

विषयसूची ।

पृष्ठसंख्या ।

१. पक्षतावच्छेदकनिर्वचनभङ्ग.	२
२. सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	३०
३. प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	४१
४. ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	७५
५. स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०२
६. सद्द्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०७
७. सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्ग	११०
८. दृश्यत्वभङ्ग	११५
९. जडत्वभङ्ग	१४०
१०. परिच्छिन्नत्वभङ्ग	१४९
११. अशित्वहेतुभङ्ग	१५७
१२. निरुपाधिकत्वभङ्ग	१६५

॥ श्री ॥

॥ प्रस्तावना ॥

— १७४५ —

अन्धत्यास्य कर्ता श्रीगाननन्तार्थवर्धः श्रीमन्महीशूरराज्यान्तर्गत श्रीम-
ण्डयनामग्रहाराभिजनस्य कौशिकान्धयवार्थान्दोर्महामाप्योपपदश्रीशिङ्गलाचार्य
स्य श्रीशुद्धिवासिन औरसः पुत्रः, मण्डयाग्रहाराभिजनस्य श्रीयदुगिरिनिवा
सिनो भारद्वाजश्रीमदनन्तपूरुषाचार्यवंशावतंसस्य श्रीवेङ्कटार्यगुरोर्दत्त्रि-
मस्तुतश्च ।

१७४५ तमे शकाब्दे स्वभानुसंवत्सरे मीनमासे आश्लेषाख्यनक्षत्रे
(१८२२ तमस्य ख्रिस्ताब्दस्य एप्रिल्मासे) श्रीयदुगिरावस्याचार्यस्य ज-
न्माभूत् । पितुरयं द्वितीयः पुत्रः । आदिशेषस्य प्रसादेनाऽयमजायतेति
नामास्य तन्नाम्नाऽक्रियताऽनन्तार्ये इति ।

शिशोरस्य सर्वलक्षणसम्पत्तामवलोक्य, लोकोपकारमहान्तमनेन
करिष्यमाणं यशश्च सुमहदस्य लोकावेस्तृतं भावि पश्यन्ती मातामहस्य
ज्योतिर्मतीलतातैलदानेन भेषाभिवृद्धिमापादितवतीति लोकादः ।

यथाकालमुपनयनान्तसंस्कारैस्संस्कृतोयं जनकपितुरेव सकाशे साङ्गं
वेदं साहित्यशास्त्राणाऽऽपधदशवयोऽधीत्य षोडशे वयसि कृतपाणिग्रहण इशा
स्नान्यासाय महीशूरपुरीं प्रापितोभूत्पित्रा । अनेनैव कालेन साम्प्रदायिकप्रव-
न्धाद्यध्ययनमन्यनेन समापितमभूत् । सुगृहीतनामधेयस्य विदुषांबरेण्यस्य
श्रीगुळीवाळाचार्यस्य सकाशे न्यायमीमांसादिशास्त्राण्यभ्यस्य स्वप्रतिभाविशे-
षेण स्वगुरूनपि विस्मापयतिस्माऽयम् । एवमध्ययनेन पञ्चत्तरान्महीशूरपुर्या
मुपित्वा श्रीयादवाद्रिं प्रतिनिवृत्तं स्वजनकस्य श्रीमहाभाष्यशिङ्गलाचार्यस्य
सकाश एव श्रीभाष्यभगवद्विषयादिग्रन्थाध्ययनमकरोत् ।

एकदा च श्रीयदुगिरिसम्पत्कुमारनिदामहोत्सावे तत्रत्यराचार्यं भगवत्सन्निधौ पठ्यमानदर्शार्णिका आकर्ष्य, भगवत्सेवित इव ततोपि रमणीयतरां सरलपदगुणिकतां शब्दार्थालङ्कारमण्डितां तदनुगुणपद्यसमलङ्कृतां चूर्णिकावलीं सद्य एव निर्गम्य सन्निहितान् भक्तजनान् समनोपयत् ।

अग्रान्तरे चास्य वैदुषीमन्यादृशीमाकर्ष्य जैनाः अत्रिदेनं महीशूराप्यान्तर्गत—श्रवणशेखरगोत्रप्रान्तस्थे जैनमठे स्वगुरोः पाठनाय ससम्मानमनयश्रवासायश्च तत्र । तत्रायं जैनगुरोर्ब्रह्मसूरिपण्डिताख्यस्य साहित्यन्यायादिमास्त्राटनवचनं कुर्वन्तस्मरत्रयमवसत् । तस्मिन्नेव समये रमसुरलीधर—युवलयानन्दमरन्द—कृष्णराजकलोदयाख्यानलङ्कारग्रन्थान्धरचयदयमिति किं वदन्ती, ये चाद्याऽपूर्णां पद्योपलभ्यन्ते । जैनगुरोः पाठने प्रवृत्तेः तत्रत्य सरस्वतीमण्डारस्थान् सौगतार्हतादिमताग्रन्थानवलोकयन् तेष्वपि महत्पाठवं समपादयत् ।

अथ कदाचिच्छ्रीसम्पत्कुमारमहोत्सवसमये यादवादिमागतोयम्, श्रीऋष्याणगरमन्तरे श्रीगजेन्द्रवरमण्डपे भगवति सम्पत्कुमारे यवनिकाग्रसार्थाऽन्तर्निष्ठति, श्रीमहीशूरपुरादागतं श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुद्धाङ्कितं परकालमटाधिपतिं श्रीश्रीनिवासब्रह्मत्रयनीधर सपरिवारं यवनिकाया बहिरुपविष्टं स्वास्थानपण्डितान्वेदान्तवाचप्रार्थयित्वाः प्रवर्तयन्तं स्वोपन्यस्तस्य पूर्वपक्षभ्योत्तरं ततः प्रतीक्षमाणमवलोक्य, सविनयमुपसृत्य सन्निपातुपविष्टस्तदाकर्णनकुन्हलीं तृष्णींभूतोभवत् स्वास्थानपण्डितैर्देधान्युत्तराण्यारुण्यासन्नुष्ट इव स्थिते मठाधिपतौ तस्मिन्, सत्यामाजायामह किञ्चिद्विज्ञापयाम्युत्तरमिति विज्ञापयन्, तेन दत्ताभ्यनुज्ञं, पूर्वपक्षनुवादपूर्वकं सुसङ्गतमुत्तरं गुधीरशुपन्यस्य समतोपयच्चतिराजं तम् । सचास्य वैदुषीमन्यादृशीमालोक्य सन्नुष्टस्तस्मिन्पुरपुञ्जया स्वास्थानपण्डितेष्वन्यतमत्वेनेन न्ययोजयदनयच्च महीशूर—पृथिम्, राजपन्थं निवसतोऽस्य समक्षेण दयसि वर्तमानस्यापि प्रतिभाविशे-

येण वैदुष्यातिशयेन च मठीयवैद्वद्रोषवां रीजसभायां चान्यादृशं सामर्थ्य
प्रकटयतो महती कीर्तिः प्रथिताऽभूत् ।

अथ परकालवर्तिश्वरः परीधाषिदत्तरे सह महता परिवारेण प्राति-
ष्ठत-यात्रार्थम् ।

१. श्रीमान् अनन्तार्यः ।
२. " अ. अण्णजराचार्यः ।
३. " खाद्रि. श्रीनिवासाचार्यः ।
४. " सज्जयाचार्यः ।
५. " औ. राधवाचार्यः ।
६. " मडकशीरियं. अय्यङ्गार्यः ।

इत्यादयो विद्वांसस्तत्परिवारान्तर्गता अभूवन् । क्रमेण च धारवाटनगरं प्रा-
पद्यतीश्वरः । तत्र माण्डलिकन्यायाधिकार्यभूच्छीमन् श्रीवैद्वटरायः । तादा-
त्विकनियमानुसारेण श्रीमान्पण्डितश्रीरघुनाथशास्त्री न्यायाधिकरणकण्डिद्व-
पदमल्लकरोत् । अयमेव गादाधर्या न्यायरत्नाख्यव्याख्याकर्ता । प्राचीन
शास्त्रवादकृतहर्ली स न्यायाधिकारी स्वभवने कामपि वादगोष्ठीं प्रावर्तयत् ।
बह्वथ पण्डितस्तत्र सम्मिलिता अभूवन् । लक्ष्मीश्वरग्रामवासिनौ बार्ह-
वाळाचार्यपुत्रौ हयग्रीवाचार्यवाळाचार्यौ न्यायशास्त्रनिपुणौ, तथा तस्यैव
वाळाचार्यस्यानुज स्सुप्रसिद्धो धारवाडन्यायाधिकरणपण्डितो राघवेंद्राचार्यश्च
समायामभूवन् । प्रावर्तते च वाक्यार्थविचारो न्यायरत्नकर्त्रा रघुनाथशास्त्रिणा
सह गादाधर्यौ तृतीयनक्षप्रकरणे । विशिष्टान्तराघटितवचिचोरे गदाधरेण
प्रदर्शिताया बाधविशेषवचिचारेऽतिध्यासोरनवकाश इति पूर्वपक्षं प्रावर्तयत्
न्यायरत्नकर्त्रा परिष्करणपूर्वकम् । यानि वाळाचार्यपुत्रौ तु पूर्वपक्षपरिष्का-
रोयमसङ्गत इति तत्स्रण्डनमकुरुताम् । अनन्तार्यश्च तत्स्रण्डनप्रकारमनुवाद-
पूर्वकमत्यन्तनैपुणीमन्यादृशीं प्रदर्शयन्नुपन्यस्य तदुत्तरदानाय रघुनाथशास्त्रिणेः

दत्तवान् । अनुवादप्रकारमिव मत्पट्टनमभूत्पूर्वं श्रुत्वा सर्वेपि विस्मिता अभूवन् । रघुनाथशास्त्री च स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थ एवाभवत् । अनन्तार्यश्च सभायामस्या विशेषतः स्तम्भानितोभूत्परकारयतीन्द्रश्च पर मद्दष्ट ।

अस्यामेव यात्राया पुण्यपत्तन [पूना] प्रान्ते मोहनशास्त्री (मोहूर्-शास्त्री) इति प्रसिद्ध पण्डितो यद्दूनि दिवान्यनन्तार्येण वाद् कुर्मन्पराजि तोभूदिति कथयन्ति विद्वद्भिरा ।

तत्र विधवाविवाहप्रिचारप्रसङ्गे तत्पण्डनपर नाचारलोचनाख्य वमपि प्रबन्ध विरचितकानयमाचार्य । आन्ध्राक्षीरेऽदित प्रकाशितश्चाय प्रबन्धो-ऽनन्तार्येणैव ।

किञ्च, पुण्यपत्तनप्रान्ते सन्न्यासिना त्रिदण्डधारणम्, शिरसायज्ञोपवीत धारणम्, तथा तप्तचक्राङ्कन चाधिकृत्य बहूनि विवादा अभूवन् । तेषु सर्वत्र विजयी नवल्लयमनन्तार्ये प्रसिद्धिमान्यादृशी प्रापत् । मोहनशास्त्रिपराञ्चयविष यक्वा श्लोका अद्यापि परकारमठे रारक्ष्यन्त इत्यवगम्यते ।

अत्रान्तरे महीशूरराज्याधिनायेन श्रीकृष्णराजेन्द्रेण स्वपण्डिपूर्तिसपथे राजधान्या सन्निधान शार्थित श्रीपरकालमठापिप पतिन्ववर्तत मई शूरपुरीमा नन्दवत्सरे सपरिवार ।

महाराजशानन्तार्यस्यान्यादृशी वैदुषीमाकर्ण्य प्रमुदितस्त राक्समाया विद्वन्मण्डल्या प्रधानपदे न्यवेद्यत्ससम्मानम् ।

बुधिगत्सामशास्त्री नाम कश्चित्प्रसिद्धो विद्वान् सह च्छात्रैर्वाचा कुर्वन् पाञ्चीपुरीं गेबवैष्णववाद्यमसङ्गे नारायणमन्दस्य शिवपरता स्थापयित्वा प्रय तमानो “ नवकोटि ” नामक कमण्डपुपन्यास समाया कुर्वन् प्रबन्धरूपे-णापि त प्रकार्य प्रसिद्धिं प्राप्नोदिति समाकर्ण्य तदग्रन्थसण्डनपर “ णत्व तत्वविभूषणम् ” नाम प्रब ध विलिख्य, आशिवाहनशकाब्दे १७७८ तमे श्वेत्पुर्यामागन्धार्शस्मन्मुद्रज प्रादाशयत् ।

अथ स रामशास्त्री मदीशपुरी प्राप्य राजसम्मानितस्तत्रैवावसद्विरचित
 वाक्य न्यायशास्त्रसम्बद्ध सप्ततिपञ्चशतकोट्याख्य क्रमपि प्रबन्धम् । तस्य
 अन्यस्य खण्डनरूपा चतुदशतकोट्याख्य प्रबन्धमनन्तार्यो नचिरादेव व्यरच
 यत् । एव स्वीयस्य प्रबन्धद्वयस्य खण्डनमनन्तार्येण कृतमवलोक्य स्व-
 कोपि रामशास्त्री तूष्णींभूत एवावर्तत ।

अथाथमाचार्यो मायावादिना प्रधानतमस्य ग्रन्थस्य ब्रह्मानन्दीयध्या-
 ख्यासहितस्याद्वैतसिद्धिनाम खण्डनरूप न्यायभास्कराख्य प्रबन्ध विरचित
 बान् . १७८१ तमे शकाब्दे चैत्रपुर्यामय मुद्रित प्रकाशितश्चाप्दान्ध्राक्षरै ।
 अतिगहनतर्कबहुलस्याद्वैतसिद्धिसहितब्रह्मानन्दीयस्य खण्डन रामशास्त्रिणो
 महान्तमेव मन हेतुमुदपादयदिति किंवदन्ती, नचिरादेव च शास्त्री
 दिवमप्यगात् ।

रामशास्त्रिमरणानन्तर तच्छिष्यास्त्वगतमन्यखण्डनकारिण आचार्यस्य
 केनापि प्रकारेण पराभव कर्तुं नामा महान्त प्रयत्नमारचयन् । राजसभाया
 वादगोष्ठी श्वर्त्य तत्रास्य पराभव कर्तुकामा महाराज प्रोत्साह्य सभायामाग
 मनाथ राजाज्ञामनन्तार्याय भेरयन्तस्त्वय च बहुसख्यास्ते कृतसङ्केता अमू-
 चन् । अनन्तार्योपि राजाज्ञा मानयन् स्वप्रबन्धप्रकाशनस्य सुसमयोय प्राप्त
 इति हृष्यथ्य बल्लते समये सभा प्राविदात् ।

तौद्रिसवस्तरे गणेशचतुर्थीसमये श्रीकृष्णराजेन्द्रसभाया वाक्यार्थदि
 चार भावर्तत । तत्र कश्चिद्मशास्त्रिशिष्यो न्यायभास्करोक्तानर्भानसङ्गतान्
 साधधितुकाम क्रमपि पूर्वपक्षमप्रायर्तयत् । अथ तत्पक्षीय एव कोपि वि-
 द्धान् स्वपाण्डित्यप्रकाशनकाम पूर्वपक्षस्यासङ्गतता समर्थयितुमारभत । एक
 तयो पूर्वपक्षप्रकारसमर्थनखण्डनपरयो महति विवादे प्रवर्तमानेऽर्धरात्रसमये
 चातीते महाराजस्तद्विबसीयसभा विसर्जयन् श्व प्रवर्तता विचार पुनरपी-
 त्याह । परदिने च यथासमय सभा प्रावर्तत । पूर्वदिनीयविवादशेष एव

पुनरारभ्यत । बहु प्रयतमानोपि पूर्वपक्षोद्भावकम्बपक्षसमर्थनेऽसमर्थ
एवाभवत् । विद्वांसश्च तत्रस्था पूर्वपक्ष एवासङ्गत इति निरधारयन् ।
महाराजोपि तमिष निर्णयमन्वयोदत्त, अनन्तार्थस्य सागर्थ्यविशेष मत्सत्तन्वि
शेषतश्च सममानयदेशम् ।

अध्यायमाचार्य श्रीभाष्योत्तसिद्धान्तसमर्थनपत्रान् बहून्व दम्न्यान्तरच
यत् । सिद्धान्तसिद्धाज्जनमन्य एवाम्य वृत्तिप्यन्तिम इत्यवगम्यते, यतोयमपूर्ण
एवोपलभ्यते । बह्वश्च शिष्या अभ्याभवन् ।

इत्य सुमहती प्रथा प्राप्य, महाराजसभाया महत्सद प्राप्य बहूश्च
मन्यान्विरच्य श्रीद्वैष्यवसिद्धान्तस्य महात्त प्रचारनाभाय, लोकोपकार सुबहु
वृत्त्वा, चत्वारिंशो धवारी रधिरोद्धारिसवत्सरे ज्येष्ठगुणचतुर्दश्या पर पद्
प्रायात् ।

१ अस्य शिष्येषु सर्वप्रथम श्री उ शुद्धसत्त रामानुजाचार्य ।
अयमेव महानुभावस्तन्न्यानाश्रम परिगृह्य पुञ्जिपडगुडिजीश्वर
इति प्रसिद्धिं प्राप्तो योगिवरोभूत् ।

२ श्रीरङ्गम्—उच्छंभुषिम्वाभी,

३ मधुरै—रामस्वाम्यम्यज्ञार्य

४ मानण्डर्—विजयराघवाचार्य,

५. कार्ष्णाङ्ग—रामानुजाचार्य,

६ चेन्नममुद्र—श्रीरङ्गाचार्य,

७ नवीन—वृष्ण, चार्य,

८ गर्वांग—रामानुजाचार्य, धर्माधिकारी वर्तमान ।

एवमन्ये च बहवश्शिष्या अस्थाभूयन् ।

नास्त्यस्य कोप्यौरस पुत्र, एका कन्याऽस्य प्रतिपात्रमभूत् । पर-
मपदयत्रासमये गर्भिण्यान्तस्था भार्गी पुत्र एवाचार्येण पुत्रत्वेन मनसि चि—
न्तित, पश्चात्सर्वोद्भूतो दक्षपुत्रत्वेनाऽनन्तार्थो नामाऽद्य चैत्रपुर्यां वर्तते ।

अनेन गुरुवरेण प्रणीतेषु ग्रन्थेष्ववयवावदेते मुद्रिताः—

१. णत्वतत्त्वविभूषणम्, शा-श १७७८ आन्ध्राक्षरैर्मुद्रितः ।
२. दशकोटिखण्डनम्, [१८१५
३. न्यायभास्करः, चैतन्यपुर्यां शा-श १७८१ (आं)महीशूरपुर्यां शा-श
४. आचारलोचनम्, विधवाविवाहखण्डनरूपम् ।
५. शास्त्रारम्भसमर्थनम् । नागराक्षरैः
६. सगासवादः ।
७. विषयतावादः ।
८. ब्रह्मपदशक्तिवादः ।
९. शाल्लैक्यवादः ।
१०. भौक्षकारणतावादः ।
११. निर्विशेषप्रमाणव्युदासः ।
१२. संविज्ञानात्वसमर्थनम् ।
१३. ज्ञानपाथाप्यवादः ।
१४. ब्रह्मलक्षणवादः ।
१५. ईक्षत्वधिकरणविचारः ।
१६. प्रतिज्ञावादः ।
१७. आकाशाधिकरणविचारः ।
१८. र्थभाष्यभाषाङ्कुरः ।
१९. लघुसामानाधिकरण्यवादः ।
२०. गुरुसायानाधिकरण्यवादः ।
२१. शरीरवादः ।
२२. सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् ।
२३. विधिसुधाकरः ।
२४. सुदर्शनसुरद्रुमः ।

२५. भेदवादः ।

२६. तत्कतुन्वायविचारः ।

२७. दृश्यत्वानुमाननिरासः ।

[अमुद्रितास्तु—रसपुरञ्जीपरः, कुवलयानन्दमकरन्दः, कृष्णराज
कलोदयः, जूर्णिकाः, इत्यादयः ।

न्यायभास्करप्रन्योयमान्भाष्यैर्द्विमुद्रितोप्यशुद्धिबहुल एवातीदिति,
देवनागरीक्षौमुद्रणमारभ्यताऽस्माभिः । अन्यकर्तुरसहस्तलिखिते पुस्तके
मुद्रितपुस्तकेऽनुपलब्धानि कानिचनात्युपयुक्तानि वाक्यान्व्यासन्, तानि च
श्रीषट्पिठिकात्वासेन श्रीवैकुण्ठवासिना विद्वद्वरेण स्वानीकं श्री. कुप्पय्य
ज्ञर्येण सम्पादितान्यस्मभ्यं दत्तानि मध्येमध्ये संयोजितानि सन्त्येति वि
शेषोऽयमस्य मुद्रणस्य । तैश्च वाक्यैस्संयोजितैर्वहचशब्दा निवारिता भव-
न्तीति तेषां संयोजनं प्रयत्नेनाकार्षस्माभिः ।

अन्यकर्तुरन्तार्यस्यचित्रमस्माभिर्वैहल्लरुनगरवासिना कश्चिद्विद्वान्
अन्यकर्तृभाषिणेयेन आशुकिना विदुषा नरसिंहार्येण लिखिताद्विस्तृताचरि
त्रात्संगृहीतमिति सकातं प्रकाशयाम ।

अन्यकर्तुराचार्यस्य छायाचित्रमस्माभिस्तत्पुत्रस्य चैत्रपुरीवासिनोऽन
न्तार्यस्य सकाशात्प्राप्तमिति तस्योपकारं चिरं स्मरिष्याम ।

इति—सम्पादकः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शालमुक्तावली ।

न्यायभास्करः ।

कल्प क्रावित्कान्त्या जलदरुचिमालासहचरी
जगज्जन्मस्थेमरलयमयलीलाद्भुतरसा ।
श्रुतिश्रेणीसिद्धा निखिलगुणरत्नाकरतया
यदुष्माहृद्भागे विलसति जनन्या त्रिजगताम् ॥

यद्बद्धीक्षणखाङ्कुरप्रतिझरीम्बलोककलोलिनी
ससाराजलतापलोपकलने प्रादि समाढौकताम् ।
यत्नेन्द्रादिमुखावली परिलसत्पाथोजमालायते
चित्रा तत्र च वज्रमौळिविततिर्हसप्रपञ्चायते ॥
कलक्षजलधिरन्यापाद्पाथोरुहाभ्या
सुरपतिमकुटोद्यत्कान्तिकिञ्जलिकताभ्याम् ।
अनवरतश्रुताभ्याम्मूर्ध्नि वाण्या पुराण्या
परमिह सुवनानाम्मङ्गल नैव जाने ॥

निगमान्तजलविचन्द्रे निर्भलगुणिलयलक्ष्मणसुनीन्द्र ।
दद्याच्छुभान्यतन्द्रो निम्तुलमहिगा दयासान्द्र ॥
अरन्ध्रसद्भूतमर्णामन-तगुणगुम्भिताम् ।
अपूर्वगाल्य मन्येह पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥
दोषायवेशनार्थीन्दुरनन्ताचार्यकोविद ।
करोति विदुषा प्रीत्यै कुतुकान्यायगाम्कम् ॥

अप्रकृत्यादिनो धवन्ति—अनुमानागमादिभिर्ज्ञानो भिन्नात्वं सिद्ध्यतीति।
 तत्रादीं श्वेद्विप्रतिपत्तिर्पि प्रदर्शयन्ति “ब्रह्मप्रमातिरिक्तानाद्यन्त्रे सति सत्त्वेन
 प्रतीत्यर्हं चिद्धिन प्रतिपत्तोपाधौ प्रैकारित्स्निपेधप्रतिगोपि नवा, पारमार्थ
 कत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि नवा” इति, तद्विदमयुक्तम्, सत्रयस्य एव
 तात्त्व्याभावेन शिष्यामधिपारिहविशिष्टसिद्धमात्रस्यैव पक्षतारनेन सशय
 सम्पादकविप्रतिपत्तेरनुपयोगात् । यत् “विप्रतिपत्तिजन्यसशयस्य वृत्तस
 नीयतया विचारात्त्वावदानस्यकता, व्युत्सनीयतया विचारात्त्वं च
 विचारसाध्याभावप्रतियोगितया विचारात्त्वम् ; विचारवृत्त्युपयुक्तसशया
 भावरूपफलज्ञानस्य विशेषज्ञानविधया कारणज्ञाने विषयत्वमिति यावत् ;
 तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यससशये ज्ञाने सन्देहीत्याकारेण सशयस्वरनिशे-
 पणज्ञानेन सशयमात्ररूपफलज्ञानार्थनिच्छया विचारे प्रवृत्तिरित्येवरीत्या
 विचारे विप्रतिपत्तेरभ्योग ; नच प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य सश-
 यारगस्यान्दबोधहेतुत्वेपि प्रत्यक्षस्यैव सशयत्वमिति नवीनमते स्वपटक
 पदज्ञानजन्यकौटुभस्थितिद्वारा तद्वाक्यस्य सशयहेतुत्वेपि वादिनो निश्चय
 फले तद्धानयात् सशयो न जायते इति नदृश्याया फलीमूलसशया
 भावप्रतिपत्तिशेषज्ञानानिर्वाह इति वाच्यम् — तद्दृश्याया सशयकारण-
 स्वरूपेण ज्ञाना विप्रतिपत्तिस्सशय स्मारयति, ययोश्चन्धन्ध पूर्व
 गृहीतस्तयोरेकज्ञानस्यापरस्मारकत्वान्, तदा स्मरणरूपसशयज्ञानस्या
 दस्तया विप्रतिपत्तेरुपयोगी” इति,—तत्र, अभाववृद्धौ प्रतियोगिज्ञानमात्रस्य
 कारणत्वेन विप्रतिपत्तिं विना सशयानुत्पत्तेस्तत्प्रत्यक्षासम्भवेपि तद्विषयकपरोक्ष
 ज्ञानादेव सशयमावरूपफलज्ञानसम्भवेन प्रवृत्त्युपपत्त । नच सशयविषयक
 परोक्षज्ञानस्य कारणानात्रादसम्भव . मध्यस्थज्ञानादिना तन्मूलसशयानु
 मानसम्भवात् । एव ‘व्युत्सनीयतये त्वस्येष्टताच्छेदकानुभूतभेदप्रतियोगितये
 त्वर्थ , सत्रयस्यभिन्त्या ज्ञानस्य हीष्टतावच्छेदकम् तत्परिकल्पनास्यो,
 फरीत्या विप्रतिपत्तयो रसशयपक्षतात्त्व्याददृश्यते ति गुरुचन्द्रिहोक्तमपि
 परान्तम् , उक्तरीत्या सशयानुपपत्त्यापानानादेवोपपत्ते ।

विमत मिथ्या दृश्यत्वाज्जहत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चुक्तिरूप्यवदिति तावन्मिथ्यात्वसावकमनुमानम् । तत्र च विगतमिति पक्षग्रहणमयुक्तम्, विगतत्वम्य सशयविषयस्वरूपस्य विषयतासम्बन्धेन 'सशयरूपस्य वा पक्षतावच्छेदकत्वे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वे ब्रह्मतुच्छयोर्वाधात् । विषयत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवे तत्र सशयनिरूपितत्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । विषयतासम्बन्धेन सशयस्य पक्षतावच्छेदकताकल्पे सशयत्वषट्कज्ञानत्वातिरिक्तभागवैयर्थ्याच्च । अत एव सामानाधिकरण्येन साध्यतापज्ञोपि निरस्त ।

यत्तु " विमतपरं विमतिविशेषविषयतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । तथा च विमतिविशेषविषयतावच्छेदकीभूतं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्तादात्म्यवत्त्वे सति चिद्धिद्यत्तमेव पक्षतावच्छेदकम् । अत्र चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमिति मते शुक्तिरूप्यादी तद्वारणाय प्रथमं सत्यन्तम् । तुच्छे बाधवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । ब्रह्मणि बाधवारणाय विशेष्यम् । उक्तं हि दीधितिटीकायाम् ' अत एवातिप्राचीना अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावप्यशतसिद्धसाधनस्य दोषत्वमङ्गीकुर्वन्तो ध्वनिव्यावर्तनाय शब्दानित्यतानुमाने वर्णात्मकत्वं पक्षे निवेशयन्ती ' ति । यदि च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धा न सिद्धसाधनमिति नव्यमतमाद्रियते, तदा, तथोद्देश्यताया ब्रह्मप्रमातिरिक्तत्वादि प्रथमविशेषण नोपादेयम्, इतरविशेषणद्वयं तु तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणायोपादेयमेव । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वे तु ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वमेकमेव पक्षविशेषणम् । "इति - तत्र, प्रपञ्चसत्यत्ववादिभिः कैरप्यनिर्वचनीयस्य शुक्तिरूप्यस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरद्देश्यत्वंपि सिद्धसाधनानवतारेण प्रथमविशेषणवैयर्थ्यात् । भट्टभास्करादिभिश्चुक्तो यत्त्वस्यैव रजतस्योत्पत्तिस्वीकारेण

तन्मते मिथ्यात्वासिध्या सिद्धसाधनानवतारान् । वादिरित्या सिद्धसाधनस्य
दोषत्वे अनुमानमाप्रोच्छेदाभावात् प्रतिवादिमत एव तस्य वक्तव्यत्वात् ।

यदपि “भट्टभास्करानुयायिना केन चिदादि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते तदा
तेन सह विवाददशाया तादृशविशेषण सार्थकम् ; यद्वा शुक्तिरूप्यमि-
थ्यात्ववादिनो भट्टभास्करानुयायिन कस्यचिदभावेऽपि न क्षति , ये सर्व
मेव सत्यमिति वदन्ति तान्प्रति दृष्टान्तमिद्वयर्थं शुक्तिरूप्ये मिथ्या
त्व प्रथम प्रस्ताव्य तद्विज्ञे मिथ्यात्वमुक्तानुमानेन साधनीयमिति शुक्ति
रूप्ये सिद्धसाधन म्यादिति तद्वारकृतयोक्तविशेषण सार्थकम् ।” इति ; तत्र,
कंचन वादिन प्रकल्प्य प्रकल्पितवादिमते सिद्धसाधनवारकृतयोक्तविशेषण
सार्थक्ये ब्रह्मप्रमातिरिक्ताया यन्मृतमिव्याभूतरजतवादिनोऽपि कल्पनमम्भ
वेन तन्मते सिद्धसाधनवारणार्थं विशेषणान्तरदानप्रसङ्गेनानवस्थाप्यतात् ;
तादृशविशेषणान्तरविशिष्टम्यापि मिथ्याभूतरजतस्य केन चिदल्पितेन
वादिनाङ्गीकारकल्पनसम्भवात् । यद्वेत्तादिना सार्थक्योपपादनमप्युच्यते ,
प्रातिनासिकस्य चिद्वेदस्य ब्रह्मस्यपि सम्भवेन स्वसमानमत्ताकचिद्वेदस्यैव
स्यैव चिद्विबलत्वमित्यनेन विश्लेषणीयतया प्रातिनासिकेऽपि चिद्वेदस्य
व्यावहारिकत्वेन स्वसमानमत्ताकचिद्वेदस्वरूपपक्षतावच्छेदकान्तःसामा
वादेव तद्वारणम् । अभाष्यस्याधिकरणस्वरूपतापक्षे सिद्धसाधनसम्भवेऽपि
इदं रजत ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यमिति अमे तादृशवाध्यत्वविशिष्टरजत
स्यैवानिर्वर्चनीयत्वोत्पत्त्या उक्तविशेषणेन तादृशरजतवाच्यतादुक्तसिद्धसाध
नस्य दुर्वारता । नचोक्तअमे तादृशवाध्यत्वविशिष्टस्य शुक्त्यादेरेव तादा
त्म्येन भान् नतु विशिष्टरजतोत्पत्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यम् , ‘अन्योन्य
न्मिद्वन्वोऽन्यात्मकतामन्योन्यगर्भाश्चाप्यस्ये ’ त्यप्यासमाप्यरीत्या तादात्म्येन
धर्मध्यातृस्थले धर्मगतगर्भाध्यातृस्थपि भवद्विगुणपगतत्वेन तादृश
वाच्यस्य तादात्म्येनाऽप्यस्य तादृशवाध्यत्वसत्परीत्याप्यध्यातृवाच्यकृतया
उक्तविशेषणेन तादृशरजताच्यतात् । नचेदं रजत ब्रह्मप्रमातिरिक्ता

बाध्यमिति भ्रमन्यापरोक्षत्वासम्भवापरोक्षत्वमेव वाच्यम्, तथाच परोक्षे
 अन्यथाख्यातेरेव स्वीकारात्तादृशप्रतिभासिद्वान्स्वीकाराजोक्तसिद्धसाधना
 वक्रात् इति वाच्यम् ; परोक्षे अन्यथाख्यातिम्बोकारे तादृशान्यथाख्याति
 निरूपितविषयताना चित्तादात्म्यरूपाणा विशेष्यताप्रकारनारूपत्वासम्भ
 वात् । नहि भवद्भिर्विशेष्यतात्वप्रकारतात्त्रादिक तार्किकादिगत इवाहाण्डो
 पाधिह्यन-युपगम्यते, परम्परावच्छेदावच्छेदकभावापत्तचित्तादात्म्यानामेव
 प्रकारताविशेष्यतादेरूपत्वान् । तथाहि— एकस्यां सर्वदृश्यतादात्म्यापन्न
 चिद्वस्तौ शुक्लयाद्वितादात्म्यावच्छेदेन रजताद्वितादात्म्य घटाद्वितादा-
 त्म्यावच्छेदेन तदभावश्च वर्तते, वृक्षे अन्नमूलावच्छेदेन सयोगतदभाव
 वत्, अन्नं वृक्षस्ययोगीत्याभावच्छेदेन वृक्षे सयोगानुभववदिद रजत जा-
 नामीत्यनुभवेन इदचित्तादात्म्यावच्छेदेन रजतचित्तादात्म्यभानात् ; तत्रा
 वच्छेदकभूतचित्तादात्म्य विशेष्यता, अवच्छेद्यचित्तादात्म्य च प्रकारेति
 भवतिद्वान्तात् । परोक्षे अन्यथाख्यातिम्बोकारे इदो वह्निमानित्यनुमिते-
 र्द्वैतविशेष्यत्वावच्छिन्नवह्निप्रकारताकत्वानुपपत्ति, हृदयवह्निभ्या ये चित्त-
 म्तादात्म्ये तयोरेव विशेष्यताप्रकारतारूपतानिर्वाहाय मिथोवच्छेद्यावच्छे
 दकभावस्य वाच्यत्वेन हृदतादात्म्यावच्छेदेन निति तादात्म्येन वह्ने-
 रनुत्पत्तौ तयोर्गिन्नदेशत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकगोपासम्भवात् । उक्तमुक्तयैव
 परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्वचनीयार्थम्साधितो ऽद्वैतसिद्धौ जटलनिरुक्तौ— “ इदं
 रजतमहं जानामीत्यनुसन्धीयमानं यज्ज्ञानविषयत्व तम्बाश्रयान्तरानु-
 पपत्त्या ऽनिर्वचनीयार्थसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्व
 चनीयार्थसिद्धिरिति । व्याख्यातं चेदं लघुचन्द्रिकाया “ देशान्तरस्थस्य
 रजतादेर्भ्रमे भाने तदीयचित्तादात्म्ये इदं चित्तादात्म्यावच्छिन्नत्वासम्भवेन
 शुक्लयावच्छिन्नचित्ति रजताशुत्पत्ति स्वीक्रियत इति भाव ” इति ।

अत एव “ अज्ञानं द्विविध — अतस्त्वापादकमगानापादकं चेति ,
 अप्रायं परोक्षापरोक्षसाधारणधोमात्रनाश्यमन्त करणावच्छिन्नसाक्षिचेतन्-

निष्ठम्, द्वितीय चापरोक्षज्ञानास्य विषयावच्छिन्नतत्रत्वेनन्यनिष्ठ' मिति
 सिद्धिकारमतमवाप्तम्, अत्राप्रापद्वयज्ञानस्य विषयावच्छिन्नतत्रत्वेनन्यनिष्ठत्वा
 भावे तत्परिग्रहमभूत्तत्रत्वेनन्यनिष्ठत्वावच्छिन्नचित्यगुणत्वात् तदो ब्रह्मनिर्मानित्यनु
 भित्तेर्हृदाशे ब्रह्मनिर्ग्रहणं चानुपपत्ते ।

ब्रह्मानन्दादिभिस्तुक्तानुपपत्त्या द्विविधमप्यज्ञान विषयावच्छिन्नचित्तिष्ठ
 मेव स्याद्वृत्तमित्यल प्रसङ्गिरेन ।

एव ब्रह्मण्यारोपितध्वसप्रतियोगित्वाद्गी मिद्वसाधन दुर्बारम्,
 ब्रह्मणो भवन्मते षड्विन्द्रियवेद्यत्वेन ब्रह्म ध्वसप्रतियोगीति ब्रह्मण्यारोपेण
 रूपताया अपि सम्भवात् तादृशप्रतिभासिरुच्य ध्वसप्रतियोगित्वाभावे
 प्रकारकज्ञाननाध्यतया तदतिरिक्तानाभ्यवात् । यत् "ब्रह्मान्यविषयकज्ञाना
 नाध्यत्वेनेवोक्तविशेषणार्थं, तथाच ध्वसप्रतियोगित्वाद्ब्रह्मण्यारोपमप्रतियोगि
 त्वाभावेविषयकज्ञाननाध्यत्वाद्धारणमिति, तन्न, तथास्तथाश्रयासि चापत्ते ;
 प्रपञ्चस्य ब्रह्मान्यविषयकज्ञाननाध्यत्वात् अन्वयस्त प्रत्यभिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैव
 नाधरत्वेन इय शुक्तिरस्य घट इत्यादिममूहलम्बनस्य शुक्तिरूप्यबाधरतावदह
 ब्रह्म घटो विनादीत्यादि समूहलम्बनस्यापि प्रपञ्चनाधरत्वे बाधकाभावात् ।
 नहि शुक्तिरूप्यादिस्यले अविष्ठानस्य विषयकज्ञानस्यैव बाधकत्वमिति सम्भ
 वति, इय शुक्तिरित्यसमूहलम्बनस्यापि चाशुपस्य शुक्तिरवतत्समानाधि
 करणसम्यापारिणादिविषयकत्वेनानाधकत्वप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मसाक्षात्का
 रत्वेन प्रपञ्चबाधकत्वे अहमज्ञ इत्यादिरूपरसेवानन्तनस्यापि ब्रह्मसाक्षा
 रकारस्य बाधकतापत्तिरिति ब्रह्मान्यविषयकत्व बाधकतावच्छेदके निवे
 द्यमिति वाच्यम्, जातित्वेन शुक्तिवाक्याहिन इय जातिमतीति ज्ञा
 नस्य शुक्तिरूप्यबाधकतावारणाय निरवच्छिन्नशुक्तिरूप्यविषयतानिरू
 पितविषयताद्यालिज्ञानत्वेन बाधकतावत् अज्ञानादिविशिन्नज्ञानस्य
 प्रपञ्चबाधकतावारणायैतदविषयत्वानिरूपितात्मविषयताद्यालिज्ञानत्वेन बाध-

कताया वक्तव्यत्वात् । नच लाववादज्ञानादिविशिष्टात्मज्ञान वारणाय बाधकत्वच्छेदकक्रोटौ असान्याधिपयकत्वनिवेशन युक्त मिति वाच्यम्, तथासत्यात्मविषयकनिर्विकल्पकत्वैव तादात्म्यसम्बन्धेनात्मप्रकारकारणविशेष्यकज्ञानम्यापि बाधकताया दुर्वारत्वात् ; तस्याप्यहान्याविषयकत्वरूपबाधकतावच्छेदकक्रान्तत्वात् । समूहान्धवनात्मकस्य पूर्वोक्तत्रससाक्षात्कारस्याबाधकत्वप्रसङ्गाच्च ; विद्यारण्यादिभिस्समूहान्धनज्ञानम्यापि बाधकत्वाङ्गीकारात् । उक्तं च तैर्ध्यानदीपिकायां-
 " न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्वस्य वेदिता । उपमृद्नाति चेद्बुद्धिं ध्यातासां न तु तदविदि " ति । तत्त्वज्ञानस्येतरविषयकत्वाहित्याय बुद्धिमर्दननापेक्ष्यते, इतरविषयकम्यापि तत्त्वविषयकत्वसम्भवात्. ध्याने तु विजातीयधीरहितसजातीयधीप्रवाहरूपे तदपेक्ष्यते इति तदर्थः ।

यत् "तार्किकीदिमते यथा पटो न घट इत्यादिज्ञानमाहार्यत्वाज्ज्ञानान्तरविरोधि तथा मम्मतेष्वुक्ततमूहान्धननाहार्यत्वाज्प्रपञ्चबाधकम्, घटतदभाष्यविषयतयोरिव द्वैताद्वैतविषयतयोरनाहार्यज्ञाने पिरुद्धत्वात् ; अथ विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन घटमेदप्रकारकानाहार्यज्ञानोत्पत्तौ घटत्वनिष्ठविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धक-वादाद्ययोर्विषयतयोर्युक्ततादृशो देशविरोध, अन्त्ययोस्तु कुन इति चेत् ' अद्वैतत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमवाह गच्छति ज्ञानम्योत्पत्तेस्तत्काले अद्वैतत्वेन ब्रह्मण उद्बुद्धमस्कारसत्त्वेन तस्यैव द्वैतधीविरोधित्वेनान्यथोरपि तथोरुक्तविरोधस्य युक्तत्वात् ; मुक्तित्वं रजतभेदव्याप्यभित्वाकारकोद्बुद्धमस्कारस्य शुक्ती रजतमित्यादिज्ञाने प्रतिबन्धकत्ववद्द्वितीयाभाषो ब्रह्मनिष्ठो ज्ञानाद्यभाषो ब्रह्मनिष्ठ इत्याकारकोद्बुद्धसत्कारम्यापि ब्रह्मरूपसदरत्मकं द्वितीयं तदज्ञानमित्यादिधीमातिबन्धकरात् ; नच सत्तादात्म्यमत्रिपयीकुर्वति तादृशतमूहान्धवने उक्तसम्कारस्याप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्, नन्दन्यविषयताया-स्तत्तादात्म्यविषयतानिष्पिनत्वनियमम्यान्वय व्यवस्थापनान्, एवञ्च

एतेन घटे तादात्म्येन घटान्यग्रमे घटत्वादिविषयकज्ञानस्य विरोधित्वमानन्दपक्षम्, अन्यथा घटो घटान्यविशिष्ट इति अभापत्तेः, तथाच घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता वच्छेदकतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन घटत्वनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्ववत्पूर्णानन्दरूपतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षे तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन पूर्णानन्दस्वरूपनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन विरोधित्वमपि सर्वसम्मतमेव, एवञ्च ब्रह्मणि तादात्म्येन दृश्यप्रकारकधीमात्रे जडत्वादिभाननियमाज्जडत्वादेश्च पूर्णानन्दस्वरूपभेदरूपत्वात्पूर्णानन्दस्वरूपज्ञाने द्वैतभानं न सम्भवतीति निरस्तम् ; भवन्मतसिद्धतादात्म्यस्य समवायम्यानीयत्वेन घटस्समवायेन घटान्यवानिति ज्ञानस्येव ब्रह्म ब्रह्मान्यवानिति ज्ञानस्योत्पत्तौ विरोधाभावात् । प्रपञ्चभाने निरुक्तजडत्वभाननियमस्याऽप्रामाणिकत्वाच्च । 'तद्वमसि' 'घटो विनाशी' त्यादिवक्तव्याभ्यां जायमाने ब्रह्मनिर्विकल्पके जडत्वादिवाचकपदाभावेन तेन रूपेण घटादिभानकल्पनस्यानुचितत्वाच्च । एवं द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याद्युद्बुद्धसंस्कारस्य द्वितीयत्वावच्छिन्ने सत्तादात्म्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकतयाः प्रामाणिकत्वेपि घटत्वाद्यवच्छिन्नो सत्तादात्म्यावगाहिर्षीप्रतिबन्धकत्वात्सम्बन्धेन 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी' त्यादिज्ञानस्वाहार्यत्वासम्भवात् । नच घटाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याद्युद्बुद्धसंस्कारोपि पूर्वमस्तीति याच्यम्, दृश्यत्वव्याप्या यावन्तो धर्मास्तददवच्छिन्नमावाविशिष्टब्रह्मविषयकसंस्कारसत्त्वे प्रमाणाभावेन यद्वर्मावच्छिन्नमावाविषयकसंस्कारः पूर्वमसिद्धस्तद्वर्मावच्छिन्ने सत्तादात्म्यावगाहिनः 'अहं ब्रह्मास्मि, तद्वर्मावच्छिन्नस्त' नित्यादिसमूहालम्बनस्यानाहार्यस्य सम्भवात् । अत एव "एकमेवाद्वितीय" मिति श्रुत्यर्थविचारावसरे

इदम्पदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नबोधनत्वे तदवाच्छिन्नप्रसन्नोद्देश्यकर्म्य द्वैतत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनोपस्योक्तश्रुतिवाच्यजन्यस्याहार्थत्वापत्तिरित्या -
 ज्ञद्वय, इदम्पदस्य दृश्यत्वावच्छिन्नबोधनत्वेन दृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि
 द्वैतत्वावच्छिन्नाभावबोधस्य तद्वाच्यत्वात्पत्त्या नाहार्यत्वमिति भवतामेव
 समाधानं सहच्छते । शिन्नरूपेण तत्तद्भूतानावगाहिज्ञानयोरपि वाच्य
 बाधकभावनार्थाकारे च उक्तश्रुतिजन्यबोधस्याहार्थत्वं दुष्परिहृयम् । एव
 मिथ्यात्वानुमितेस्त्वद्ब्रह्मवच्छिन्नाभिरूपे तद्ब्रह्मवच्छिन्नाभावविषयकत्वेना
 हार्थत्वेपि यथा अज्ञानादिनिवर्तकत्वं तथोक्तसमूहात्मन्वनन्मकप्रज्ञसाक्षा
 त्कारस्याहार्थत्वेपि प्रपञ्चनाधकृतासम्भवश्च इत्युक्ताश्रयसिद्धिर्दुर्वरा ।

एतेन सप्रकारकज्ञानत्वाध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थं, ब्रह्मण्यरोपित
 ध्वसप्रतियोगित्वस्य ध्वसप्रतियोगित्वाभावप्रकारकज्ञानवाच्यत्वाद्धारणमिति
 निरस्तम्, इदं त्वावच्छिन्ने तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदे नायं स इति
 अमसिद्धे सिद्धसाधनान्तराणां । तस्य सोपमिति तत्तद्दन्तोपलक्षित
 स्वरूपविषयकनिर्विकलानुधीनायत्वेन सप्रकारकज्ञानत्वाध्यत्वानुपायात् ।
 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी' इति घटाशे सप्रकारकं यज्ज्ञानं जगत्सत्तादृश
 ज्ञानत्वाध्यत्वेनाश्रयसिद्धेश्च । नचोक्तसमूहात्मन्वनन्मपि प्रपञ्चबाधकत्वे
 "तमेव विदित्वातिमृत्युमेती" इति श्रुत्या आत्मान्याविषयकज्ञानस्याविद्या
 निवर्तकत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम्, 'अहमेव भुवत्वा नृसिर्विशेषमाप्नोता'
 त्याद्वावज्ञेतराणोपनत्त्वावच्छिन्नानुबोधनत्वावच्छिन्नजनकताकृतृसिमानित्वा-
 र्थान्त्वत्वात् 'तमेव'त्वादेरात्मान्यविषयकत्वानवच्छिन्नात्मज्ञानत्वावच्छिन्नजन
 कताकमुक्तिमानित्यर्थकत्वेऽऽविरोधान् । उक्तश्रुती पूर्वकालीनत्वार्थकस्यापि
 स्वयन्सत्तात्पर्यवशाद्धरणया जनकत्वार्थकत्वात् । तत्रच आत्मानामिति द्वितीया
 न्तार्थात्मविषयकत्वान्वितविदिधात्वर्थम्यापेक्षया तद्विशेषणतापन्नस्यात्मवि-
 षयकत्वविशिष्टवेदनत्वस्य चावच्छिन्नत्वससंगेणावयान्तात्मविषयकत्वावच्छि-
 न्नात्तादृशवेदविशिष्टजनकतालाभात् एवकारेणान्यान्ययोग्यवच्छेदार्थमेवात्मान्य

विषयकत्वस्य अन्वयित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावात् तादृशजनकत्वे
 बोधात् । नच सामान्यतोऽन्ययोगव्यवच्छेदस्याऽपत्तिद्वया अन्य
 योगे व्यवच्छेदे च पूर्वकारस्य स्वप्नदशशक्तिः, प्रकृते चान्ययोगोऽन्य
 विषयकत्वमेव विवक्षितम्, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावन्यसमवेतत्वा-
 दिकमिव; तद्गणकान्यत्वेचात्मपदार्थस्यात्मत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्ब-
 न्धेनान्वयादासान्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वलाभ इति वक्तव्यम्; तच्च न
 सम्भवति; एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्याऽन्यत्र विशेषणतयाऽन्ययोगेन
 आत्मानमिति द्वितीयार्थविशेषणस्यात्मन उक्तान्यत्वे विशेषणत्वासम्भवा
 दिति वाच्यम्; पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थविशेषणतापक्षस्य
 पृथिव्यादेरेवकारार्थे अन्वयवदेवकारस्थलनिवन्तितद्व्युत्पत्तिवैचित्त्यादेव प्रकृ-
 तेपि तथान्वयसम्भवात् । नच पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ पृथिव्या
 देस्तप्तम्यर्थेवकारार्थयोर्दुग्गपदेवान्ययाञ्चोक्तव्युत्पत्तिसंकोचावश्यकतेति वा-
 च्यम्, सप्तम्यर्थे पृथिव्यादेरन्वयमयोजकसामग्र्याः प्राथमिकत्वेन प्रथमं
 तादृशबोधानुत्पादे बोधाभावात्, एवकारार्थविषयकतद्बोधे तत्समाभिव्याह-
 र्त्तैवकारार्थयो विरोधित्वे च गौरवात्, उक्तस्थल इव 'तमेवे'त्यादा
 वपि युगपदन्ययाङ्गीकारसम्भवाच्च । वस्तुतस्तदादिन्मायेनैवकारस्य समभि-
 न्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिस्वीकारात् फोपि
 दोष इति बोध्यम् । सिद्धान्ते च "तमेवे" त्यादेः 'तं विदित्वैवे' ति
 योजनयोर्दृश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपायोग्य-
 वच्छेदपरैवकारेण 'शंखः पाण्डर एवे' त्यादौ पाण्डरत्वे शंखत्वव्यापकत्व
 बोधवत्तद्विषयकज्ञानहेतुकत्वे मुक्तित्वव्यापकत्वबोधेन समुणभ्यानस्य 'मुक्ति
 हेतुत्वेपि विरोधाभावात् । नच "तमेवं विद्वानमृत इह भवति,
 नान्नः पन्था अयनाथ विद्यत" इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानापाटितसामग्र्या
 शोक्षमयोजकत्वाभावात्प्रतिपादनात्ज्ञानहेतुकत्वे मुक्तित्वव्यापकत्वं माह
 मेव, "नान्नः पन्था" इत्यादेर्ब्रह्मज्ञानान्यस्य हेतुत्वाभावात्परत्वं तु न

सम्भवति, ब्रह्मज्ञानान्वयस्य जीवभगवत्प्रमादादत्रैर्मोक्षहेतुतायाभिसद्धान्तसिद्धत्वात्, तत्राद्य 'तमेवे' स्यादेरकार्थस्त्वे स्वानुपजीविमानान्तराद्याद्यार्थकत्वरूपापूर्वता न सम्भवतीति वाच्यम् ; उक्तध्रुवैर्भवन्मतेप्यपूर्वत्वात् सम्भवस्य तुल्यत्वात्, 'तमेवैक जानथात्मान' मित्यनेन प्राप्तार्थत्वात् ; यदि च "भेदात्तेतिचेदेकम्यामयी" नि सूत्रोक्तन्यायेन मदि पशुभेदादपूर्वत्वोपपत्ति, तद्यच्छाखाप्यायिन प्रति तस्य तस्य वाक्यस्या पूर्वत्वात् स्वबोधनीयपुरुषगतज्ञानादिविरोधिना स्वानुपजीविना मानान्तरेणाद्याद्यार्थत्वस्यैवापूर्वतारूपत्वात् "तमेव विदित्वे" ति वाक्यमेव येन प्रथमं श्रुतं तं प्रति तस्यापूर्वत्वनिर्वाहात्, 'तमेवैक जानथे' स्यादेस्त्वानुपजीविमानान्तरत्वेपि स्वबोधनीयपुरुषगतज्ञानादिविरोधित्वाभावादिस्तुच्यते, तदा स्माराभ्युत्कर्षत्वेवापूर्वत्वोपपत्तिरिति सुभ्यम् ; तथाच पूर्वोक्तब्रह्मसाक्षात्कारस्य समूहात्मन्वात्मकस्य प्रपञ्चसदृशत्वेऽप्युक्तध्रुवैर्विरोधाभावादाश्रयासिद्धिर्दुर्बरा ।

यस्यु - ज्ञानस्य स्वसन्नानविषयकाशान्तज्जन्वन्नमविषयाविषयकत्वं नियमात् "अहं मम, घटो विनाशी" ति समूहात्मन्वन न सम्भवति, अत्रयथा 'शुक्तिरियम्, रजतमिदं' मित्वादिसमूहात्मन्वस्यापि सम्भवात्, इयं शुक्तिरद्रूप्यं ज्ञेय' मिति ज्ञानस्य तु नासम्भवं, स्वसन्नानकालीनत्वेनापि विषयस्य विशेषणीयत्वात् . उक्तज्ञानस्य 'तद्रूप्य' मित्यशो स्मृतिरूपत्वेनातीतरूप्यादिविषयस्त्वेन स्वसन्नानकालीनरूप्याद्यविषयकत्वात् ; नच ज्ञान स्वसन्नानविषयज्ञानतज्जन्वन्नमविषयकत्वात् इति पक्षे उक्तनियमस्य युक्तत्वेपि ज्ञानाभौचनाशहेतुतापक्षे शोचनियम इति वाच्यम् ; ज्ञानस्य नाशरूपशरणाभ्यामुत्तरेण नाशरूपपक्षेऽप्यसमूहात्मन्वस्यैव तथात्वादिति, तत्र, जीवशुक्तिराले भुज्यमानाहृष्टदेहादिगत्वेन तद्विषयकज्ञानोत्पत्तौ वापराभावेनोक्तनियमस्याऽऽप्युक्तत्वात् ।

नच ब्रह्मान्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतादत्त्व-
 स्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावकान्यत्वमेवोक्तवाच्यत्वांतार्थः ; शुक्तिरूप्य
 तदुपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य शुक्तिविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकता-
 कत्वादु कर्ष्वंसप्रतियोगित्वस्येदंत्वावच्छिन्नानुयोगिकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 कभेदस्यापि तादृशत्वाद्यावृत्तिः; यदा ब्रह्मान्यविशिष्टान्यत्वमेव तदर्थः,
 वैशिष्ट्य च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न
 स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वसम्बन्धेन; स्वाधिकरणता- स्ववि-
 षयकाप्रागाप्यज्ञानाऽनास्त्कन्दितनिश्चयसम्बन्धेन; भेदप्रतियोगितावच्छेद-
 कता- स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वसम्बन्धेन; स्वनिष्ठावच्छेद-
 कता - स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोजकज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नाः
 तथाच शुक्तिरूप्यादेरुक्तसम्बन्धेन शुक्त्यादिविशिष्टत्वादुक्तवंप्रति-
 योगित्वादेश्च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावविशिष्टत्वविशिष्टत्वात्तद्विशिष्टत्वज्ञानश्च
 शुद्धब्रह्मिन्नात्वादुक्तभेदस्य च तत्चेदन्तोपलक्षितस्वरूपविशिष्टत्वाश्लोकसिद्ध-
 साधनावकाशः, न वा आश्रयासिद्धिश्चेति वाच्यम् ;— नानाज्ञानपक्षे उक्त
 विशेषणेन शुक्तिरूप्याविवारणेष्येकाज्ञानपक्षे तद्वारणात्, तत्पक्षे
 शुक्तिज्ञानकालेपि शुक्तिरूप्योपादानाज्ञानसत्त्वात्, नानाज्ञानपक्षेपि
 ब्रह्मत्वोपलक्षितानुयोगिके ज्ञानत्वोपलक्षितप्रतियोगिकभेदे 'ब्रह्म न ज्ञान'
 मिति ब्रह्मसिद्धे "सत्यं ज्ञान" मित्यादिशोधकवाक्यजन्यधीवाच्ये
 सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च । एतेन ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताजन्य
 ज्ञानावाच्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, निरवच्छिन्नविषयता च प्रकृतताभिन्ना
 प्राणाः; तेन 'इदं शुक्ति' रित्यादिज्ञानस्य सन्निरवच्छिन्नप्रकारताकृत्वेपि
 शुक्तिरूप्यादौ न सिद्धसाधनम्, न वा आश्रयासिद्धिश्चेति निरस्तम् ।

यदपि जीवत्वब्रह्मत्वाद्युपलक्षितब्रह्मनिरूपितविषयताकान्यज्ञानावा-
 ध्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, 'सत्य' मित्यादिवाच्यजन्यज्ञानविषयत्वस्य सत्य-

स्वाद्युत्पलक्षितप्रतिरूपितत्वेऽपि जीवत्वाद्युत्पलक्षितानिरूपितत्वेन नोक्तभेदे सिद्धसाधनमिति, तद्य, द्वैतवादिमते जीवत्वात्प्रत्यक्षत्वाद्युत्पलक्षितप्रमाणानिरूपितविषयिताया अप्रसिद्धे, समानाकारज्ञानेषु विषयिताभेदस्याऽप्राप्त्याणि क्वेन 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिनामयजन्यशोषस्य "तत्प्रमर्शा" त्यादिवाक्यजन्यशोषादविलक्षणाकारतया माहशोषस्य जीवत्वाद्युत्पलक्षितप्रमाणानिरूपितविषयिताकृतानुपायादुक्तसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वान् । एतेन महावाक्यजन्यतानवच्छेदकानुभूतविषयताविशिष्टान्यत्वमेवार्थ, वैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धादच्छिन्नस्वनिष्ठानच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिपरणता — स्वनिरूपकप्रामाण्यज्ञानानाम्बुद्धितनिश्चयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकताचोक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच तादृशभेदस्थानकसम्बन्धेन महावाक्यजन्यतानवच्छेदकभूत 'सत्य' मित्यादिविशेषीयविषयताविशिष्टत्वाद्धारणमिति निरस्तम्, — महावाक्यानां परस्परजन्यशोषे व्यभिचारवारणायाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे विषयितानिवेसे प्रयोजनविरहेण महावाक्यजन्यशोषीयविषयतायां अपि तादृशव्यवजन्यतानवच्छेदकत्वेनाशयासिद्धेश्च ।

नच महावाक्यजन्यज्ञानविशिष्टान्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थ, ज्ञानवैशिष्ट्यत्राधेयतासम्बन्धेन, आधेयता च — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकता — स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोगकज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, महावाक्यस्य च जीवज्ज्ञानभेदतात्पर्यत्वेनाद्वैत्यानिमतत्वम्, तथाच प्रणवोपलक्षिते ज्ञानत्वाद्युत्पलक्षितभेदस्य महावाक्याजन्य गच्छोपसर्गाक्यजन्यज्ञानमुक्ताधेयतासम्बन्धेन ताद्विशिष्टत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, तथा सति 'सत्यं

मसी' त्यादिवान्यजन्यनिर्विकल्पकधीकाले विद्यमानं यद् घटादिज्ञानम् ,
उक्ताधेयतासम्बन्धेन प्रपञ्चस्य तद्विशिष्टत्वेनाश्रयासिद्धेः । नच "कदा
चिदद्वैतदर्शनम् , कदाचित् द्वैतदर्शनम् , न पुनर्युगपदेवोभयम् , संतमस
बहुञ्जालोकयोरिव विरोधा" इति विवरणोक्तेस्तत्काले घटादिज्ञानं न
सम्भवतीति वाच्यम् ; तथापि तत्काले सत्यादिशोधकवाक्यजन्यधी
सम्भवेन तादृशप्रथिमामादावाश्रयासिद्धेः । नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
महावाक्यविशिष्टान्यत् यज्ञानम् , उक्ताधेयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टान्यत्व
नेवार्थः ; तथाच महावाक्यजन्यधीकालीनस्य शोधकवाक्यजन्यज्ञानस्या
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन महावाक्यविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावाद्यावृत्तिरिति
वाच्यम् ; एवमस्पष्टरुण्डाकारब्रह्मज्ञानवाच्ये तदव्यवहितपूर्ववृत्तिप्राप्तिभा-
सिके सिद्धसाधनात् ; तस्योक्तधेयतासम्बन्धेन महावाक्याव्यवहितोत्तर
वृत्तिभिन्नज्ञानविशिष्टान्यत्वात् ।

यत्तु - स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वसम्बन्धेन ध्वंसविक्षिप्ता
न्यत्वस्यापि पक्षविशेषणत्वात्तादृशप्राप्तिभासिकस्य व्यावृत्तेः, तादृशप्राप्ति
भासिकस्य मूलाज्ञानध्वंसजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वात्तादृशप्राप्तिभासि
कोपादानाज्ञानस्यास्पष्टाकारवृध्यसमानविषयकत्वेन तत्राशयत्वाद्योगाज्जीवेश
भेदादिरूपानाध्वन्तराणामिव मूलाज्ञाननाशनाशयताया एव युक्तत्वादिति ; -
तत्र, एवमपि तादृशप्राप्तिभासिकोपादानाज्ञाने सिद्धसाधनावारणात् । नच
तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वेन द्वैतमतसिद्धत्वाभावात् तत्र सिद्धसाधन
सम्भवः, यद्वा स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्व, स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्त
त्वान्यतरसम्बन्धेन ध्वंसविक्षिप्तान्यत्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणमिति
वाच्यम् ; जीवेशभेदादिरूपानादिपदार्थानां पक्षवर्हिर्भावापत्तेः, स्वजन्यध्वंस
प्रतियोग्यज्ञानत्वस्यान्यतरसम्बन्धवृत्तत्वेन्यज्ञानस्य पक्षवर्हिर्भावापत्तेः ;

ज्ञानस्यापि मप्रमाणानुसंगत्वेनानुसंगस्योक्तसम्बन्धेन ज्ञानात्मकध्वस्त
विशिष्टरवेण तदन्यत्राभावात् । नच स्वावच्छिन्नजनकगानिरूपित
ज यतावत्प्राप्तप्रतियोगिना विशिष्टरसम्बन्धेन ध्वस्तत्वविशिष्टध्वस्तत्वेन नि
चेत्यमिति न दोषः, ज्ञानस्य ध्वस्तत्वेन दृश्यध्वस्तहेतुत्वाभावात्, प्रति
योगिताविशिष्टत्व च स्वाशयत्व स्वाशयदानमयुक्तत्वान्यतरसम्बन्धेनेति
वाच्यम्,— एवमप्युक्तप्रानिभासिके सिद्धसाधनस्य दुर्धारत्वात्, ज्ञानेना
ऽज्ञानध्वस्तस्य तादृशज्ञानभरोन दृश्यान्तरध्वस्तस्य च भवता मतेऽनर्ही
कारात्, तथा सति तत्त्वज्ञानजन्यम्यऽविषयाध्ययस्य तादृशध्वस्तजन्य
स्य दृश्यान्तरध्वस्तस्य च नास्तङ्गाभावेन मुक्ती तयो परिशेषापरमा
“निदाज्ञामरूपाद्विमुक्त” इति श्रुतिनाथापत्तेः, ध्वस्तसागान्यन्धेवानर्ही
कारे चाश्रयासिद्धे । स्पष्टचेन्मद्वैतसिद्धिटीकाया विदुटीकाया च ।

एवमसति बाधवारणाय सत्तादात्म्यवत्त्वनिवेशनमित्यप्युक्तम्,
असत्त्वात्सन्द्गोक्तवृषते असति बाधायोगात्, तदङ्गीकारपक्षेपि
साध्याभाववदसतो बाधरासम्भवात्, पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकप्रतीति
जनकाज्ञाननाशकता यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्ना तद्रूपावच्छिन्नत्व
स्यैव बाधलक्षणत्वात्, असद्विषयकाज्ञानस्य भवन्ते अनङ्गीकारेण
तद्विषयकज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । नच यद्रूपावच्छिन्नविषयिता
व्यापिका पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिमतिवधकता तद्रूपावच्छिन्न
त्वमेव बाधत्वमिति साध्याभाववदसतोप्युक्तबाधत्व सम्भवतीति वाच्यम्,
भवन्ते अभासगान्यस्य केवचान्यवितया ऽतिप्रसङ्गेन तस्य कार्यजन
कत्वासम्भवेन प्रतिषन्धकत्वाया कारणीगूताभावप्रतियोगितारूपत्वात्सम्भवात्

सज्जनकाज्ञाननाशकतारूपत्वस्यावश्यकत्वात् । नच मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकत्वपक्षे तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वेपि न्यायहारिकाभावस्या संभारत्वेनानतिप्रसङ्गात् कार्यजनकत्वं सम्भवति, व्यावहारिकाभासस्य मिथ्यात्वघटकत्वेपि लोकसिद्धविशेषणतानामन्यतमत्वेन कारणतावच्छेदक सम्बन्धत्वाज्ञाकारः प्रातिप्रसङ्ग इति कारणीभूताभावप्रतियोगितारूपमेव प्रति बन्धकत्वं बाधशरीरे निवेशमित्तुं शक्यत इति वाच्यम्; — तथासति पर्वता बहिमान् धूमादिस्मादौ प्रातिभासिकवद्वचभाववत्पर्वतस्यापि बाध- स्वापत्तेः, तज्ज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाकान्तर्यात् । तज्जनकाज्ञान नाशकत्वनिवेशे तु प्रातिप्रसङ्गः, प्रातिभासिकस्याज्ञानाविषयत्वात् । यद्रूपवच्छिन्नविषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वसमानसत्ताक तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षणेन प्रातिभासिकवद्वचभाववत्पर्वतस्य वारणे तु साध्या- भाववदसतो बाधत्वकथनमयुक्तमेव; असति कस्या अपि सत्तामा भभावात् । एतेन चिद्विज्ञत्वानुपादाने ब्रह्मणि बाधोपि निरस्त, मिथ्यात्वाभावस्य व्याव- हारिकत्व तस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावात्, शुद्धस्य ज्ञानाविषयत्वपक्षे बाधलक्षणस्यैवास्तम्भवाच्च । शुद्धस्य निर्विकल्पकधीविषयतापक्षेपि साध्या- भावप्रकारकज्ञानाविषयत्वेन बाधलक्षणास्तम्भस्तदवस्थाः । अस्तु वा यथा क्यश्चिद्बाधः, तथापि सत्तादात्म्यस्यैव व्यर्थमेव, स्वसमानसत्ताकचिद्वेद- वत्त्वरूपचिद्विज्ञत्वाभावादेव तद्धारणात् ; ब्रह्मतादात्म्यरूपस्य भवदग्मित- सत्तादात्म्यस्य सत्यत्ववादिमते प्रपञ्चे अस्वीकारेण तादृशविशेषणोपा- दानस्य सन्दिग्धासिद्धिसम्पादकत्वाच्च । किञ्च प्रातीतिकव्यावृत्तरूपेण पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यप्रवेशेनैव प्रातीतिकसत्तादात्म्यवतः प्राति- भासिकस्य न्यावर्तनाद्ब्रह्मप्रमेत्यादेविशेषणवैयर्थ्यम्, भवन्मते सत्ता- दात्म्यत्वरन्तत्वघटत्वघटत्वादिकं हि त्रिविधम् — प्रातिभासिकमालवृत्ति न्याय- हारिकमात्रवृत्ति तदुभयसाधारण्येति, पूर्वद्योभयसाधारणसत्तादात्म्यत्वेन

सत्तादात्म्य निवेदय प्रातिभासिके तिद्धसाधनसम्पादनस्य तद्वारकविशेष
 णा तरोपादानस्य अ ' प्रक्षालनादौ " ति न्यायमस्तरत्वात् । क्रिद्योमप
 साधारणसत्तादात्म्यत्वे सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकपटकत्वे न तुच्छ
 व्यावृत्ति, दाशविषाण सदिति अमसम्भवेन दाशविषाणादावपि प्रातीति
 कस्म सत्तादात्म्यस्य सम्भवात् । नच दाशविषाणादौ न प्रातीति
 सत्तादात्म्यसम्भव, अनुयोगिरूपेण परिणममानाविद्याया म्य तन्निष्ठ
 सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वनिषेगनाडीवरूपेणाविद्याया अपरिणम
 मानत्वाद्दलीकनिष्ठतादात्म्यरूपेणाविद्याया परिणामाऽसम्भवत्, शुक्ति
 रूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठसत्तादात्म्यरूपेण परि
 णममानत्वाद्दलीकनिषेगस्यानपवादत्वादिति वाच्यम्, - रजत सदित्यादौ
 व्यावहारिकस्य शुभ्रत्वादिनेष्ठसत्तादात्म्यस्यैव रजतससर्गोपपत्तौ तल सत्ता
 दात्म्यपरिणामे मादामावात् । नच सस्य रजतानुयोगिकत्वाभावात्
 रजतससर्गतस भव इति रजतानुयोगिकतादात्म्यपरिणामस्यावश्यकतेति
 वाच्यम् तादात्म्यानुयोगित्वयोविश्रुत्युक्तयो परिणामेपि रजतानुयोगिक
 तादात्म्यनिर्वाहान् अनुयोगित्वस्य, रजतसत्तादात्म्यस्या तत्सम्बन्धयो
 तयोरपि विश्रुत्वलयोर्विशिष्टमाननिर्वाहकत्वेन तत्सम्बन्धान्मपीत्येवमनव
 श्चिता तपरिणमकरणापत्ते तावत्सम्बन्धानाथ रजत सदित्यादिज्ञाने
 भानस्यानुभवविरहत्वात् तदपेक्षमाऽनुयोगित्वम तस्य परिणामौचित्यात्,
 मन्व भसम्बन्धमाऽभावे तपरिणामस्याप्यनावश्यकत्वात् । एव सत्यपि
 योगिन्तादात्म्यस्योत्तनिमसर्वाकारणादौकावृत्तित्वेपि सदानुयोगिकाडीकप्रति
 योगिकतादात्म्यस्याऽऽनसाधरूपे क्षतिविरहात्, सद्रूपेण परिणममाना
 ऽविद्याविरहेण सादृशतादात्म्यस्यानुयोगिपरिणाम्यवित्याकार्यत्वाभावात् ।

यदपि सदानुयोगिकतादात्म्योत्तरीत्या असत्ताधारण्येपि न
 दानि, य प्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव पक्षतावच्छेदकपटकरादिति, तदपि न,

तथासति अनुयोगितासम्बन्धेन सत्प्रतिभोगिकतादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदक-
घटकत्वेनैव ब्रह्मणि बाधनारणे चिद्धितत्वविशेषणवैकल्यात्, स्वस्मिन् स्व-
प्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगिताभावात् ; - प्रतियोगितादुयोगितान्यतरसम्ब-
न्धेन तादृशतादात्म्यस्य घटकतां स्वीकृत्य ब्रह्मणि बाधसम्पादनस्य
“प्रक्षालनादौ” ति न्यायप्रस्तत्वात् । सत्प्रतिभोगिकतादात्म्यनिवेक्षे आश्रया
सिद्धिश्च, इदम्पदार्थे रजतस्येव ब्रह्मणि दृश्यमात्रस्य तादात्म्येनाऽप्यस्त
तथा इदम्पदार्थे रजतप्रतिभोगिकतादात्म्यस्येव ब्रह्मणि दृश्यप्रतियोगिक
तादात्म्यस्योत्पत्तिसम्भवेऽपि षटादिदृश्ये सद्रूपब्रह्मणोऽनभ्यासात्तत्र सत्प्रति-
भोगिकतादात्म्यस्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

यत्तु— इदं रजतं रजतविदमिति ज्ञानद्वयस्य परस्परवैलक्षण्य
निर्वाहाय प्रथमप्रतीतिरिदम्पदार्थे रजततादात्म्यावगाहित्व द्वितीय
प्रतीते रजते इदन्तादात्म्यावगाहित्वं स्वीकर्तव्यम्, तथा घटस्तन्,
सन् षट इति प्रतीतिद्वयानुरोधेन रूति षटादितादात्म्यमिव षटादौ तत्ता-
दात्म्यमपि सिद्धमतीतिः - तत्र; - उपनीतं विशेषणतदैव भासते इति
वदद्भिर्नैयायिकादिभिः प्रथमप्रतीते. स्वीकारेऽपि द्वितीयप्रतीतेरगती
कारेण तादृशप्रतीतिरप्रामाणिकत्वात् ; प्रामाणिकत्वेऽपि विपर्ययावैलक्षण्ये
नैव ज्ञानवैलक्षण्यनिर्वाहेण तदर्धं विलक्षणविषयकल्पनस्यापुत्तत्वात् ;
अन्यथा घटवद्भूतलम् घटमूलसयोगा इति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय
तत्रापि विलक्षणविषयकल्पनापत्ते । नच प्रथमज्ञाने सम्बन्धविषया
भासमानस्य समोगस्य सम्बन्धोऽप्यधिको भासते, नतु समूहालम्बन
रूपधरमज्ञान इति विषयवैलक्षण्यादेवोभयोर्वैलक्षण्याभिति वाच्यम् :—
संयोगादिप्रतियोगिकसम्बन्धमादायापि समूहालम्बनसन्धावात् । नच
संयोगसंसर्गकषिदिष्टबुद्धौ संयोगः स्वरूपत एव भासते, नतु संयो-
गत्वेन ; तत्तुष्टपदार्थस्यापि सम्बन्धविषया स्वरूपतो भावोपगमात् ;

उक्तसमूहात्मने च संयोगत्वेन सयोगो भासत इति सयोगत्व
रूपाधिकपदार्थभानाऽमानाभ्यामेव सयोर्विशेष इति वाच्यम्, एवमपि
घटवद्भूतल सयोगश्च, घटभूतलसयोगा इति ज्ञानयोर्विशेषानिर्वाहत् ।
नच घटवद्भूतलमिति ज्ञाने घटविशिष्टभूतलस्य विषयत्व समूहात्मने
च शुद्धभूतलस्येति विशेषः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति वाच्यम्; विशिष्ट
स्यातिरिक्तताया अनुपपत्तेरिव निराकरिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु — विषयतावैलक्षण्याज्ज्ञानवैलक्षण्योपपादने बहिर्विषयतात्र
निलोपापत्त्या साकारवादापत्तिः, अथ घट अथ पट इति ज्ञानानां भिन्नो
वैलक्षण्यमात्रं हि तेषां विषया परस्पर भिन्ना घटपटादिरूपा उप
गम्यन्ते, तदुक्तमुद्रयनाचार्यैः - “अर्थेनेव विशेषो हि निराकारतया
भिरा” इति, अर्थेन ज्ञानादत्यन्तानिर्गुण घटादिस्वरूपेण अभिन्नो भिरा
विशेषः, निराकारतया— ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयितास्थानी
मेव हीनतया, तथाच घटादिक विषयितास्थानोच ज्ञानधर्मो
ज्ञानाद्विज्ञानभिन्नतया बोद्धेयं दुष्यते, न तत्तथा, किन्तु ज्ञानादत्यन्त
भिन्न एव विषयो ज्ञानवैलक्षण्यसम्पादक इति स्वीकार्यम्, तथाच इद
रजतम् रजतनिर्दिष्टमिति प्रतीत्योर्बैलक्षण्यनिर्वाहाय गन्तव्यप्रयोगिकेद-
म्यतियोगिकतादात्म्यद्वयमिष प्रकृतं पटम् सन् घट इति प्रतीति
द्वयवैलक्षण्याय तादात्म्यद्वयमावश्यकमिति । तत्र, विषयितावैलक्षण्यात्
ज्ञानवैलक्षण्येपि विषयितावैलक्षण्यस्य विषयबलशुष्कादिनतया बहिर्विषय
निलोपापन्ननवकाशात्, स्वतोऽव्यावृत्तविषयितास्वरूपस्यैव बौद्धमतप्रवेशा
पादकरत्वात्, विषयस्यावृत्तविषयितास्वरूपनस्याऽतथात्वान्, अन्यथा
अवतानपि बौद्धमतप्रवेशापत्तेर्दुर्वात्तत्वात्, भवद्विरपि ज्ञानविषययोस्तदन्व
भूतस्य विषयित्वस्य स्वीकारात्; तत्र चित्तादस्यरूपं ज्ञाना
द्विज्ञानमित्येति भवतिष्ठान्तान्, ज्ञानवैलक्षण्यस्य तादात्म्यवैलक्षण्या

धीनत्वाभावेऽपि परम्परया तदधीनत्वादेव 'अर्थेनैवे' त्यस्योपपत्तेः ;
 'निराकारतये' त्यस्यापि स्यतो ज्यावृत्ताविपर्ययताशून्यतमेत्यर्थात् । नच
 विषयवैलक्षण्याद्विषयित्तवैलक्षण्यम्, तद्वैलक्षण्यत्वाच्च ज्ञानवैलक्षण्यमिति
 प्रणालीकल्पनापेक्षया साक्षाद्विषयवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्यमिति कल्पन
 सुचितमिति वाच्यम् ;— यत्र विषयवैलक्षण्यज्ञानवैलक्षण्यं न सम्भवति—
 यथा पूर्वोक्तयोर्घटवद्भूतलं घटभूतलसयोगा इति समूहात्मननविशिष्ट
 बुद्धयो, तत्र विषयितासु विशेष्यतात्वादिकमस्य कल्पयित्वा तादृश
 विपर्ययवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्योपपादनात् ; तत्रापि हिलक्षणविषय
 कल्पने घटपटादिरूपनानापदार्थविषयकसमूहात्मनविशिष्टबुद्धिभेदेनान्त-
 विषयकल्पनापत्तेः ; तदपेक्षया विशेष्यतात्वादेरखण्डस्य कल्पने साध्यात्
 अत एव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञायमानात्तत्क्षणविशिष्टघटत्वानिति
 ज्ञानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्तत्क्षणविशिष्टघटत्वानितिज्ञानस्य वैलक्षण्यो
 पपत्तेः, किञ्चिद्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठविषयतायामवच्छेदकता-
 त्वरूपखण्डधर्मस्य कल्पनात्, विशेष्ये विशेषणमितिज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठ
 विषयताया च तदकल्पनात् । एवमेव एकत्र द्वयमिति रीत्या तत्क्षण
 घटत्वोभयविक्रियवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानात् घटत्वविशिष्टे तत्क्षणप्रकारकस्य
 विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य वैलक्षण्यनिर्वाह, तत्र प्रथमज्ञाने उभय
 निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया निरवच्छिन्नत्वात्, द्वितीयज्ञाने च क्षण-
 निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वात् ।

यत्तु- विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टस्य विषयत्वात् विशेष्ये
 विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने केवलस्य विषयत्वात् विषयवैलक्षण्यादेव तयो
 विशेष, विशिष्टकेवलयोर्भेदादिति; तत्र, विशिष्टम्यातिरिक्तत्वे क्षणि-
 कत्वापत्त्या बौद्धमतावेशापत्तेः, तत्क्षणविशिष्टस्य गिन्नत्वात् । नच
 केवलस्य स्थिरत्वात् दोष इति वाच्यम् ; — केवलरूपस्य 'तत्क्षण

सम्बन्धित्वे भेदापत्तेः, क्षणासम्बन्धित्वे कालसम्बन्धित्वाभावेन तच्छ्रुत्वा पक्षे । एवं विशिष्टकेवलयोगेदे विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रत्ययापत्तिश्च ।

यत्तु — समानविभक्तिकप्रतियोगियनुयोगिवाचकपदसमभिध्वाहृतनप्रोऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसंसर्गभेदप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वादसमान - विभक्तिकप्रतियोगियनुयोगिवाचकपदसमभिध्वाहृतनजम्भ प्रतियोगिविरोधित्व विशिष्टस्वरूपसंसर्गकाभाबोधजनकत्वाद्द्विशिष्टसत्ता न सत्तेति न प्रत्ययः, विशिष्टशुद्धयोगेदाभेदाङ्गीकारेणाऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन भेद विरहात् ; विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रात्यक्षिकप्रत्ययस्मापि नापत्तिः, तादृशप्रत्ययेषु च्छेदस्वरूपस्यैव संसर्गत्वात् ; अभिलष्यमानवर्तितेरभिलाष जन्यबोधसमानाकारत्वादिति । तत्र, वृक्षे न कपिसंयोग इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वापत्ते, तत्र स्वरूपसम्बन्धे प्रतियोगिविरोधित्वविरहात् । नच तत्राप्येकावच्छेदेनैकाधिकरणावृत्तिरूपविरोधोऽस्तीति वाच्यम्,— तथापि 'नेह नानास्ती' ति श्रुतिजन्यबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः, भेदाभेदयोः परस्पर विरुद्धत्वेन विशिष्टकेवलयोगेदाभेदाङ्गीकारम्यायुक्तत्वाच्च ।

यदपि तद्घटे तद्घटसयोगादिसत्त्वेपि तद्घटस्तद्घटवानिति धी न प्रमा, किन्तु भूतलादौ तद्घटादिप्रकारकधी प्रमेति व्यवस्था सिद्धये विशिष्टधीमाने विशेष्ये विशेषणस्य भेदसमानाधिकरणसम्बन्धो विषय इति कल्प्यते, तथाच सति हि तद्घटे तस्य सयोगादिसत्त्वेपि तद्घटसमानाधिकरणसयोगादिसम्बन्धस्यासत्त्वान्नोक्तधी प्रमा, तथाच सत्ता विशिष्टसत्तेत्यभेदसंसर्गकप्रत्ययेपि विशेषणभेदसमानाधिकरणभेदस्यैव संसर्गत्वावश्यकत्वाद्विशिष्टकेवलयोगेदाभेदसिद्धिरिति । तत्र, तद्घटभेद वद्घृणित्वविशिष्टस्मापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्घटे सत्त्वेन तद्घटस्तद्घटवानिति प्रमापत्तेर्दुर्बारत्वात् । यदिच तादृशसयोगसत्त्वानु योगिन्धेव स्वप्रतियोगिनम्मन्धन्पो नष्टु स्वप्रतियोगिनीति निष्माचोक्ता

पठिरित्युच्यते तदा भेदस्य संसर्गघटकत्वं व्यर्थम् ; तद्घटसंयोगानु
योगित्वस्य तद्घटे ऽभावादेव तस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तेः । एवं
विशिष्टकेवलयोर्भेदे केवळघटे तद्यत्कित्वविशिष्टघटभेदस्य सत्त्वेन विशेष
णभेदस्य संसर्गतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिवुद्धेः
अनात्ववारणासम्भवात् , विशेषणनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितत्वविशिष्टानु
योगिताया विशिष्टवृद्धिविषयत्वाङ्गीकारेणैव तद्घटस्तद्घटवानितिभुद्धेः
प्रमात्वस्यावश्यं वारणीयत्वात् , स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरू-
पितसम्बन्धानुयोगिताविरहात् , तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानु
योगितायास्तदाधिकरणत्वरूपत्वात् ; घटाभावादस्थले त्वभेदेऽप्याधारा
धेयभावाङ्गीकाराद्घटाभावस्तद्वानिति प्रतीतेः प्रमात्वनिर्वाहात् । विशेषण
भेदस्य सम्बन्धतावच्छेदकत्वपक्षे च घटाभावो घटाभाववानित्यादिवुद्धेः
प्रमात्वानुपपत्तेः, घटाभावे तद्भेदविरहात् ।

यत्तु- घटाभावो घटाभाववानित्यादौ घटप्रतियोगिकाभासत्वमात्रेण
विशेषणत्वे तेनैव रूपेण न विशेष्यत्वम् , किन्तु घटविरोध्यभावत्वादि
रूपेण, यथा हि मामद् जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता, अन्यथा
अल्पज्ञाने परसमवेतक्रियानन्वफलवत्त्वरूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्यसम्भवात् ,
तथा रूपभेदेनैव विशेष्यत्वविशेषणत्वे उक्तज्ञाने स्वीक्रियेते; उक्तकल्प
नानुरोधत् ; घटाभावस्तद्वानित्यादावेकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपद
तत्पदान्यामुल्लेखेपि सुवर्णकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्दधीविशेष्यता, तथा
च भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ तद्भेदसम्भवेन भेदविशिष्टविशेषणतारम्बन्धस्य
भानाद्विशिष्टधोमात्रे भेदविशिष्टसम्बन्धस्य भाननियमो न व्याहृत इति; तन्न,
घटाभावत्वावेकरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यताऽप्यस्य तत्तद्भेदभानानुप-
पत्तिशङ्कायामस्मदभिमतार्थां भिन्नरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावस्थले समा
धानस्यासङ्गतत्वात् , शाब्दधोपे मनुष्या सम्बन्धिबोधनेन शङ्काया एवा
सद्गतेः सत्त भिन्नरूपोपपादनस्यासङ्कत्वात् । नचैकरूपावच्छिन्नविशेषण

विशेष्यताक तादृशप्रत्यक्षमेव न सम्भवतीति समाधानतात्पर्यात्तासङ्गतिरिति वाच्यम् ;— एवम्य शपथमात्रनिष्पत्त्यात् । किञ्च, घटाभावत्वव्यवच्छिन्नतत्त्वदवच्छिन्नव्याप्यवचापरामर्शात्तदवच्छिन्नविधेयताकानुमिति केन धार्यते ? अनुमितानुपनीतधर्मान्तरम्भानोपगमेपि तद्विद्यमानसिद्धे । एव घटाभावस्तद्वानित्यादी सुवर्णकत्रयादाय समाधानमपि न युक्तम्, तथासति घटाभावात्तदभाववानित्यादिप्रमानीकृतये घटाभावस्तद्वानित्यादिवाक्यमयोगानुपपत्ते, शुद्धतद्दर्शावच्छिन्नधर्मस्तदभाववत्ताज्ञाने शुद्धतद्दर्शावच्छिन्ने तद्विश्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य तादृशवाक्यादन्यत्पत्ते । एव घटाभावात्तदभाववानिति वादिन प्रति घटाभावात्तद्वानिति प्रतिज्ञायामर्था ढरम् । किञ्च परसन्वेत्तत्रियात्तन्वयकलात्तद्वानित्येव भाव्यन्ति कभेदस्यैव घटकत्वम्, अन्यथा मामह जानामीतिप्रमामह गच्छामीत्यापत्ते । घटाभावात्तद्वानित्यादी प्रकृतवाचितच्छब्दस्यैकत्वविशिष्टघटाभावपरामर्शकत्वसम्भवेन तादृशघटाभावस्यैव विशेषणत्वाद्विशेषणभेदस्य ससर्गतावच्छेदकत्वाम्भवात् । नच प्रधानत्व समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वम्, तेन प्रत्ययान्तोपस्थाप्यैकत्वविशिष्टघटाभावस्य न तच्छब्दतन् परामर्श इति वाच्यम्, गुन्दरो नेवदत्तमानयेत्यादी सौन्दर्यविशिष्टदेवदत्तस्य तच्छब्देन परामर्शदर्शनेन समभिव्याहृतशब्दजनयनानाविषयत्वस्यैव प्रधानतरूपत्वान् । एव सत्ता विशिष्टगच्छा नीलो घट इत्यादी भेदाभेदधर्मोर्मानमङ्गीकृत्य विशिष्टशुद्धयोगुणगुण्यार्दीना च भेदाभेदाङ्गीकारे “नैकमिन्नसम्भवादि” लाभिकरणविरोध, तत्र भावाभावरूपविरुद्धधर्माणामेकतासम्भवस्य प्रतिपादनात्, इत्यत्र प्रसक्तानुपसक्त्या ।

तस्मात् विशिष्टशुद्धयोभेदासम्भवाद्धिशिवैशिव्यावगाहिज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानाङ्गैलक्षण्यस्य विपयितानैलक्षण्यत्वादेव वाच्यतया सन् घट पटस्तनिति ज्ञानयोरपि विपयितानैलक्षण्यत्वादेव नैलक्षण्यनिर्वाहत्वात्प्रतियोगित्वात्प्रत्ययान्तरे मानाभावादाश्रयासिद्धिर्दुर्वरा ।

यदपि—ज्ञातो घट इति प्रतीत्या ज्ञानप्रतियोगिकविषयतासम्बन्धस्य घटादौ सिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिः, सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विषयतारूपं तादात्म्यम् ; अतएव घटपटादिरूपविषयभेदेन तादृशसत्तादात्म्यानन्त्यमपि प्रामाणिकम् , कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य कपालो घटवानिति ज्ञानीपघटादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यस्य तन्वादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन घटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येनाभेदासम्भवात्; नहि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयित्वावच्छिन्नविषयितानामैक्यमुच्यते; इति । तत्र, वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धानां विषयनिष्ठानां विशेष्यतादिरूपत्वस्यावश्यं वाच्यतया तैरेव विषयताव्यवहारनिर्वाहादुक्तसत्तादात्म्यानां विषयतारूपत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । नच सुखादेस्ताक्षिभास्यत्वेन तत्र वृत्तिविषयताविरहेण तया विषयताव्यवहारनिर्वाहात्तत्र विषयताव्यवहारनिर्वाहाय सत्तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वमावश्यकमिति वाच्यम् , अवच्छेदकभेदभिन्नानामनन्तानां सत्तादात्म्यानां तेषां विषयतात्वस्य च कल्पनापेक्षया सुखादिस्थलेपि वृत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ; अन्यथा सुखादिभ्ररणानुपपत्तेः; वृत्तिनाशस्यैव संस्कारत्वात् ; अनुमित्यादिवृत्तिनाशस्य तस्सूक्ष्मावस्थारूपस्य सुखादिविषयकत्वेन स्मृतिहेतुतायाः बलतात्पत् । नच तत्र वृत्त्यस्वीकारेपि सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यनाशस्यैव संस्कारत्वं सम्भवतीति वाच्यम् , तादृशचैतन्यनाशस्य सुखादिविषयकत्वस्मृतिहेतुत्वादीनां कल्पने गौरवात् ; जडत्वनिरुक्तौ स्मृतिनिर्वाहार्थं सुखादिस्थलेपि वृत्त्यस्वीकारावश्यकतायां भवद्भिरेव प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक् ।

नच घटस्यासिद्धिं प्रतीत्यैव सत्प्रतियोगिकतादात्म्यं घटादौ सिद्ध्यतीति किं प्रमाणान्तरगवेणयेति वाच्यम् , तादृशप्रतीती काळसम्बन्धित्वस्यैव विषयत्वात् , अन्यथा ब्रह्म सत् सत्तादात्म्यं सत्त्वित्वादिप्रत्ययानुपपत्तेः ।

किंचाविद्यानिष्ठसत्तादात्म्यस्याविद्यापरिणामे घटादौ प्रतीत्यैवोपपत्तौ तदतिरिक्तानन्तसत्तादात्म्यकल्पने प्रगणाभाव । यत् घटादिरविद्यापरिणामस्वप्न सत्तादात्म्यमविद्यागत भास्ति, अनाविद्यं एव वा घटादौ सत्तादात्म्यमविद्यापरिणामो जायते स एवाविद्याया भासात्स्वप्न विनिगमनाविरह, “मायातु प्रकृति” भित्त्यादिश्रुतेस्तत्तादात्म्यमिच्छिष्टजन्यमात्र मायोपादानकमित्यर्थसम्भवादिति । तत्र, घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्याया भानेऽन्यथास्यात्प्रापतिरिति शरणायानन्तघटादितादात्म्यगविद्याया स्वीकृत्य स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्याया भानोपगमावश्यकतया गौरवात् । नच भवतामप्यविद्यागततादात्म्यस्य घटादौ भानेऽन्यथास्यात्प्रापतिरिति स्वाश्रयतादात्म्येन भासोपगमावश्यकत्वाद्गीरवमिति वाच्यम्, कार्यकारणयोरभेदेन कारणगतधर्मस्य कार्ये भाननिर्वाहात् । उक्तं हि तत्रैव श्रुत्याम् - “मूलाविद्याया घटत्वादेरुत्तरकालावच्छेदेन सम्बन्धो घटाद्युपपत्ति, वापारिकत्वादिसम्बन्धो घटादिनाश” इति । ‘घटकपालयोत्समसत्ताक्रमदे शुरुत्वभेदात्कार्याविवनसि विशेषाद्यापत्ति’ रिति च । एवपरिच्छिन्नत्वविचारे “अनात्ममात्र विनाशे, अपिद्यानाशस्यैवानात्ममात्रनाशत्वकल्पनात्काशादिभ्यक्तिनाशरूपनगौरवमि” ति ।

किञ्च भवदभिमत तादात्म्यं दुर्निरूपम् । यत्तु—तादात्म्य विशेषणविशेष्याभ्यागतिरिक्त पदार्थान्तर नैवाधिकगते समशयवदिति । तत्र, तादृशतादात्म्यस्य प्रतिषेधोपयुक्त्या सम्बन्धान्तरकल्पने तादृशसम्बन्धान्तरस्यापि प्रतिषेधोपयुक्त्या सम्बन्धान्तर तन्त्यापि तत्रैव नवन्वयसम्भवात् । यदि च तादात्म्यद्वयमभ्युपगम्यते तयोश्च परस्पर सम्बन्धता स्वीक्रियते तदा अयोऽश्रय । तादात्म्यशब्दस्वीकारे च चक्ररूपसङ्ग । तादात्म्यस्य प्रतिषेधोपयुक्त्या स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यभ्युपगमे चालाश्रय ।

यत्तु— तादात्म्यमेक सम्बन्धिभ्यामतिरिक्त तथैव प्रतीयमानत्वत्कल्प्यते, तस्य चासम्बन्धस्य सम्बन्धतानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरोपगमे

अन्योन्याश्रयादिभयादौरवाच्च स्वत एव घटादिसम्बन्धत्वमुपेयते, स्वतो व्यावृत्तविशेषवत्, सन्न चात्माश्रयदोषो गत्यन्तराभावाह्णामवाच्च सद्यते, अतएव बौद्धाधिकारे शिरोमणिना घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रयेऽपि लाघवमुक्तमिति । तन्न; तादात्म्यं पदार्थान्तरसम्भुपमस्य तस्य स्वतस्सम्बन्धत्वे आत्माश्रयस्येष्टत्वाभ्युपगमापेक्षया विशेषणस्वरूपस्यैव तथाङ्गीकारस्य युक्तत्वात्, विशेषणविशेषन्याम्यामतिरिक्तसम्बन्धस्य "समादाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते" इति सूत्रकारैरेव निरस्तत्वाच्च ।

यदपि विशिष्टशुद्धोपहिता ब्रह्मसचैव विशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यम्, नीलघटयोरपि सैव तादात्म्यम्, एकदेशस्थोपाध्योर्भेदकत्वाभावेन विशिष्टशुद्धोपहिताया नीलघटाद्युपहितायाश्च सचाद्या ऐक्यात्, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसचाकत्वं तादात्म्यमिति तद्व्युत्पत्त्या, सचा विशिष्टसचा नीलो घट इत्यादिप्रत्यये तादृशतादात्म्यस्यैव भानमिति । तन्न; तथासत्येकदेशस्थानां रूपरसार्दानामपि तादात्म्यापस्या रूपं रस इति समानाधिकरणप्रत्ययापत्तेरिति ।

एवं ब्रह्मणि बाधवारणाय चिद्विश्वत्वनिवेशनमित्यप्युक्तम्; चिनिष्ठप्रतियोगिताकभेदस्य चिद्वटोभयादिभेदरूपस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात् । चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशोपि घटत्वेन चित्त्वयाशेति प्रतीतिसाक्षिकभेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवेन तदव्यावृत्तेः । नच चित्त्वनिष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्ना आशेति न दोष इति वाच्यम्, तथापि चित्त्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकस्य चित्त्वेन घटो नेति प्रतीतिसाक्षिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यावारणात्; चित्त्वावच्छिन्नचिनिष्ठप्रतियोगिताकभेदनिवेशेऽपि चित्त्वेन चिद्वटोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदव्यावृत्तेः । नच तादृशभेदस्य न चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वम्, किन्तु चित्त्वतादृशो भयत्वेऽतदुभयपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वमिति प्रतियोगितावच्छे

कृतापर्याप्तनिवेशादेव तस्यावृत्तिः, अथवा तादृशभेदप्रतियोगिताया उभय
पर्याप्तत्वस्वीकाराच्चित्त्वावच्छिन्नचित्पर्याप्तप्रतियोगिताक्रमेदनिवेशाव्यावृत्तिरि-
ति वाच्यम् १- विनिष्टशुद्धयोर्भेदस्य भवन्मतसिद्धतया चित्त्वविशिष्ट
प्रतियोगिकभेदस्य चित्त्वपर्याप्तनिश्चयच्छिन्नावच्छेदकताकचित्पर्याप्तप्रतियोगिता
कृत्वेन तादृशभेदस्य शुद्धचित्ताधारण्यात् । नच चित्तवोरलक्षितप्रतियो-
गिकभेद एव निवेश्यते, तन्नियेष्यश्च स्वपर्याप्तावच्छेदकताकरवत्त्वावृत्ति-
त्वोभयसम्बन्धेन चित्त्वविशिष्टा या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वेन, तथाच
विशिष्टप्रतियोगिकभेदोपलक्षितप्रतियोगिकभेदयोर्वैलक्षण्यनिर्वाह्यं विशिष्ट-
भेदीय प्रतियोगिताया विशेषणविशेष्योभयवृत्तित्वस्वीकारादुक्तरीत्या निवेशे
तस्यावृत्तिरिति वाच्यम् २- एवमपि मात्तिसिद्धिद्वेदाव्यावृत्तेः । स्व-
समानसत्ताकचिद्वेदनिवेशेति अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन पारमार्थिके ब्रह्म
निष्ठे घटादिभेदे चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतस्य घटत्वावच्छिन्नप्रती-
योगितायां वा चित्त्वावच्छिन्नत्वस्य परत्वनिष्ठानच्छेदकतायां वा । चिर-
पर्याप्तत्वस्य अमसम्भवेन तच्चद्रमविषयीभूतभेदानामव्यावृत्तेः । अथा
वस्याधिकरणस्वरूपत्वाभावपक्षेपि “ आनन्दो विषयानुभवे नित्यत्वं चेति
सन्ति भर्मा अपृथक्त्वेषु पृथगिवावभासन्त ” इति पञ्चपादिकानुरोधेना
नन्दादीनां शुद्धस्वरूपत्वस्य लक्ष्मणस्य चाङ्गीकारेण तादृशधर्मे स्वसमान
सत्ताके चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिब्रह्ममादाय दोषसम्भवात् ।
स्वसमानसत्ताकभेदवदनिवेशेनैव ब्रह्मव्यावृत्त्या भेदे चित्प्रतियोगिकत्वनिवेश
वैयर्थ्यात् । ब्रह्मणोत्पादिविशेषणद्वयवैयर्थ्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् । सत्ता
वैयर्थ्यस्य द्वैतमतासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

किञ्च ‘शुद्धवक्षणे निर्गमेकत्वाद्भावप्रतियोगित्व नास्ती’ इत्यस्य
द्वितीयमित्याख्ये ऽद्वैतसिद्धावेव वक्ष्यमाणतया शुद्धनिष्ठप्रतियोगिताकभेद
निवेशो न सम्भवत्येव । नच शुद्धे सत्यादिपदवाच्यसम्बन्धाज्ञानविषयत्वावि-
यत् प्रतियोगित्वमपि सम्भवत्येव, तदन्यधर्मसाहित्यस्यैव निर्गमकत्व

रूपत्वादिति वाच्यम् ; शुद्धे धर्मास्वीकारपक्षे उपहित एवोक्तसम्बन्धादेः स्वीकारात् । शुद्धस्य जगदुपादानत्वपक्षे तत्र धर्माणामङ्गीकारेपि न चिच्छिष्ट प्रतियोगिताप्रसिद्धिः ; तत्पक्षे आध्यात्मिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन स धर्मकं यत्तद्विद्वत्त्वं निर्धर्मकत्वमिति स्वीकारेण स्वरूपसम्बन्धेन चिच्छिष्ट प्रतियोगितायास्तावताप्यप्रसिद्धेः । उक्तं हि गुर्व्याम् - "ब्रह्माभावो ऽप सिद्ध एव; प्रत्यक्षाभावात् । घटस्सज्जित्वादिप्रत्यये उपहितब्रह्मण एवैन्द्रियकत्वात् अभावांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानासम्भवेन केवलप्रति योगिकाभावभानाशोभात् प्रतियोगिविसोपिताभावभानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेत् इति नियमात् , अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वा" इति । अस्मृष्टार्थत्वविचारे लक्ष्यां " अवच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितासम्बन्धेन शुद्धस्य भेदांशे स्वरूपतो भानं युज्यते, अभावाधियो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमे मानाभावादि " ति यदुक्तं तत्पूर्वाहृतस्वोक्तधैव विरुद्धमिति ।

यद्यपि विगतपदं संशयविशेषविषयपरम् , तथापि ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयः पृथिवीत्वजलत्वादिरूपनानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनसंशयो वा विषयतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदक इति कल्पान्तरम् ; तदपि न, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतरूपावच्छिन्नविशेष्यकसंशयापेक्षया सादृशरूपस्यैव लघुत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वसंग्रहादितरांशोपादानस्यान्तप्रयोजनकरत्वात् । नच तद्यत्किंत्वेन तादृशसंशयस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् गौरवावकाश इति वाच्यम् , पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिन्नानां तादृशसंशयव्यक्तीनां मध्ये एकस्यास्तद्यत्किंत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वान्यस्या इत्यत्र विनिगागकाभावात् ; न्यायप्रयोगे तदादिशब्देन पक्षादिनिर्देशस्यासाम्प्रदायिकताया अंशद्विरेवासकृदावेदितत्वात् ।

इति शेषकुलतिलकस्य यादवाचलनिवासरसिकस्यानन्ताचार्यस्य

कृतौ न्यायभास्करे पक्षतावच्छेदकनिर्वचनभङ्गः प्रथमः ।

सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वप्रश्नः ।

घोषधीमाभिगममकुटीयुग्मरक्षाप्रवृत्तः श्रीमद्रामायणरत्नमुनितां रम्यजागृतां च ।
विन्दन् इत्यादिपत्रपटलीपाठनेदाभादुक्तिर्भूयाद्भव्यप्रथितमहिमा श्रेयसे भूयसे नः ॥

साध्यभूतमपि मिथ्यात्वं न तावत्सदसद्विलक्षणत्वम्, सत्त्वात्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेन तन्निषेधयो रजतमित्तरजतत्वयोर्निषेधवत् परस्परव्यापानेनैकानुमितिविधेयत्वासम्भवान्, अनुमितेश्चानाहर्ष्यत्वनियमात् ।

मनु सत्वमवाच्यत्वम्, स्वप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वम्, तद्विलक्षणत्वं च स्वप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपर्यवसितम्, एवमसत्त्वं सत्त्वादात्म्यानधिकरणत्वम्, तद्विलक्षणत्व च सत्त्वादात्म्यवत्पर्यवसितम्, तथाच स्वप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्त्वादात्म्योभयं साध्यम्; एवञ्च न व्याहृतिः, सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावात्; शुक्तिरूप्ये स्वप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्त्वादात्म्यस्य च सत्त्वात् साध्यविकल्पात् दृष्टान्तस्येति । तत्र, दृष्टान्तपक्षसाधारणस्यैकस्य स्वत्वस्याभावेन स्वपदेन पक्षोपादाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्य दृष्टान्तस्योपादाने पक्षे बाधस्य च दुर्वारत्वात् । नच स्वपदेन पक्षोपादानेपि न साध्यवैकल्यम्, पक्षप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकत्वस्य शुक्तिरूप्याभावे सत्त्वात्; एव दृष्टान्तोपादानेपि न बाधः. तत्रप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकत्वस्य पक्षाभावे सत्त्वात्; इति वाच्यम्; - तथासति विशेष्यताव्यापनाभावप्रतियोगित्वमात्रस्य साध्यपटकत्वसम्भवेन स्वप्रकारकर्षपर्यन्तस्य व्यर्थत्वात् । असंख्यताभावपटकतया तत्सार्थक्येप्यर्थान्तरात्, अन्यप्रकारकर्षाविशेष्यताव्यापकत्वस्याप्यभावे सिद्धाद्यपि सत्यत्वाविधातात् । नच स्वप्रकारकर्ष

धीविशेष्यताविशिष्टत्व तादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक्रमप्रतियोगिताक्रमेदवत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च सत्तादात्म्यसमानाधिकरणध्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्तासम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच दृष्टान्तपक्षोभयानुगतस्यैकस्य स्वत्वस्याभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् ; - तथासत्यपत्तिद्वान्तात्, अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादि सम्बन्धानङ्गीकारात् । उक्तं हि लघुचन्द्रिकायां “ भेदासहिष्यु च तादात्म्यं नास्मेध, अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसम्बन्धासम्भवा ” इति ।

नच निरुक्तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नस्य भेदेऽस्त्येष, द्रव्यत्वोपहितघटत्वोपहितयोरिव तत्सम्भवात्, तथाच तादात्म्यसम्भवः, यद्वा- आधेयत्व- स्वप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, आधेयताच स्वप्रकारकर्षीविशेष्यताविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक्रमप्रतियोगिताक्रमेदवत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच नानमुगम इति वाच्यम् ; एवमपि जगतो गगनादिवदवृत्तित्वमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवेन मिथ्यात्वासिद्ध्या अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच वृत्तिमत्त्वं पक्षतावच्छेदकफोटो निवेद्यार्थान्तरवारण सम्भवतीति वाच्यम् ; तथासति वृत्तिमत्त्वविशेषणनैवासङ्गुणोर्नाधवारणसम्भवेन पक्षांशे सत्तादात्म्यस्य चिद्भिन्नत्वस्य च व्यर्थतापत्तेः । नच स्वाधिकरणताव्यापकाभावप्रतियोगित्व- सत्तादात्म्योभयस्य साध्यत्वाङ्गीकारात्तावृत्तित्वमादायार्थान्तरम्, आवृत्तेरधिकरणपत्तिद्वैरिति वाच्यम् ; - असत्त्वमादयार्थान्तरवारणापोपात्तस्य साध्यफोटिप्रतिष्ठस्य सत्तादात्म्यवत्त्वस्य व्यर्थतापत्तेः, अस्ततोऽधिकरणपत्ति-

द्धे । वस्तुतस्तत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वमात्रस्य साध्यत्वेऽपि नासत्त्वमादायार्थांतरमसक्तिः, पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यस्य प्रविष्टत्वेन तादृशसत्तादात्म्यविशिष्टे स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीमृताभावप्रतियोगित्वस्यानुमित्यावगाहनेनानुमितेरसत्त्वे पर्यवसानासम्भवात् ।

ननु पृथिवीत्वजलत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमूहात्म्येनसशयस्य तद्व्यक्तित्वेन पक्षतावच्छेदकवपक्षे पक्षांशे सत्तादात्म्यस्यानिधिपटतया साध्यकोटौ सत्तादात्म्यानिवेशेऽसत्त्वमादायार्थांतरमिति तद्धारणाय सन्निवेशनमावश्यकमिति चेत् ? तर्हि सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने कस्य साध्यता? केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीमृताभावप्रतियोगित्वम्येति चेन् ? तद्व्यसत्यसति व्यापकत्वया पक्षकोटौ सत्तादात्म्यविशेषणस्य बाधवारकतयाः साध्यत्वमपतिघादवमनुचितम्, किंतु केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वेऽसत्त्वमादायार्थांतरवारणाय पक्षकोटौ सत्तादात्म्यानिवेशनमिति वक्तव्यमुचितम् । अत एव शिथिलौ तर्कत्रये प्रथमो यदि बहुवचनवद्विज्ञान-यत्वे सति वद्विसमवद्विज्ञानस्य स्यान्नोत्पन्नस्यादिति मूलोक्ततर्के विपर्यये बहुवचनवद्विज्ञान-यत्वे पर्यवसानवारणेन वद्विसमवद्विज्ञान्यत्वमात्रार्थवसायितानिर्वाहाम बहुवचनवद्विज्ञान-यत्वेन पक्षो विशेषणीय इत्युक्तम् । यदि चोत्तरीत्या अर्थांतरवद्विज्ञानयत्वे पक्षकोटौ तद्विशेषणसार्थक्यमस्तीत्यत्र साध्यकोटौ उपरित्याग क्रियते, तदा द्वितीयनिव्यात्वे वक्ष्यमाणा श्लोका इहानुसन्धेयाः ।

किंच सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सदसद्विलक्षणत्वस्य साध्यतास्वीकारोऽनुचित एव, तथागाकृत हि लघुचन्द्रिकायाम् । तत्र साध्यमते शुक्तिरूप्यादाविद् रूप्य सदित्याकारकमेण तत्र सत्प्रतियोगिकतादात्म्यावगाहना-माध्वार्दान् प्रति-न्यायपर्ययो बाध सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकाकाले शुक्तिरूप्ये सदसद्विलक्षणत्वरूपसाध्यस्वरूपादादित्याशक्यः,

माध्वैरनिर्वचनीयस्यात्यनभ्युपगमेनेदं रूप्यं सदिति अमेपि तत्र सत्तादात्म्याभावात् असत् एव सत्तादात्म्यत्वात्सति शुक्तिरूप्ये भग्नाङ्गीकारात् सत्सोक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वाभावात् बाध इति परिहारस्य कृतत्वात् । अत्र माध्वान् प्रति न्यायप्रयोगे बाध इत्यपि न युक्तम् , यत्र मतद्वये साध्यविरहस्तत्रैव बाधस्य वक्तव्यत्वात् ; यथा चिद्विज्ञानानुपादाने ब्रह्मणि बाधः । शुक्तिरूप्येतु माध्वमते साध्यविरहेपि स्वगते तस्या लीकत्वास्तीकारेण साध्याबाधास्त्वयमनुमानेन तं प्रति साध्यस्य साधयितुं युक्तत्वात् । अन्यथा विवदादिप्रपञ्चे सत्यतासाधने परमतरीत्या साधप्रसङ्गात् । प्रतिवादिरीत्या बाधस्य विजिगीषुकथासागान्ये सत्त्वेन तादृशानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । माध्वमते सत्तादात्म्यरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तस्य, सत्तादात्म्यरूपासद्विलक्षणत्वव्यदितसाध्यस्य तत्र बाधोक्तव्यर्थ-हतरथाच्च ।

एतेन स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-कालसम्बन्धित्वोभयं साध्यमित्यपि निरस्तम् , अवृत्तित्वमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवेनार्थान्तरादिदुर्वाररथात् । नचावृत्तित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् तत्र पर्यवसानं न सम्भवतीति वाच्यम् ;— असावस्थापि प्रत्यक्षबाधितत्वेन तत्र पर्यसाशासम्भवेन तादृशार्थान्तरवारणायोपात्तस्य सत्तादात्म्यवचनस्य व्यर्थत्वात् ।

यदपि- तद्भेदासन्नेदोभयं वा साध्यम् ; तत्र सत्तावच्छिन्नभेदस्य न ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदत्वेन निवेशः, तथा सति असद्भेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेतराशस्य वा वैधर्ष्यात् , ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्ववादिसम्मतस्यैकत्वाभावेन तद्भावस्यैकरूपत्वाभावात् , ज्ञानानिवर्त्यरूपसद्भेदनिवेशेऽप्यन्यते ब्रह्मात्रविषयकतत्तद्दीविषयत्वस्य लघोरेवावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्तत्तानियतस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितात्

भेदाप्रतिद्वेष्य ; नाप्युक्तधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन , सिद्धसाधनापत्तेः ; किन्तु सत्यं सर्वं वाच्यमित्याकारकस्य पराभ्युपगतस्य कस्यचित् ज्ञानस्य महिषयत्वं तद्यत्कचवच्छिन्नप्रतियोगिनाकभेदत्वेन सिद्धेदस्य तद्यत्कचभावत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेश , साहसजाने चास्मद्भ्युपगतवाध्यत्वविरोधव्यलीकव्यावृत्तसत्यत्वप्रकारकत्वं परे. स्वप्रतिषेध इति तदीयमुज्जविशेष्यताव्यक्तेरत्यन्ताभावादिसाधने सिद्धसाधन तैर्वैकल्यमशयः ; मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतासासार्थिकविषयतान्वविषयतात्त्वम्, तच्च विशेष्यताविशेष इव निर्विकल्पकज्ञानीयतुगीयविषयतायाम्प्यस्तीनि परमते भावस्य गन्मते द्वितीयस्य सद्ग्रहः ; गन्मते सत्यादिसमानाधिकरणतामभिससत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मणो निर्विकल्पकभारेव जायत इति तदीयविषयतालाभः, सर्वप्रदमहिषा सत्यत्वव्यापकविषयतालाभः, सेन यत्तद्वैतस्त्वनिष्ठविषयतायाः कुत्रचित्साथे अभावमादाय न परेषा सिद्धसाधनम् ; वाच्यत्वेनोपलक्षितं शुद्धब्रह्मणि भवति, विशिष्टब्रह्मनिष्ठस्य तस्य विशेष्यभूतशुद्धेपि सत्त्वात् ; वाच्यत्वस्थाने ज्ञेयत्व वा निवेदयम् ; तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकतात्प्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मुख्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तिवाच्यच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वन्ताभावत्वेन वा निवेशात् व्यापकत्वादिनिवेशकूनगौरवादिप्रसिद्धिः । तत्र ; ब्रह्मनात्रविषयकतत्तद्वैविषयत्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वेपि तुच्छसाधारणज्ञानानिवर्त्यत्वसमनैयत्वविरहेण ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवकथनानाचित्यात् ।

नच ब्रह्मतुच्छोपमयमानविषयकधीविषयत्वम् ज्ञानानिवर्त्यत्वसमनियतत्वात् तदपेक्षया लघुत्वः च ज्ञानानिवर्त्यत्वत्वावच्छेदकत्वासम्भवकथनं युज्यत इति वाच्यम् ; तुच्छस्य विद्वत्पाददृष्टिप्रिययेपि धीविषयत्वाभावात् ; ब्रह्मणश्च तदृशदृष्टिप्रियत्वाभावेनोपमयोरेकज्ञानविषयत्वान्भवान् ।

नचैवमपि ब्रह्ममात्रविषयकधीविषयत्व- तुच्छविषयकधिकरूपास्त्यवृत्ति- विशेषविषयत्वान्यतररूपलघुधर्मसमनियतगुरुधर्मत्वाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य न- प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वसम्पाद्य इति वाच्यम् ;—विकरूपास्त्यवृत्तित्वस्या- प्यनुगतानतिप्रसक्तस्य लघुमृतस्याभावेन तद्व्यतिरस्यानेकभेदव्यतिरस्य च- उक्तान्यतरत्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वात्सम्भवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्व- सामान्वाभावस्य स्वरूपतत्त्वव्याक्तित्वेन वा अयच्छेदकत्वे गौरवाप्रसक्तेश्च । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य स्वरूपतोयच्छेदकत्वस्य द्वितीयमिथ्यात्वे भवद्वि- रेवोक्तत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च बक्ष्यमाणरीत्यानुगमसम्भवात् ।

किन्त्वित्यादिकमप्युक्तम् , स्वमतसिद्धब्रह्ममात्रविषयकनिर्विक- रूपकबोधीयविषयत्व- द्वैतमतसिद्धसर्वप्रपञ्चविशेष्यकसत्यत्वधर्मितावच्छेदक- वाच्यत्वप्रकारबोधीयमुख्यविशेष्यत्वयोस्तत्त्वं सर्वं वाच्यमिति वाच्यज- य- बोधीयप्रकारताविशेष्यताभिन्नविषयतात्वेनानुगतरूपेण निवेशं सम्पाद्य ता- दृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य सदैवलक्षण्यपदार्थत्वे, तादृश- विषयताया आत्यखण्डोपाध्वतिरिक्ततया स्वरूपतोवच्छेदकत्वात्सम्भवात्तादृश- विषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वामसिद्ध्या साध्यामसिद्धेः ।

नच सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकं यत्तादृशज्ञानीयविशेष्यतावृत्तिरूपं- तदवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदत्वेन सद्भेदस्य निवेशात् दोष इति वाच्यम्,— तथा सति सत्यत्वावच्छिन्नभेदत्वेनैव निवेशीचित्वात्तत्परस्य मिथ्यात्वा- भावरूपत्वेनात्माश्रयात् । स्वमते ब्रह्मनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया तादृशविषयता- त्वविशिष्टस्य गुरुत्वेन सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकीमृततादृशविषयतात्वाव- च्छिन्नावच्छेदकताकभेदामसिद्ध्या साध्यामसिद्धेश्च । ब्रह्मनिष्ठतादृशबोधीय- मुख्यविशेष्यतायाः स्वरूपतोवच्छेदकत्वोपपत्त्या साध्यामसिद्धिवारणे च- सिद्धमाधनस्य दुर्वारत्वात् , तादृशबोधीयविशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्न- तथा घटादिनिष्ठा या तादृशबोधीयमुख्यविशेष्यता तन्निष्ठानवच्छिन्नाव-

च्छेदकताकभेदस्य पटादौ द्वैतवादिभिरभ्युपगमात् । भवन्मते ब्रह्मनिष्ठाया
स्तादृशविशेष्यतायाः स्वरूपतोवच्छेदकत्ववद्ब्रह्मटादिनिष्ठायास्तस्या अपि
स्वरूपतोवच्छेदकत्वसम्भावात् ।

नच तादृशवानयजन्यबोधीयतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेद-
कताकभेदकूटवस्वस्यासद्वैलक्षण्यसाहितस्य साध्यत्वांगीकारात् सिद्धसाधनम्,
पटे पटनिष्ठतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाभावेन उक्तकूट
वस्वपटितसाध्यत्वाभावादिति वाच्यम् ;—स्वमते तादृशज्ञानविशेष्यत्व
स्यैकत्वेन तादृशभेदकूटस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । नच स्व
मतेऽपि तादृशवाक्यजनन्यानामेव ब्रह्मविषयकनिर्विकल्पात्मकबोधानां बहूनां
सम्भावत्तज्ज्ञानविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदकूटमसिद्धिस्तयवः, अथवा तादृश
ज्ञानीयमुख्यविशेष्यताव्यसमानाधिकरणावच्छिन्नवच्छेदकताकभेदव्याप-
काभेयतानिरूपकताया एव साध्यत्वात् सिद्धसानम्, नापि स्वमते
व्यप्रसिद्धिः, इति वाच्यम् ;—लक्षणाग्रहादिना तादृशवाक्यजन्यबोधविशे-
ष्यत्वस्य प्रपञ्चे भवन्मतेऽपि सम्भवेन तादृशविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्ना
वच्छेदकताकभेदकूटसाधने प्राणापत्तेः । नच लक्षणाग्रहजन्यतादृश
वाक्यजन्यबोधीयभूतविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नवच्छेदकताकभेदकूटस्य सा-
ध्यवटकत्वानानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — स्वगतसिद्धस्य निर्विकल्पकबोध
स्यासंग्रहेण साध्याप्रसिद्धेर्द्वैतत्वात्, तादृशबोधस्य विनिष्ठवाचकानां
सत्यादिपदानां स्वरूपे लक्षणाग्रहजन्यत्वात् ।

यदि च सत्यादिपदलक्षणाग्रहजन्यो नोक्तनिर्विकल्पकबोधः, किन्तु
शक्तिग्रहत्व एव, त्रिष्ठित्वावच्छाना पदानां कदेशपरित्यागेऽपि विशेष-
्ययोर्दृशवत्पुनरिष्यतयोरेवाभेदान्वयाविरोधात्, यत्र शक्यतावच्छेदकमित्त
रूपेणोपस्थितेऽन्यत्रैव लक्षणाग्रहसर्वसिद्धत्वात्, प्रकृते च शक्यस्वरूप
मात्रोपस्थित्या लक्षणाग्रहत्वात्, अतएव आनन्दमयाधिकरणधीनाप्ये
“ अथोच्येत समानाधिकरणकूटत्वानामेकार्थप्रतिपादनवस्तया विशेषणसो

तात्पर्यासम्भावादेव विशेषणनिवृत्तेः वस्तुमात्रैकत्वमतिपादनात् लक्षणा प्रसङ्गः " इत्यनूदितमित्युच्यते, तदापि गवन्मते सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यजन्यसमकारकबोधोपनिषयत्वस्याप्युक्तानुगतरूपान्तरतया तादृश विशेष्यतायाश्च सत्यत्वोपहित एव सत्त्वात्तत्र तादृशविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकभेदघटितकूटाभावेन पक्षतावच्छेदकक्रान्ते तत्र बाधो दुर्धारः, तद्धर्मप्रकारकमतीतौ तद्धर्मोपहितस्य विषयत्वं ननु शुद्धस्येति भवता सिद्धान्तात् ।

ननुपहितविषयकबोधोपि लक्षणाधीन एव, पदानां विशिष्ट एव शक्तिरित्यद्वैतसिद्धान्तात्, अन्यथा तत्त्वमसीत्यादावपि घटो द्रव्यमित्यादाविवोपहितयोरेक्यबोधसम्भवेन लक्षणाकरपनम्यान्याय्यतावत्ते; उक्तं च गुण्यार्म्- " विशिष्टान्वयधीत्वेन मुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, उपहितान्वयधीत्वेना मुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, अतएव लोहितोष्णीषा इत्यादौ सर्वत्र विशिष्टान्वय एवोत्सर्गिक, अतएव घटो द्रव्यमित्यादादप्यमुख्यवृत्त्यैवोपहितान्वय " इति; इतिषेत्र,— " पदानामुपहित एव शक्ति, उपहितशक्तेरेव विशिष्टेपि सत्त्वापदा विशेषणेपि पदार्थान्तरान्वयतात्पर्यं तदा विशिष्टबोध, नोचेदुपहितबोध " इति नव्यमतस्य गुण्यार्मिबोक्तत्वात् । तत्त्वमसीत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्तैव लक्षणादर इति ।

यत्तु पदार्थतावच्छेदकविशिष्टपरत्वशून्यमतद्वाक्यतात्पर्यविषयलक्षणाग्रहाजन्यबोधविषयतानिष्ठानयच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिषेधाभोक्तबाध, तादृशवाक्यजन्यस्य निर्विकल्पकरूपबोधस्य सद्महेपि समकारकबोधस्यासंग्रहादिति । तत्र, तत्रासति सत्यत्ववादिमतरीत्या तादृशबोधोपनिष्ठाया साध्याप्रसिद्धे, निष्प्रकारकबोधस्य तैरनुपपत्तात् । समकारकबोधस्य च विशिष्टपरत्वशून्यमतद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वाभावात् । अन्यथा सत्यत्वोपहितचित्ति बाधापेदेर्दुर्वारत्वात् । नच चिद्धिजत्वस्य पक्षतावच्छेदकभोतिप्रविष्टत्वेन भोक्तसत्यत्वोपहितचित्तस्तादृशपक्षतावच्छेदकक्रान्तत्वमिति वाच्यम्,— शुद्धचित्ति बाधवारणायोपात्तस्य चिद्धिजत्वस्य शुद्धचिद्धेदरूपत्वेन

सत्यत्वोपहितचित्तस्तद्वशापक्षतावच्छेदकान्तरान्तरानुपपत्त्यात् । शुद्धोपहितयोर्भेदस्य भवत्सिद्धान्तसिद्धत्वात् । नच मिथ्यात्वबुद्धेशोपहितचित्ति मिथ्यात्वस्वरसाध्यामावेन बाधधारणायोपहितानुपहितसाधारणचिद्धेदस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाशोक्तमाध इति वाच्यम्,—तथापि सत्य सर्वं वाच्यमिति वाच्यत्वात् सति तात्पर्ये व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितषटादिस्वरूपविषयकनिर्विकररुयोपस्य न-पक्षती पृथिवीत्यादिकावयाद्-भास्युपलक्षितस्वरूपविषयकनिर्विकल्पकचोपस्येव दुर्निवारतया तादृशचोपस्य च भवदुक्करीत्या लक्षणग्राह्यजन्यत्वेन तादृशचोर्भामगुण्यविशेष्यतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य प्रपञ्चे भगवत्त्वेन बाधावच्छेदुर्वारत्वात् । नच ब्रह्मन्वविषयकत्वनिष्कारकत्वोभयाभाववत्त्वं तादृशवाच्यजन्ययोर्भेदे निवेदयते, तथाच तादृशवाच्यजन्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितषटादिविषयकचोपस्य निरुक्तोभयाभाववत्त्वविशेष्येण व्यावृत्त्या नोक्तमाध इति वाच्यम्, एवमपि सत्य सर्वं वाच्यमित्याकारजानविषयताव्यक्तेर्भावस्वरूपात् प्रत्यक्ष भावरूपधर्मानाधारत्वात्तद्भेदपटितलक्षणस्य ब्रह्मणि सत्त्वेपि यथा सत्यत्वोपपत्तिस्तद्भेदपचस्यापि सत्यत्वोपपत्त्या अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच भावतीकारस्य वाचस्पतेर्भेदे शुद्धस्य दृष्टिविषयत्वानगीकारेपि विवरणकारमते शुद्धेऽप्यज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वाङ्गीकारात्तन्मताभिप्रायेणोक्तलक्षणस्य व्यावृत्त्यानानुपपत्तिरिति वाच्यम्,—शुद्धस्य भावरूपधर्मानाश्रयत्वपक्षमवलम्ब्याप्यस्य लक्षणस्य लघुचिद्रूपादिषु व्यावृत्त्यावच्छेदोक्तरीत्या सद्भेदानिवेशने पूर्वोत्तरसन्दर्भाशुद्धे दुर्वारत्वात् । लघुचिद्रूपाया हि “ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् सत्त्वात्स्वरूपधर्मद्वयस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्वापत्तिः ” रित्वाशङ्क्य, “ ब्रह्मणो भावरूपधर्मानाश्रयत्वेपि तादृशस्य स्वमकरकधी विशेष्यताव्यापकीमूलाभासप्रतियोगित्वाभावरूपत्वेन तादृशाभावरूपधर्माश्रयत्वे विरोधाभावादुक्तातिव्याप्तिविरहत्, अभावस्य चाधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूपत्वेन स्वभित्तधर्मज्ञानस्वरूपनिर्विशेषत्वकुण्टकत्वाभावाः ” इति परिहारस्य कृतत्वात् । नच मिथ्याभूत सर्वं

दृश्यमिति स्वाम्युपगतप्रतीतिविषयस्याभावः स्वमते ब्रह्मणि परमते तु प्रपञ्चे ऽप्यस्तीति तद्ब्रह्मेदधटितलक्षणे तात्पर्याश्लोकार्थान्तरमिति वाच्यम्;— तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य तुच्छसाधारणतया तदनाच्छिन्नभेदघटित लक्षणस्य तुच्छेऽनतिप्रसङ्गेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । तादृशाभावे असद्विषयवैशिष्ट्यं निवेद्य तत्सार्थक्योपपादनस्य प्रक्षारणाद्धीति न्यायेनायुक्तत्वात् । नच सद्विज्ञं सर्वमात्मभिन्नमित्याकारकवृत्तिविशेषविषयत्वस्य तुच्छसाधारणस्याभावः स्वमते ब्रह्मण्येव, सत्यत्ववादिमते प्रपञ्चे पीति तद्ब्रह्मेदधटितलक्षणे न कोपि दोष इति वाच्यम्;— तादृशवृत्तेर्विकल्प रूपत्वे प्रपञ्चमानस्य स्वमतेपि तत्रासम्भवेन तद्विषयत्वाभावस्य प्रपञ्च साधारणतया वापमसङ्गात् । तंस्यां धीरूपत्वे तद्विषयत्वाभावस्य तुच्छेपि सत्त्वेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । नच तृतीयैव क्वचित्दन्तःकरणवृत्ति रूपेयते, यत्र प्रपञ्चतुच्छबोहमयोसि विषयतेति वाच्यम्;— सद्विज्ञं सार्थ मात्मभित्तमिति ज्ञानविषयत्वाभावब्रह्मेदस्य तादृशविषयत्वे पर्यवसानेन सिद्धसाधनात् ; तादृशभ्रमविषयत्वस्य प्रपञ्चे अस्मागिरप्यङ्गीकारात् ; प्रमात्वस्य बोधयानुमतस्यैकस्याभावेन प्रमाविषयत्वाभावनिवेशासम्भवात् । यत्तु ब्रह्मणि शिवरूपधर्माङ्गीकारपक्ष एवोक्तविषयताद्ब्रह्मेदत्वेन सद्ब्रह्मेदनिवेशः, तदनङ्गीकारे तु सत्त्वसम्बन्धवत्प्रतियोगिकतादात्म्यब्रह्मेदत्वेनैव, नतादृशतादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तादृशतादात्म्यत्वेन, सिद्धान्ते तादृशतादात्म्यस्य ब्रह्मगात्रनिष्ठत्वेन तद्व्यक्तित्वेनैवावच्छेदकत्वं सम्भवेनोक्तगुरुरूपेण तदयोगात्, तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकतया निवेशे च सिद्धसाधनात्, अतस्तादात्म्यत्वव्यापकविषयताकधीरूपेण, तादृशाधिवशं तद्ब्रह्मचित्त्वेन प्रवेश इति । तत्तु पूर्वमेव निरस्तम् ।

एतेन सत्यं सार्थं वाच्यमिति वाक्यजन्मबोधस्य निरुक्तमुरूपविशेष-
प्यतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव सद्ब्रह्मलक्षणमिति पक्षोपि निरस्तः, तादृश
बोधस्यासार्वाकालिकत्वेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नतद्भावस्य सत्यत्ववादि
यतेपि कदाचित्तासम्भवेन सिद्धसाधनापत्तेः । नच निरवच्छिन्नविशेषणता

सम्बन्धेन तादृशभावस्य साध्यघटकत्वात् सिद्धसाधनतेति वाच्यम्, तथापि तादृशविषयतासम्बन्धस्य दूष्यनिर्वाणकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावावापत्तिद्वया साध्याप्रसिद्धावपत्तेः । नृप्यनिर्वाणकसम्बन्धस्याभावमतिरिक्ततावच्छेदकत्वांगीकारेण विषयताया विषयतात्वेन सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्वेण विशेष्यताप्रकारताभिन्नविषयतात्वेन सम्बन्धताया अवागान्तिकतया तादृशभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वीरति दिक् ।

यत्तु साध्यघटकमसिद्धलक्षणत्वमपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वम् ; तथा सत्तादात्म्यतद्भेदमतरत्वम्, तेनाङ्गीकृतातिव्याप्तिः, नच सत्तादात्म्ये बाधः; नचैवं सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यसम्भवात् ब्रह्मधारणस्य तेनैव सम्भवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्,—परमते घटादात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्रूपघटत्वाद्वा सम्भवेन सिद्धसाधनात् ; विजातीयव्यवृत्त्यसम्भवेन लक्षणत्वालाभाच्चेति । तत्र स्वद्विभक्ततादात्म्यस्यैव परमतासिद्धत्वेन सिद्धसाधनानवकाशात् । अतिव्याप्तघवारकत्वेन लक्षणे सत्त्वाभाववैयर्थ्यस्य दुर्वीरत्वाच्च । विजातीयेत्यप्यसत्, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्यैव विजातीयव्यवृत्तकत्वसम्भवात् ।

यदपि गुर्वास्तकं—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन वा सत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वम्, अस्ति च तादात्म्ये तादात्म्यवति द्वये च स्वरूपसम्बन्धेन वा सत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यता, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यवत्तारिते प्रतीत्यभावेपि वस्तुगत्या सतो यत्तादात्म्यं तद्वत्सदिति प्रतीत्येतादृशविशेष्यत्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वात्तद्धारणाय सत्त्वाभावनिवेशनमिति । तत्र, स्वरूपेण सत्तादात्म्यवत्त्वस्यैव तत्तात्वसम्बन्धेनोक्तविशेष्यतापर्यतनिवेशनस्य गुरत्वात् । सत्तादात्म्येण तेन सम्बन्धेन तत्सत्त्वात् । अन्यथा तादृशविशेष्यत्वस्याप्ययोगात् । अत्रमादाय तदुपपादनस्यास्त्यपि सम्भवादिति ।

सद्सद्विलक्षणत्वरूपमित्यात्वभक्तौ द्वितीयः ॥२१॥

प्रतिपक्षोपायावित्यादिमिध्यात्वभङ्गः ।

—(*)—

यदापि “ नेह नाने ” ति श्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमुक्त-
प्रतिपक्षोपायौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, पारमार्थिकत्वाकारणोक्तनिषेध
प्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ; प्रतिपक्षोपायौ स्वप्रकारकधीविशेष्ये सर्वत्र
धर्मिणि, त्रैकालिकत्व- सर्वदा विद्यमानस्य, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं
मिथ्यात्वमित्यर्थः । येन सम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टसम्बन्धितया यद्यज्ज्ञातं त-
त्सम्बन्धतद्रूपावच्छिन्नं तन्निष्ठोक्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निषेध्यम्, अ-
न्यथा सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नरूपप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधना
पक्षे; तथाच स्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टप्रतियोगितावत्त्वं मिथ्यात्वमिति फ-
लितम् । प्रतियोगितायां प्रकारताविशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धो
भयावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टाभावीयत्वोभयसम्बन्धेन । अभावे स्वविशिष्टत्वं च
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेद-
कताप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणता स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्ना, ननु स्वनिरूपितविशेष्यता
सम्बन्धावच्छिन्ना, तथा निवेशे रजतशून्यशुक्लादिनिष्ठाविशेष्यतानिरूपि-
त्वरजतनिष्ठयत्किञ्चित्प्रकारतामादाय सिद्धसाधनापक्षे । भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना । अत्र न स्वपदं विशेषानुमाने रजतत्व
विशिष्टपरम्, विगतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यनेन विशेषपक्षकानुमानस्य सामान्य
पक्षकानुमानस्य च विवक्षितत्वात् । ‘विगन्मिथ्या नवा पृथिवी मिथ्या नवे-
ति प्रत्येकं वा विप्रतिपत्ति’ रित्यादिना विशेषपक्षिकामाः ब्रह्मप्रमातिरिक्तत्वा-
दिना सामान्यपक्षिकाया अपि विप्रतिपत्तेरद्वैतसिद्ध्यादौ प्रदर्शितत्वात् । तत्र
रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट
प्रतियोगिताश्रयः दृश्यत्वाद्यदृष्टवदिति विशेषानुमानम्, रजतत्वेन घटो ना-
स्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय घटे साध्यस्य मत्सिद्धत्वात् । ब्रह्मप्रमाभाष्य

कस्यापि प्रकारत्वोपगमेनोक्ताव्याप्तिपरिहारेष्वत्र लक्षणे त्रैकालिकत्वनिवेशन
 व्यर्थम्, अद्याप्यवृत्त्यन्ताभावस्य स्वप्रकारकर्षाविशेष्यतासमानाधिकरणा
 भावाप्रतिषेधो गिरत्वरूपव्यापकरणाभावादेव कारणेनाप्याप्यवृत्त्यन्ताभावमादा
 धार्यान्तरानवकाशात्, भेदघटितव्यापकतानिवेशनहीकृत्याद्याप्यवृत्त्यभाव
 मादाय दोष सम्पाद्य तद्व्यतिरेकविशेषणोपादानस्य प्रकृत्यादाह्येति न्यायेनायुक्त
 त्वात् । नचाम्मन्मते सर्वस्यापि सर्वत्र विद्यमानाभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ता
 भावघटितव्यापकतासम्भवात् भेदघटितमेव तदुपादेयमिति त्रैकालिकत्व
 निवेशन सार्थकमिति वाच्यम्,— समानाधिकरणप्रतीतिस्थले सर्वत्र भेदा
 भेदोभयवादिना भवतामव्यक्ताभावघटितस्यैव भेदघटितस्यापि व्यापक
 त्वस्य दुर्बलत्वात् । रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाधिकरण
 रजतत्वावच्छिन्नाभाववदिति समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेन तत्र तादृशाभाव
 वद्वेदस्याप्यावश्यकत्वात्, अथवा गुणादिक गुण्यादिना विज्ञानेन
 समानाधिकृतत्वावित्यनुमाने समानाधिकृतत्वरूपहेतोर्नभिचारापत्तेः ।
 नचायं भेद औपाधिक इति व्यापकतापटकभेदेनौपाधिकत्वनिवेशनं व्याप
 कत्वापसिद्धिरिति वाच्यम् । मन्मते औपाधिकत्वस्य मिथ्यात्वेनौपाधिकत्वा
 भावरूपातौपाधिकत्वस्यौपाधिकभेदेऽपि सम्भवात्, अथ भेद औपाधिक इति
 समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेनौपाधिकत्वावच्छिन्नभेदरूपव्याप्यनौपाधिकत्वस्य
 तादृक्भेदसम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकतापक्षेत्यन्ताभाव
 घटितव्यापकत्वस्यैव सम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य व्यावहारिकरूपेऽपि
 तादृक्भावस्य सर्वत्र सर्वेऽपि लोकसिद्धाभावीयविशेषणतानामन्यतमत्वेन
 व्यापकतापटकाभावसम्भवंतया निवेश सम्पाद्यात्यन्ताभावघटितव्यापकता
 निर्वचनस्य भवद्भिः स्वमत समायतत्वेन तादृक्व्यापकत्वनिवेशस्य
 निर्दुष्टत्वाच्च । नच मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकरूपेऽपि शक्तिरूपे
 व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्यैव वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिरित्यन्ताभाव
 घटितव्यापकतानिवञ्जनं न सम्भवति, एव स्वात्पार्थम्य स्वामनिषेधेन वाच

दर्शनेन तत्र प्रातिभासिकाभावघटितस्यैव तस्य वक्तव्यतया तत्राप्य
व्याप्तिरिति वाच्यम्, - भेदघटितव्यापकतापक्षमालम्ब्य त्रैकालिकत्वनिवेशे
सत्रोभयत्राव्याप्तिर्भोव्यात्, व्यावहारिकाभावादीं निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् ।

यत्तु- त्रैकालिकत्वं कालत्रयसम्बन्धित्वं- कालत्वव्यापकत्वपर्यवसि-
त्तम्, तच्च व्यावहारिकेष्यभावे नानुपपन्नम्, युक्तौ कालानभ्युपगमेन
कालत्वव्यापकतायास्तत्राक्षतेरिति । तन्न;- निरुक्तत्रैकालिकत्वस्याव्याप्य
वृत्त्यभावसाधारण्येन तादृशाभावमादायोक्तार्थान्तराधारकत्वेन अव्यावर्त
कत्वापत्तेः । स्वाप्नगजादावव्याप्तेश्चाधारणात्, तत्र स्वाप्नतदभावघटित
मिथ्यात्वस्योपपादनीयत्वेन तादृशाभावे निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् । यदि
च त्रैकालिकपद निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धघटितव्यापकतालाभाय, तथा
चोक्तार्थान्तरवारणं, अव्याप्यवृत्त्यभायस्य तादृशसम्बन्धेन व्यापकत्वाभावात् ;
स्वाप्नगजादावपि नाव्याप्तिः, तत्र तादृशगजाभावे उक्तव्यापकत्वत्तत्त्वादि
रुप्यते; तदापि भावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणि
कत्वेन तेन सम्बन्धेन घटादिमद्भेदस्य प्रतियोग्यप्रसिध्या प्रसिद्धत्वेन
घटादेर्घटाभावप्रकारत्वनिरूपितनिरुक्तव्यापकताश्रयतादृशाभावप्रतियोगित्वे -
पि यथा न मिथ्यात्वं तद्वदेव प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वापत्त्यर्थान्तरस्य दुर्वा-
रत्वात् । नच स्वप्रकारकधीविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपित
निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धवच्छिन्नवच्छेदकताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्न
विशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तादृशव्यापकत्वम्, घटगद्देश्योक्तसम्बन्धेन
वृत्तित्वाभावात्तोक्तदोष इति वाच्यम्; तथासति स्वाप्नगजस्त्रीवेत्याप्तया
पक्षे, तत्र स्वाप्नगजात्मकाभावमादाय मिथ्यात्वस्य भवद्विरुपपादनात् ।
एष निषेधपदस्यात्यन्ताभावपरतया व्याख्यानमपि न युक्तम्, भेदप्रतियोगि
ताया भेदसहिष्णुतादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावात् । भेदासहिष्णुतादात्म्यं च
अयद्विरनङ्गीकारात् तादृशप्रतियोगितामादायार्थान्तरानवकाशात् ।

यत्तु- तादृशभेदप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृतानुमानैव भेद
 निरूपितत्वादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासिद्धिमादाधारान्तरवारणाय
 त्यन्ताभावत्वनिवेशनगावश्यकमिति । तन्न, तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे
 तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेनात्यन्ताभावत्वानिवेशेऽपि
 समीहितसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात् ; अत्यन्ताभावत्वघटितमेव मिथ्यात्व
 मिति निर्बन्धाभावात् । तथा सति ससर्गाभावपरतया तादृशपदस्य व्याख्या
 मान्तरासाङ्गत्वापत्ते, ससर्गाभावो वा निवेश्य इत्यनेन तादृशपक्षस्यापि
 नवद्विरवलम्बनत् । एव ससर्गाभावनिवेशपक्षे भ्वंसप्रतियोगितामादायार्था
 न्तरापत्तिश्च भवता दुर्बला स्यात् ।

यत्तु ध्वंसस्य त्रैकालिकत्वाद्यभावाद्धारणमिति । तन्न,- प्रकृता
 नुमानवलेनैव त्रैकालिकत्वादिविशिष्टभ्यसादिप्रतियोगितासिद्ध्यापत्ते । यस्तु
 तस्तु भेदासहिष्णुतादात्म्यमवश्यमङ्गीकार्यम्, अत्यन्ताभेदे षटो षट
 इत्यादि शब्दाभावेऽपि तथाविधप्रत्यक्षाद्युपेतौ यावत्कामायात् । अतएव
 निर्वाहवद्विमानित्यत्र बह्व्यभाववतिर्बहे, बहिमान् निर्वाहिरित्यत्र बह्विम
 द्वह्विमस्य दोषत्व गदाधरप्रभृतीभिरुपगम्यते । नद्यज्ञायमानस्य दोषत्व
 मुपपद्यते । नापि निर्बह्नौ निर्बह्नित्वप्रकारफमेव ज्ञानम्, नतु तादात्म्येन
 निर्बह्न्यादिप्रकारकमिति विनिगन्तु शक्यते, निर्बह्नौ निर्बह्नित्वव्याप्यवशापरा
 मर्शातिर्बह्निविधेयकानुमितेर्दुर्धारत्वाच्च । किंच व्यधिकरणसम्बन्धेन षट
 स्वादिविशिष्टसम्बन्धितया यद्यज्ज्ञायते तत्रिष्टात्यन्ताभावीशोकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगितामादाधारान्तरवारणाय येन येन सम्बन्धेनेत्यवश्यं या-
 च्यतया सधोगादिना षटादिसम्बन्धितया ज्ञायमाने सधोगादिना षटादि
 निषेधसिद्धेरवश्यकतया भेदमात्रसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात् । एव
 विरुद्धभटवपटन्वोभयावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय तदौषवारणाय
 यद्यद्रूपवैशिष्ट्यस्यापि विवर्तणायतया सत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धितया ज्ञाय
 माने सर्वत्र सत्त्वाद्यवच्छिन्नभेदसिद्ध्यावपुद्देदयसिद्धेरत्यन्ताभावनिवेशेन

न किञ्चित्प्रयोजनमिति बोध्यम् । किञ्च भेदध्वसादे स्वसाधारण स्वप्रकारकधीविशेष्यतां प्रति व्यापकत्वाभावात्देव वारणात् तद्वारणाद्योक्त मत्वन्ताभावत्वमफलमेवेति बोध्यम् । एव प्रतियोगिताया सम्बन्धविशेषा वच्छिन्नत्वनिवेशनमुक्तम् , दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्ते , विशेषानुमाने व्य विकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादाय घटादेः दृष्टान्तीकृतत्वात् ; तादृशप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् । न च घटत्वादिविशिष्टपटाद्यव गाहिज्ञान- घटत्वादिनापटाद्यभावावगाहिज्ञानयो प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव सावातादशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य च सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानु रोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वमाव- द्यकम् , व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण त दृष्टान्ताविरोधित्व च दीधितिकारानुमतम् , तेन बाधग्रन्थे लाघवोपनीत काचनमयत्वादिना बहुधाद्यनुमितिविरोधितया काचनमयत्वावच्छिन्नवद्बह्व भावस्य हेत्वाभासत्वोक्तेरिति वाच्यम् ; उक्तयुक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितायास्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य गदाधरादिभिः व्यवस्थापितत्वेपि तादृशयुक्ते भवत्सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । भवत्सिद्धान्ते घटत्वविशिष्टपटवानिति ज्ञान काचनमयवह्निमानिति ज्ञानं च प्रातिभासिकविषयकम् , अन्यथारूपादे र्भवद्भिरनङ्गीकारात् , तादृशप्रातिभासिकविषयकज्ञानयोश्च तादृशप्रातिभासिका भावविषयकज्ञानस्यैव विरोधित्व युक्तम् , नोक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावज्ञानस्येति ।

न च घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति घटत्वावच्छिन्न पटनिष्ठप्रतियोगिताकामावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया व्यधिकरणधर्माव- च्छिन्नाभावज्ञानस्याप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपान्त्वान्तत्वेन प्रतिबन्धकत्वं दुर्धारमिति वाच्यम् ; तथासति घटत्वेन पटवानिति बुद्धौ घटत्वेन पट जलोभय नास्तीति ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतापत्तिरिति ; तद्वारणाय तदुभया

वच्छिन्नप्रकारताशान्तिवृद्धौ तदुभयपर्याप्तावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावज्ञान-
त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य दक्तव्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञान
न्यायुक्ते, घटत्वेन घटाभावनस्य घटरत्नमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वात् ।
नच तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वमावश्यकम्, अन्यथा तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या तस्य
बाधत्वकथनासङ्गत्वापत्ते, तथाच तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य सम्ब-
न्धविशेषनियत्रितत्वानुरोधेन तादृशप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्व
सिद्ध्या न साध्यैककर्मगिति वाच्यम् एवमपि माध्यवैक्यस्य दुर्वा-
रत्वात्, रजतभटोभयाभावमादाय रजतादौ सिद्धसाधनवारणाय प्रकारता
वच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्यैव प्रतियोगिताया निवेशनीयतया
रजतत्वेन घटाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यावर्तनात्, तादृशप्रतियोगितावारजतत्व
घटत्वोभयावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकीन्तरजतत्वपर्याप्तावच्छेदक-
ताकत्वान्वात् ।

एतेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्थाने त्वानवच्छेदकसम्बन्धा-
नवच्छिन्नत्व निवेद्य पूर्वोक्तसाध्यवैक्यपरिहारेपि न निस्तार । किञ्च
रजतस्य सत्यताभुपगम्य तदाश्रयत्वेन प्रतीयमाने तदवयवे तत्सामान्या
भावानुपपत्तेपि उक्तानुमानवलेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य
रजते सिद्ध्यापत्त्यर्थान्तरं दुर्वारम् । नच पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावदितसाध्ये पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यात्यन्ताभावमादाय दोषवारणाय
तद्रूपसामानाधिकरण्यनिवेशचदत्रापि तन्निवेद्यमिति वाच्यम्, तथासति
साध्याप्रसिद्ध्यापत्ते, रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगिताया रजतत्वसामान्यापि
करण्यविराहात् । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नरजतत्वसामानाधिकरणाभावप्रति-
योगिताया प्राज्ञातिकल्पे प्रसिद्धत्वेन पारमार्थिकत्ववदितसाध्यकल्पे
साध्यप्रसिद्धिविहरेण तत्कल्प तादृशविशेषणोपादानसम्भवात् । रजतत्वा

पच्छिन्नाभावस्य च रजतामयवसाधारणरजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
विशेष्यताव्यापकत्वाभावात्, तादृशाभावप्रतियोगितामादाय शुक्तिरूप्येपि
प्रथमकल्पे साध्यमसिध्यसम्भवात् ।

अथात्र रजतत्वेन केवलघटाभावप्रतियोगिताया रजते असम्भा
विततया तादृशप्रतियोगितागादायार्थांतरानवकाशेन रजतत्वेन रजत
घटान्वतराभावप्रतियोगितामादाय रजतत्वेन रजतघटोभयानावप्रतियोगिता
गादाय वार्थान्तर वाच्यम्,— नाय, सत्यत्वयादिमते रजतानयवे रजत
सानन्वयाभावस्येवोक्ता-न्यतराभावम्याप्यसत्त्वात् रजतप्रकारकधीविशेष्यता-न्या
पकत्वाभावात् । तत्र तत्सिद्धौ च रजतस्य सत्यतामज्ञस्य दुर्वारत्वात् ।
नान्त्य, निरुक्तप्रतियोगितारूपसाध्ये अन्यासज्यवृत्तिव्यतिशेषणेन पर्याप्त
स्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वोपगमेन वा तादृशोभयानावगादायार्थांतरवा
रणसम्भवादिति चेन्न, तथाप्युक्तप्रकारद्वयस्य पारमार्थिकत्वघटितसाध्येपि
सम्भवेन तत्र सामानाधिकरण्यनिवेशवैयर्थ्यं दुर्वारम् । तत्कल्पेपि पार
मार्थिकत्वेन केवलशुक्तिरूप्याभावप्रतियोगित्वस्य घटे असम्भवेन पार
मार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यघटान्यतराभावस्य कपालादिसाधारणघटप्रकारता
निरूपितविशेष्यताव्यापकरताभावेन व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताक केवला
न्वयिन पारमार्थिकत्वेन घटशुक्तिरूप्योभयानावगादायार्थांतरस्य वक्तव्य
तथा निरुक्तोभयानावप्रतियोगिताया घटत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन यथा
श्रुततद्विशेषणेन वारणायागात् । पर्याप्तिद्वयगर्भसामानाधिकरण्य निवेश
वारणस्य कर्तव्यतया तत्पक्षया पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यताया एव
युक्तत्वात् ।

एतेन प्रथमसाध्ये साध्याप्रसिद्धिगणेन सामानाधिकरण्यनिवेशा
सम्भवात् रजतत्वेन रजतघटोभयानावगादायार्थांतरवारणाय रजतत्वाव-
च्छिन्नोक्ताभावप्रतियोगिताशून्यत्व पक्षे विशेषण देयम्, पारमार्थिकत्वघटि-
तद्वितीयसाध्येन सामानाधिकरण्यनिवेशेपि प्रातीतिकघटे ॥

येन लघुना ज्ञानानाधिकरण्यनिवेदीयेन तद्वारणसम्भवाद्दुष्करीत्यापक्षविशेषो
पादाने भौतमात्र लघुना ज्ञानानाधिकरण्यविशेषेणैव पारमार्थिकत्वेन शुक्तिर-
प्यागावप्रतिगोमितानाद्याद्यार्थान्तर वारणीयमिति निरस्तम् । इमयत्र पर्याये
सम्बन्धेन सापक्षवार्थान्तरैर्धार्थान्तरवारणसम्भवे तदर्थं विशेषागन्तरा
पादानान्वितित्यात्, प्रथममाग्रे पक्षे तद्विशेषणोपादाने आश्रयगतद्वैतार्थ-
रत्नाच्च । रजतत्वेन रजतघटोभयाभावात् स्वधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
वादिना मते प्रसिद्धत्वेन भवता च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमभ्युप-
गच्छता तादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्य रजते अक्षम्भवात् ।

यत्तु— पारमार्थिकत्वेन घटतद्विरुद्धोभयाभावात्तः प्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टप्रतियोगितोऽप्रसिद्ध्या केवलान्वयित्वेन तत्प्रतियोगिता-
मादाय सिद्धतापनधित्वाशङ्क्य स्वधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय
सिद्धतापनवारणाय येन येन सम्बन्धेनेति वीप्सामा आवश्यक्त्वेन घटत-
द्विरुद्धोभयं पारमार्थिकमेति ज्ञाने विषयतया तदुभयवति तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदुभयानारम्भानन्तराज सिद्धतापनमिति समहितम् । तत्र-
पारमार्थिकत्वेन घटतदशून्योभयाभावात्मादाय सिद्धतापनतादवस्थात् ।
तदशून्यस्यापारमार्थिकतया तदुभयस्य कचिदपि पारमार्थिकत्वेनासत्त्वात् ।
अथ घटस्यशून्योभयं पारमार्थिकमिति ज्ञाने तदशून्यो नान्नि, तथाहि,—
यत्र यद्द्रव्यावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नवशिष्टाधेयतानिरूपकस्वरूपं प्रमा तत्र
तद्द्रव्यावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाशावदताज्ञानं न प्रमेत्व
विवादम्, मूलकाशे तथोगादिसम्बन्धावच्छिन्नतदवशिष्टाधेयतानिरूपकत्व-
ज्ञानस्य प्रमात्वेन तत्र तादृशाभावज्ञानस्य अन्वयदर्शनात्, घटतदशून्योभयं
पारमार्थिकमिति ज्ञाने च पारमार्थिकत्वावच्छिन्नविषयित्वान्मन्भावच्छिन्न-
तदुभयनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वज्ञानस्य प्रमात्वाच्च तत्र तादृशाभावज्ञान-
प्रमाति न तत्र तादृशाभावप्रमत्त इति चेत्,— आधेयतापर्याप्त्यधिकर-
णवृत्तिर्धर्मैवधर्मैवतावच्छेदकत्वेनोभयवत्त्विपारमार्थिकत्वस्वोभयपर्याप्ताधेय-

सायच्छेदकत्वायोगात्, उक्तज्ञानस्य प्रमात्वाम्भवात् । नच विषयता सम्बन्धावच्छिन्नाधेयता विषयतारूपेवेति पारमार्थिकत्वस्याप्युक्ताधेयतावच्छेदकत्वसम्भवः, अनानुरोधेन विषयानृचिधर्मस्यापि विषयतावच्छेदकत्वापर्यकत्वादिति वाच्यम् :- परमते षटः पारमार्थिक इति ज्ञाने विषयस्य तथा पारमार्थिकत्वविशिष्टवटाभावात्तत्वेन बाधवारणाय प्रातिमात्तिकान्य पारमार्थिकत्वस्य निनेश्यत्वादिति ।

क्रिष्ण—पारमार्थिकत्ववदितसाध्यकल्पेन्योन्याश्रयः; पारमार्थिकत्वस्य दिव्यात्वाभावरूपत्वात् । पारमार्थिकत्वस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधस्य वक्तव्यतयानवस्थावतिष्ठ । अन्यथा आरोपितस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चेप्यभ्युपगतत्वेन तत्र तदभावस्य दुरुपपादत्वात् । येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यत्र यत्सम्बन्धते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावनङ्गीकारपक्षे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्साध्यसाध्योपपत्त्यर्थमुक्तपक्षावलम्बनात् । आरोपित पारमार्थिकत्ववदिति प्रपञ्चे स्वरूपेण तदभावासम्भवात् ।

यत्तु—पारमार्थिकत्वं प्रकृते न मिथ्यात्वाभावात्, किन्तु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधी; तथा च विषयतासम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतिशोभित्वस्य निवेशनात्तान्योन्याश्रयः, पारमार्थिकत्वस्य तद्वदितमिथ्यात्वावदितत्वात् । नचोक्तवियस्तद्व्यक्तित्वेन निवेशासम्भवः, परार्थानुमाने तदादि सर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्थासात्म्यदायिकत्वात् तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्षट्त्वादेरेव विशेष्यतासम्बन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतिशोभितायामवच्छेदकत्वात् । नापि तादृशधीत्वेन तस्य तद्व्यक्तित्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वेन धेन रूपेण धियः प्रतिशोभितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्;— तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेपि क्षतिविरहात् । न वैय प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्वधरत्वे पूर्वक्षणवृत्ततादृशपारमार्थिकत्वरूपधीव्यक्तिरूपेण सत्त्वज्ञदादेस्तद

धिक्करणे अभावत्वेन सिद्धसाधनमिति वाच्यम्;— अत्रवच्छिन्नोक्तावच्छे-
 दकताया एव निवेद्यात् एतन्वचनस्योक्त्यावच्छेदकत्वसम्भवात् । नच
 प्रपञ्चस्य निव्याप्तसंशयकाले प्रवृत्तानुमानस्यावधारः, तथा च तत्काले ता-
 दसाधिस्य प्रपञ्चविशेष्यकारणस्य सन्दिग्धतया प्रपञ्चवति तादृशधीरूपेण प्र-
 पञ्चयामासौ शानुगशब्द इति वाच्यम्, उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवत्त्वं यत्र
 निर्णीतं तत्रैव तद्रूपेण प्रपञ्चाभासस्य शानुगशब्दत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीरुपेण
 प्रवृत्ते तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य प्रवृत्ति संशये सत्यपि तद्रूपेण तत्र तस्या
 भावज्ञाने वाचकमाभासमाप्तसंशयस्य प्रतिपन्नोक्तवपक्षेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्येव
 तत्त्वोपपत्तौ नित्यात्मकोक्ताभासज्ञाने तदधीकारादिति । ततः— प्रपञ्च-
 सत्यतामतेऽपि षट्पटादिविशेष्यकारणत्वात् उक्तपारमार्थिकत्वानां मिश्रमिथ
 तया चान्निन्यायेन षटादिविशेष्यकारणत्वात्पारमार्थिकत्वेन षटाद्यभास-
 मादाय सिद्धसाधनात् । नच तादृशधीरव्यापकनिरवच्छिन्नतावच्छेदकताक-
 त्वमेव पारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्वम्, तथा च षटादेः षटादिविशेष्यकारण-
 यत्नैश्चिन्तारमार्थिकत्वेन अभावमादाय सिद्धसाधनस्य नावकाशः, तदीय
 प्रतिभोगितायाः पारमार्थिकत्वसामान्यावच्छिन्नत्वेन तादृशधीरव्यापकाव-
 च्छेदकताकत्वाभावात्, पारमार्थिकत्वसामान्येन षटाद्यभासस्य च सत्यस्य
 चादिगते धारित्वादिनि वाच्यम्; अवच्छेदकानुगतपारमार्थिकत्वमिथ्या
 चच्छेदकत्वकीना एवमेव एकादच्छेदकताथयत्वासम्भवात्, दण्डादि-
 व्यक्तीना दण्डत्वादिनानुगतानामवैकावच्छेदकत्वसम्भवात्, तथा च
 स्वमनेऽपि ज्ञानानिदर्थंभूतवृत्तमात्रविषयकपिबानपि बहुत्वेन
 तादृशधीरव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वमसिद्धत्वा साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः ।
 एव षट्पटपारमार्थिकत्वतदन्वयतपारमार्थिकत्वोभास्या प्रमेसामान्या-
 भावमादाय सिद्धसाधनं दुर्वारम् । षटाद्यवैक्यपारमार्थिकत्वसत्त्वेऽपि
 यावत्पारमार्थिकत्वभावेन यावत्पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतिभोगितायास्तदृश-
 धीरव्यापकनिरवच्छिन्नतावच्छेदकताकत्वस्यापि सम्भवात् । नच यावन्ति

पारमार्थिकत्वानि तत्तदवच्छिन्नस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वकूटवस्त्वस्य साध्यत्वालोत्तसिद्धसाधनावसरः, पटादिगतपारमार्थिकत्वेन घटादेरभावस्य प्रसिद्धादपि घटगतपारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वस्यापि कूटान्तर्गतत्वेन तस्य पटादौ सत्यत्वदादिभिरनङ्गीकारात्, तथा च तादृशधीत्वममानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवोक्तसाध्य पर्यवसितम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च आधेयतासम्बन्धावच्छिन्ना, साधेयता च स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति वाच्यम्, एवमपि सविकररूपधियामेव ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीत्वरूपानुगतरूपाक्रान्ततया निर्विकररूपस्य च तदनाक्रान्तत्वेनोपहितधैर्येण बाधापत्तेः तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्योपहितचित्तस्यैव सम्भवात् ज्ञाननिवर्त्याविषयकत्वरूपं ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्व निरुच्योक्तरूपस्य स्वमते निर्विकररूपकमात्रवृत्तित्वादुक्तदोषवारणं च ज्ञान सर्वं स्वविषयकगति वादिनां मते ज्ञानमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वविषयकत्वेन ज्ञाननिवर्त्याविषयकधियो प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । नच स्वविषयकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावादिश्लेषधीत्वेन तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवर्द्धित्वेन वा पारमार्थिकत्वप्रदार्थगुणा धियोनुगमय्य तादृशधीत्वापरुक्षितनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारात् साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वे निरुक्तपक्षतावच्छेदकान्ते बाधस्य दुर्वारत्वात् । तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्य स्वस्मिन् विषयतासम्बन्धेन सत्त्वेन तेन रूपेण स्वस्य निषेधासम्बन्धेन यावन्ति पारमार्थिकत्वानि तावदवच्छिन्नप्रतियोगिताकूटवस्त्वस्य निरुक्ताधेयतासम्बन्धेन तादृशधीत्वव्यापकत्वपर्यवसितस्य साध्यस्य तत्राभावात् । नच स्वभिन्नतादृशधीत्वव्यापकत्वमेव साध्यमिति नोक्त बाधः । एकधीरूपपारमार्थिकत्वस्य नद्वन्द्वधीरूपपारमार्थिकत्वान्तरेण निषेधादाय साध्यपर्यवसानसम्भवा

विति वाच्यम्, एतत्सत्यननुगमापत्ते । पक्षीभूयटादित्पक्षीनामेव स्वार्थे
 नोपादेयत्वात् । नच तादृशार्थोत्पत्त्यापत्तेवैव साध्यम् । व्यापकतापत्क
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकताचाभेयतासम्भवात्तच्छिन्ना, आभेयता च स्वनिष्ठ
 तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभावरूपनिष्ठत्वोभयानाम्
 वत्त्वसम्भवात्तच्छिन्ना, तथाच स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयानाम्
 तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्भवेन तदभावाभा
 वेन स्वात्मकपारमार्थिकत्वे च स्वनिष्ठत्वाभावेनोक्तोभयानामवच्छेदकत्व
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात्तच्छिन्नाचाभेयतासम्भवेन व्याप
 कत्वस्यापारमार्थिकत्वेति सत्त्वादिति वाच्यम्, — एतदपि तादृशपारमा
 र्थिकत्वात्मकप्रतियोगिकत्वा अथवा तस्या अप्यन्यथा तस्या अप्यन्यथा
 निषेधप्रतियोगिकत्वस्य वाच्यत्वेनानुमितिविषयानुसंधाया दुर्गरत्वात् ।

एतु पारमार्थिकत्वमत्रावच्छेदकत्वस्यैव रूपम् । ऐतदसम्भवेन न
 ष्टिप्रापच्छेदकत्वमात्रं निषेध । तेषामप्यसिद्धसम्भवेन शब्दरमकोक्त
 पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चगम्यत्वेन स्वरूपावच्छेदकत्वपक्षोक्तदोष ।
 ऐतदस्य सिद्धान्तेऽवच्छेदकताभावेपि न कति । परैस्तदभ्युपगमात् ।
 तद्विषया तान्मत्तुविसम्भवात् । अधिकरणस्य धर्मविधयेदात्तम्-धत्वापि
 सम्भवादिषया प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवाच्चेति । तत्र, — पूर्वशब्दा
 यच्छिन्नोक्तस्वरूपात्मरूपताद्यभावमादाय घटास्य सिद्धतापानावाणानव
 च्छिन्नावच्छेदकताया विवेकनीयता घटादिस्वरूपस्वरूपान्तरत्वाभावेन घटादे
 र्वाध्यस्वरूपत्वैक्यमन्व घटाच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात्तादृशा
 भावमादाय घटास्य सिद्धतापनापत्ते । नच सखण्डस्यापि स्वरूपस्यानव
 च्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकताभाव इति गुण्यामुक्तमुक्त्वा । तथापि सख
 ण्डघटादे स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वावुपगतार्थिकदिमते सिद्धसाधनस्य दुर्वा
 रत्वात् । अवच्छेदकत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेः सत्त्वेऽपि स्वत्वेन तत्तत्त्वाव
 स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभावमादाय इदमत्र सिद्धतापनात् ।

यत्तु— ज्ञानानिवर्त्यत्वमेव पारमार्थिकत्वं, तद्विप्रतियोगतासम्बन्धा
वच्छिन्नावच्छेदकताकृतात्प्रतियोगित्वमेव साध्यम् ; अतो मानवभ्या,
ज्ञानानिवर्त्यस्वरूपेण स्वस्फेतरसकलदृश्याना निषेधप्रतियोगित्वसम्भवात्
तस्यामावीयनिषेधणतासम्बन्धेन स्वात्मशप्यसत्त्वात् लाघवात्तदेव निषेद्यत
इति । तत्र; ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वमादिनां ज्ञाननिवर्त्यं प्रपञ्च इति
प्रतिभेदाभेदान्यतरत्वं च स्वीकुर्वाणानां भवता ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य
ज्ञाननिवर्त्यमेदम्य वा पर्यवनिष्ठतया तद्विप्रतियोगिताया व्यधिकरणतया
वच्छेदकत्वासम्भवात् । न च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टज्ञाननिवर्त्य
त्वाभावस्य प्रपञ्चे ऽभावात्तस्य व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति
वाच्यम् ; - प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वाभावात् तदवच्छिन्नमेदम्य वा उत्तरीत्या
प्रपञ्चे सम्भवेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यापि
प्रपञ्चे सम्भवात् । पूर्वज्ञानवृत्तित्वाविशिष्टतदभावनिष्ठावच्छेदकताकृतात्प्रति
योगितामादाय सिद्धसाधनवारणाय स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्यैव निदेशनीय
तयोक्ताभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावत्वेन व्यधि
करणतयावच्छेदकत्वसम्भवे स्वरूपतस्तदसम्भवात् । न च विशिष्टस्याति
रिक्ततागते प्रतियोग्यनधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य प्रपञ्च
भावात् स्वरूपत एव व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् ;
तथासति घटादिवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य घटादिनिष्ठप्रतियोगिताया
गप्यवच्छेदकत्वसम्भवेन पूर्वोत्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाय तादृशाभावा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वस्यैव साध्यकार्यत्वेन बाधतादवस्थ्यात् । किञ्च
पारमार्थिकत्वघटत्वाभावात् घटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनं दुष्परिहरम् ।
पारमार्थिकत्वपर्यासावच्छेदकताकृतात्प्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे च साध्या
प्रसिद्धिः । प्रतियोगिविशेषणतापर्यवस्यपि व्यधिकरणपर्यासावच्छिन्नाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाया गदाधरादिमित्यर्थस्थापितत्वादिति दिक् ।

यदपि सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव साध्यं पर्यवसितम् ,
तथाच प्रपञ्चवाक्यीकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य

सम्य निवेश्यत्वादिति समाहितम् । तत्र शब्देव तावप्रोपपद्यते । तथाहि, अङ्गीकृतवपदेन सर्वदेशकालवृष्यभावप्रतियोगित्वमेव विवक्षितम्, किंवा निरुपाणुपत्वम्, अथवा कालात्मनाभित्वम्, यद्वा अङ्गीकृतपदवाच्यत्वम् । नाप, आपावापादकयोरगेदयसद्गात् तत्साध्यतस्तदापत्तेरिष्टत्वात् । न द्वितीय, तदन्तात् यत्र सर्वदेशकालवृष्यभावप्रतियोगित्वं तत्र निरुपाणुपत्वमिति व्याप्यभावेन तदापत्तेरयोगात् । न च सर्वानिर्वाच्यस्य पक्षत्वात् पक्षाभिधे सुच्छे तयोर्व्याप्तिसिद्धिरिति वाच्यम्,—अप्रयोजकत्वात् । अतएव न तृतीय । नापि चतुर्थ, प्रवृत्तिनिर्वाच्यस्य सत्ये वाच्यत्वस्येष्टत्वात् । तदभावे ततएव तदनापत्ते ।

एतेन तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चस्य तुच्छत्वेऽप्युपपत्त्या अर्था-
न्तामित्याशङ्काभाववर्णनमपि निरस्तम् । पक्षकोटौ सत्तादात्म्याविशेषणत्वेन
तेनैव तद्धारणात् । यदपि प्रतिषेधोपाधावित्यादे स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वमर्थं नचैव प्रतिभासिकाभावमादाय सिद्धसाधनम्, अथावे स्वान्यूनसत्ता-
कत्वस्य विशेषणत्वात् । न्यूनगताकत्व च अभावस्य प्रतिभासिकनिष्ठ
यथावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगित्वम् । यच्च व्यावहारिकनिष्ठ पारमा-
र्थिकप्रतियोगित्वं सत्, तथाच व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ यथासति
भासिकाभावप्रतियोगित्वं यच्च पारमार्थिकनिष्ठव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वं
तदन्यथास्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदेव मिथ्यात्वम् । व्यावहा-
रिक पारमार्थिको वाऽयं घट स्वसमानाधिकरणप्रतिभासिकत्वन्ताभावप्रति-
योगीति ज्ञानकाले एतदघटे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् पारमार्थिक
मिदं पारमार्थिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगीति
ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तद-यदित्यन्तं प्रतियोगित्वं
विशेषणम् । ननु पारमार्थिकत्वं मिथ्यत्वम्, तथा च मिथ्यात्वमिति तन्मि-
थ्यात्वमित्यात्माश्रय, ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्ररूप पारमार्थिकत्वमेव घटक

मित्युक्त्वापि तदुच्यते तस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वानुपपत्तिः
 ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यस्य वैयर्थ्यादिति चेत् ; धूमप्रागभावाद् धूमादेरिव ज्ञान
 निवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात् अविनाशित्वरूपस्य पारमार्थि
 कत्वस्य प्रकृते निवेदासम्भवाच्च । प्रतिभासिकनिष्ठं यत् स्वसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यदप्रतिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणा
 सन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरेन्यतरत्वं मिथ्यात्वमिति तु निष्कर्ष
 इति । तत्र;— पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रतिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादाय
 मिथ्यात्वापत्तिवारणाय प्रतिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदनिवेशावश्यक
 त्वेपि तादृशप्रतियोगितायां निष्ठान्तविशेषणवैयर्थ्यात् । न च तत्र निष्ठा
 न्तानुपादाने स्वाप्नगजादेर्मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्ति इदमस्य हेतोस्तत्र व्यभि
 चारापत्तिश्च प्रतिभासिकाभावे स्वप्ने प्रतीतमादायैव मिथ्यात्वस्य वक्तव्य
 त्वात्, स्वप्ने च व्यावहारिकाभावस्य प्रत्यक्षादिना ज्ञानासम्भवादिन्द्रिया
 णामुपरतत्वात्, अभावेऽनुभूयमानप्रत्यक्षस्यापलापे स्वाप्नाभावाना स्मर
 णादेर्वस्तुमशक्यत्वात् । अथ रथानित्यादिस्वप्ने पदार्थमृष्टेप्रतिपादकश्रुतेश्च,
 तादृशस्वप्नदृष्टगजतद्भावयोरुभयोरपि प्रतिभासिकत्वावश्यकत्वादिति
 वाच्यम्;— स्वाप्नगजादौ विद्यमाने प्रतिभासिकाभावप्रतियोगित्वे प्रतिभासिका
 भावप्रतियोगिताभिन्नत्वाभावेपि तादृशप्रतियोगिताभेदस्य प्रतिभासिकस्यैव
 तादृशप्रतियोगित्वे सत्त्वेन प्रतिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदविशिष्टप्रतिभासि
 काभावप्रतियोगित्वज्ञानादेव तादृशाया मिथ्यात्वव्यवहारनिर्वाहात् ; अन्यथा
 व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तादृशविशेषण
 विशिष्टप्रतिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदस्य व्यावहारिकस्यैव मिथ्यात्व
 लक्षणघटकत्वे स्वप्ने इन्द्रियाणामुपरतत्वेन तादृशव्यावहारिकभेदप्रतिपादि
 त्वात्स्य प्रत्यक्षासम्भवेन मिथ्यात्वव्यावहारानिर्वाहात् । जामत्कालिक
 व्यवहारस्य च व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वेनेव निर्वाहात् ।

यत्तु स्वाप्नगजादीनामतिरिक्तव्यावहारिकाभावत्वरूपेण गौरवाज्जगत्
 दृश्याणामपि प्रातिभासिकरूपरूपान्तराभाववदित्तत्वेण मिथ्यात्व प्रतीयत
 इति । तत्र, यतो जगते इहेदानो स्वप्नो यतो गान्तीति चाक्षुषादे
 प्रत्यये साप्नो गजाभावो न भासते तस्मान्मैन्द्रियवस्त्वेनेन्द्रियजन्यज्ञाने भावा
 नर्हत्वात् । तस्य जाग्रदकाले चापसङ्गेन तद्भ्रूयुक्तेर्भवेत्वापत्तेः । किञ्च
 स्वाप्नगजादिप्रतिषेधिको व्यावहारिकोऽभाव एव भासते, तथाच तादृश
 गजादेर्भावहारिकाभावस्य बलसत्त्वेन गौरवगिरहात् ।

यदपि यस्य चैतन्यादिजातिविशेषस्य जाग्रदकाले न प्रपञ्चम्,
 किन्तु स्वप्न एव जगत्प्रकृत्यु प्रत्यक्ष तदवच्छिन्नाभावस्य व्यावहारि
 कत्वेनाश्लक्ष्यत्वात् व्यावहारिकवत्त्वरूपेण गौरवेण प्रातिभासिकाभाववदित्त
 त्वैव मिथ्यात्वस्य वाच्यतया प्रतियोगिताया निष्ठा-तानुपादाने तादृश
 चैतन्यादिजात्यवच्छिन्ने दृश्यत्वरस्य व्यभिचार इति सद्गुरणाय निष्ठा-त
 त्वावधारणमिति । उक्तं; तथापि द्रव्यत्वादिसामान्यवर्गावच्छिन्नाभावस्य
 व्यावहारिकस्य बलसत्त्वेन तादृशाभावमादायैव मिथ्यात्वस्य सूचयित्वात् ।

यदपि तादृशजलत्वरच्छिन्ने द्रव्यत्वादिसामान्यवत्त्वस्याप्यनुने तत्र
 तत्सत्त्वे मानाभावेण सामान्याभावस्य न तत्प्रतियोगित्वमिति । तत्र,
 सत्त्वात्त्वस्य तत्र भावाभावे अप्रतिद्वान्तप्रसङ्गेन तादृशधर्मावच्छिन्ना
 भावमादायैव तत्र मिथ्यात्वोपपादनमभवत् ।

यत्तु तत्तु स्वाप्नगजाद्यभावस्य गजादीनामपि विषयत्वाभावेन
 तद्वदित्तमिथ्यात्वमित्युक्तमेव बाधनधीचिपदाभावस्यैव मिथ्यात्ववदकत्वात् ।
 अथवा घटादेरेषि प्रातिभासिकभाववदित्तमिथ्यात्वापत्ते मनोवच्छिन्न
 जीवत्वात् जगत्त्वात् चैतन्य अविवक्षितत्वात् तत्र वा स्वाप्ना-घटापि
 दृश्याणामपि भवति स्वोपारेण स्वाप्नगजाभावावच्छिन्नचित्तोऽपेक्षा-त्वा
 भावात् । स्वाप्नगजाभावात् प्रातिभासिकत्वेनापानपि सत्त्वावच्छिन्नत्वात् ।

यत्तु स्वाप्नाभावबुद्धेर्वाधकत्वानुभवात् गन्तवच्छिन्न इव स्वा
 प्नाभावावच्छिन्नेषु चैनन्मे अव्ययम्यात्तानागृहीकियते, न च प्राप्ति
 भासिकरवविरोधः । तत्तदज्ञानान्यथाज्ञानाभावात् तत्र निवेद्यात् । अन्यथा
 नानमोषि साक्षिभास्यतयाऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वविरोधात्, तथाचेदं
 गजाभाववदिति एवमबुद्धयुत्तरकालवच्छेदेन गजाभावादावच्छेदेन
 ज्ञानविषयत्वसम्भवात्तदानीमुदात्तस्य अर्थं गज इत्यादिम्याप्यस्य तदुत्तरो
 रतया अयं गजाभावधानीति धिया वाध । अथवा रसाक्षरजताद्यभावोत्पत्तेः
 पूर्वं प्रकाशाप्रसक्त्यापि पश्चात्तद्गीनाधयत्त्वानुभवादेव तदवच्छेदेनाज्ञान
 विषयत्वं मान्यवच्छेदेनाज्ञानविषयत्वमिति गुर्व्यामुक्तम् । तत्र,— प्राप्ति
 भासिकस्य ज्ञातैकसतोऽज्ञानाधयतावच्छेदकत्वाधोगात् । अथर्वत्यादिकल्पे
 पूर्वसिद्धतगतोहीत्यादिन्यायविरोधात् । अतः प्राप्तिभासिताभावाय वाधकधी
 विषयत्वाभावात्तदघटितमिथ्यात्वानुपपत्तिः । न च वाधकधीविषयभाव
 घटितं मिथ्यात्वमिति न नियमः, प्रपञ्चाभावाच्च तदव्यक्तनिर्दिक्त्वकधी
 विषयत्वाभावादिति वाच्यम् ;— तदभावाद्यविषयकस्य निर्दिक्त्वकस्य
 प्रसङ्गमनिवर्तकताया एवानुपपत्तेः । यत्तु यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारि
 काभावमतियोगित्वं तदव्ययित्वसङ्गतम् । भवन्मतेषु पारमार्थिकनिष्ठस्य
 व्यावहारिकाभावमतियोगित्वस्यापि ह्यत्र साध्याप्रसिद्धे । नपेद् मिथ्यात्वस्य
 व्यावहारिकं लक्षणम्, तत्र नाप्रसिद्धिर्देग, तजज्ञानमात्रस्य मिथ्यात्वव्य
 वहारे हेतुत्वादिति वाच्यम् ;— व्यावहारिकलक्षणरूपावेषु साध्यनिर्वचन
 रूपत्वानुपपत्तौ ; अन्यथा साध्यनिर्वचनावसरे तदुक्तचसङ्गतेः ।
 नच पारमार्थिकस्यापि सम्बन्धान्तरवच्छिन्नाभावनप्रतियोगितासम्भवात् सा-
 ध्याप्रसिद्धिः । यद्वा व्यावहारिकनिष्ठमित्त्वपारमार्थिकनिष्ठत्वोभयभावावस्य
 मुक्तविशेषणेन विवक्षितमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ; एवमपि प्रति
 योगितायाः प्रतियोगित्वरूपत्वपक्षे साध्याप्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् । घटादिविष्ठ

व्यावहारिकाभावप्रतिषेधागिन्यप्रतिषेधाभिकांभावप्रतिषेधोमित्येवैवयेन मेदस्य
विनिवृत्तस्य तादृशप्रतियोगिनायामभावात्, प्रतियोगिनाया. प्रतिषेधिता
वच्छेदकस्वरूपागीकारपक्षेऽप्युक्तवाच्यमिति दुर्बारा । व्यावहारिकप्रतिषेधो
प्राधान्यप्रतियोगिन्ययोर्द्वयोरेव रजनरदस्यत्वेनाभिलषत्वात् । एवमेतत्प्रशं
शेदस्याप्यप्युचिते सिद्धसाधनं दुर्बारम् । प्रातिभासिकाभावप्रतिषेधोपि
तावदापि प्रातिभासिकस्यावहारिकोभयनिष्ठायां प्रतिभासिकावच्छेदेन व्या
वहारिकपरमार्थान्यतरनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगितावच्छिन्नभेद-
सम्भवात् । भवद्विभेदस्याप्युचितत्वात्कीकारेण मद्दानुमानदलेनैव
तादृशभेदविशिष्टप्रातिभासिकाभावप्रतियोगितागिद्विमादायार्थान्तरस्य दुर्बा
रत्वात् । नचोक्तमेतद्व्यावच्छिन्नाभेदतागिद्विमादायार्थान्तरस्य साध्यत्वही
कारात्प्रकारार्थान्तरम्, प्रातिभासिकावच्छेदेन तादृशभावप्रतियोगिताया
मुक्तमेदसरेणैव सिद्धिलिष्टाधिकरणत्वस्य व्यावहारिकपटादावसम्भवादिनि
वाच्यम्, - तथा सति पारमार्थिकनिष्ठतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छि-
न्नाभेदतागिद्विमादायार्थान्तरस्य साध्यत्वस्य सर्वतामम्बन्धे तदितरां
शब्दवर्धस्य दुर्बारत्वात्, तस्मिन् सदृशित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नाभेदतागिद्विमादायार्थान्तरस्य
स्वामम्बन्धेन पटादे पारमार्थिकत्वे पारमार्थिकत्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नाभेदता
गिद्विमादायार्थान्तरस्य पटादावसम्भवात् । अतएवाभावच्छेदकतया कश्चि
द्विन्नराशस्य सार्थिकभेदपादनमम्बन्धेण प्रातिभासिकाभावप्रतियोगितावामपि
प्रातिभासिकानावप्रतियोगिता वावच्छिन्नभेदस्य व्याप्यवृत्तेरेव प्रकृतानुमान
चनेन सिद्धिमादायार्थान्तरं दुर्बारम् । तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे तस्यम्ब
न्धावच्छिन्नदत्तन्ताभावसम्बन्धवत्तस्मिन्नपि तद्वेदमम्बवाविरोधात् । किंच
पटावधिकरणे तद्वत्त्वन्ताभावगिद्विमादायपि पटाभावाधिकरण एव पटावधिकर
णतागिद्विमादायार्थान्तरं दुर्बारित्वम् । न च स्वाधिकरणताव्यापकाभाव
प्रतियोगित्वे विवक्षितमिति नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्, - स्वाधिकरणे तद
स्वन्तताव्यापकत्वमपि स्वाधिकरणताव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदेनैव

प्यभावे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चिदुच्यते सिद्धिमादयार्थान्तर
 स्य दुर्गतरत्वात् । एतेन प्रातिभासिकनिष्ठ यत् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो
 गित्व विनाशिनियुं यदप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रति
 योगित्वं तदुच्यते त्वस्य मिथ्यात्वमिति निष्कर्ष इत्यादि निरस्तम् । प्रातिभा
 सिकनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताया घटादौ सिद्धिगादायार्थान्तरस्या
 नायात्तेन सम्भवात् । एवं घटादेर्ज्ञानावध्यत्वाभावरूपपारमार्थिकत्वसद्भा
 वेपि विनाशित्वागीकारमात्रेण निरुक्तमाभ्यसिद्धिचार्थान्तरं तददस्यमेव ।
 न च विनाशित्वे सति स्वसमानाधिकरणाप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमेव
 मिथ्यात्वमिति तत्सिद्धौ कथमर्थान्तरमिति वाच्यम् :- सत्यत्ववादिभिरनङ्गी
 श्रुतत्वमात्रेण तस्य मिथ्यात्वरूपत्वे स्वसमानाधिकरणाप्रातिभासिकाभाव
 प्रतियोगित्वमात्रस्यैव तथात्वसम्भवेन विनाशिनियुतनिवेदशैवैवमर्थ्यात् ।
 यदि च स्वमते मिथ्यात्वव्यवहारप्रयोजकं गृह्य तदे साध्यम् , तादृशा
 भावप्रतियोगित्वमात्रं न तादृशम् , प्रतिनोगिनि पारमार्थिकरजज्ञानदशायां
 तादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानेपि मिथ्यात्वव्यवहारानभ्युपगमादित्युच्यते,
 तदा विनाशिनियुतविशेषितमपि तच्चैव, विनाशित्वज्ञानेपि पारमार्थिक
 रजज्ञानसम्भवात् । ज्ञानवाध्वरसाभावरूपपारमार्थिकत्वेन विनाशित्वस्यावि
 रोधात् । अत्र मिथ्यात्वव्यवहारक प्रपञ्चाभावो व्यावहारिक पारमार्थिको वेति
 परेषा पक्षद्वयम् ; तत्राप्यस्योऽभ्युपगम, प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वे
 तादृशाभावस्यापि प्रकृतानुमानेनात्यन्ताभावबोधनात् तादृशाभावप्रतियोगिनि
 प्रपञ्चे निषेधापेक्षया अभिकृतसत्त्वस्यापि प्रपञ्चस्य जलधर्मिकस्याभावाभाव
 बोधकमिथ्यात्वानुमानादिरूपप्रमाणकत्वात् तद्वर्गिकत्वाभावसत्त्वादिप्रसक्त्या
 पति । यथाधर्मिकस्याभावाभावबोधकप्रमाणक तद्वर्गिकत्वाभावसत्त्वाधिक
 सत्त्वाकमिति व्याप्ते, यथा रजते नेद रजतमिति भ्रमोचरामिदं नारजत
 मिति प्रत्यक्षमभिव्युत्पत्तौ रजतस्य रजतधर्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकं
 रजतधर्मिकरजतत्वाभावरूपप्रातिभासिकरूपबोधकमाधिकमणकम् । इत्थं च

गण्योपदेशया तत्रिषेधस्य न्यूनसत्ताकत्वात्प्राप्तत्वाभाववदितमित्यथा
सम्भव ।

यत्तु- अत्रमात्रभावादिदरण्यत्वंताभावमनर्गीकृत्यता प्राचा मते घट
धरात्तच्छिन्नकणनिष्ठमातिभासिन्नघटे पूर्वोक्तव्याप्तेर्ध्वमिचार, तादृश
कपाले घटाख्य-नाभावस्थामात्रेण तादृश-पालनिष्ठमातिभासिन्नघटे तद्व
मिकम्भभावाभावबोधकप्रमाणत्वंसत्त्वेति तद्वमिकम्भभावात्तत्ताधिकारात्
भावात् । अतस्तत्र ध्वमिचारद्वाराण्य स्वाभावबोधकत्वे सति स्वा
भावाभावबोधकत्वरूप स्वाभावभावाभावबोधकत्वभावाद्दकोटी निषेधम्,
सथा च घटध्वमावच्छिन्नकपाले घटसदस्य तामाया यत्तत्तावच्छिन्नता
आहकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य घटाभावान्न ह्यपत्तेः घटाभावाभाहकत्वविशिष्टघटा
भावाभावमाहकत्वरूपघटाभावभावात्तत्तावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नता
व्यभिचार । एव
प्रज्ञाणि मयम्भावादभावावबोधकस्य विद्यावानुमानस्य 'नेहानि' त्याद
क्षुतेषु मयचभावबोधकत्वात् मानपदार्थभूतिकनिरुद्धापत्त्यर्थेव मयचे
त्तत्त्वात् स्वाभावबोधकत्वात् तावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नता
उक्तरीत्या मानपदार्थस्याभावाद्दकोटी निषेधेति घटध्वमावच्छिन्नकपाले
मातिभासिन्नघटे व्यभिचाराद्वाराण्य, तादृशकपाले घटाभावबोधकस्य
घटाभावभावाभावबोधकत्व कपाले घटाभावो न्यूनसत्तावच्छिन्नतावच्छिन्नता
क्षादिप्रमाणस्य सम्भवात् । एव ब्रह्मस्य, काशाव बो नास्तीत्याकारकस्याका
शाभावमात्रनिष्ठात्प्रमाह-स्यापि प्रमाणस्य सम्भवन तादृशप्रमाणस्य
प्रज्ञाणि स्वाभावबोधकत्वे सति स्वभावभावावबोधकत्वा तादृशप्रमाण
त्वरूपप्राप्तकस्याकाशादिप्रमाणेपि सर्वत्र तत्र ब्रह्मगताकाशाभावपक्ष
याधिकसत्त्वावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नता
त्वानुमितेराकाशात्तावच्छिन्नते विद्ययात्वैवगाहिसमूहात्म्यरूपाया, कदा
चित् सम्भवेति सर्वदा तादृशानुमितिरुक्तसमूहात्म्यरूपैव व्यपठ

इत्यत्र नानाभावात् । नच यो यत्प्रतिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावानिष्ठ
 प्रकारताशास्त्रिमितिकान्यत्वे सति यत्प्रतिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावाभाव
 प्रकारताशास्त्रिमितिकस्त तत्रिष्टन्वाभावापेक्षयाधिकसत्ताफ इति व्याप्स्यन्ती
 काराशौक्तदोषद्वयायत्ताफः, तादृशकपालनिष्ठघटस्य कपालधर्मिकस्वाभाव
 प्रकारकमतिक्रमत्वादिमदादेव ब्रह्मधर्मिकस्वाभावप्रकारकमतिक्रमेण ता-
 दृशप्रमितिकान्यत्वघटितापादकामत्वादिषि वाच्यम् ; तन्नासत्पुक्तव्योसरेया
 मतिद्वयावत्तेः । रजते नेदं रजतमिति अमोतरमिदं गरजतमिति
 प्रमित्यलेपि रजतत्वस्य रजतधर्मिकस्वाभावप्रकारकमतिक्रमत्वस्वाभावात्
 रजतेषु सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकरजतत्वाभाषस्य प्रमि-
 तत्वात् । नच स्वावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावत्वावच्छिन्नाभाव
 प्रकारकवद्वधर्मिकप्रमितिको, यो धर्मस्त तत्रिष्टतसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छि-
 न्नाभावपेक्षयाधिकसत्ताकवस्तुवृत्तिरिति नियमे न दोषः, समवायावच्छिन्नस्य
 तत्त्वावच्छिन्नाभावाभावप्रकारकरजतधर्मिकप्रमिति कृतस्य रजतनिष्ठगमता
 यावच्छिन्नरजतत्वामायाधिकसत्ताकत्वस्य च रजतत्वे सत्त्वादिति वाच्यम् ;
 तथा साद्युक्तकपालनिष्ठघटवृत्तिप्रतिभासिरूपघटत्वे व्यभिचारत् । तत्र स्या
 वच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावामावप्रकाररूपालविकेप्यक्रममितिक
 त्वस्य सरेपि तादृशकपालनिष्ठसमवायावच्छिन्नघटाभावाधिकसत्ताकरविर
 हात् । उच्यते। गात्रपदार्थनियेनेपि नोक्तव्यभिचारवारणसम्भवः । तत्र
 कपालविकेप्यक्रमवामायावच्छिन्नघटाभावावप्रकारकप्रमित्यत्वेन ता-
 दृशप्रमितिकान्यत्वस्यापि तादृशघटत्वे वचनात् । कपाले समवायेन घटो
 नास्तीति प्रतीतेस्तान्गते प्रमात्वासम्भवात् । अतस्य सामान्यधर्मावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकरत्वस्य प्राचीनैरगीकारेण सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वस्या
 नङ्गीकारात् ।

तन्मात् स्वाभावप्रकारप्रकाररूपं धर्मिकप्रमितिको यो गावस्तस्वाधिक
 सत्ताकत्वप्रतियोग्याधिकरणवृत्तिरिति व्याप्तिरगीकारा । तत्र च नोक्तघटे

व्यभिचारः । तादृशकषाते समवायादच्छिन्नघटात्यन्ताभावस्य घटस्य च
 प्रतिभाधिकत्वेऽपि तादृशघटाभावधिक्यताकस्य घटध्वंसस्य सत्त्वान् । प्र-
 चिनमते घटात्यन्ताभावस्य घटनर्ध्वंसतस्यागभावैतद्विगतयप्रतियोगिक्त्वांगी-
 कारात् । एवं च प्रपञ्चाभावस्यापि स्वाभावमङ्गरुद्राविशेष्यकपामिक-
 त्वात्, स्वाधिसत्ताकप्रपञ्चवद्भूतिरवापत्या प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापधि-
 दुर्बारा । प्रपञ्चाभावस्य पारमार्थिकतापक्षोप्युक्तः, अत्रैतद्विरोधः । न च
 तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तद्वैतदानिरिति वाच्यम् ; अभावत्वविशिष्टरूपेणा-
 भावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्सम्भवात् । केवलरूपेण ब्रह्मस्वरूपतास्वीकारस्य व्य-
 र्थत्वात् । न च भावाभावयोर्विरोधभङ्गार्थं विषयसत्ताकररथावश्यकतया अभा-
 वत्वविशिष्टस्य पारमार्थिकत्वासम्भवात्सत्तादात्म्यापक्षकेवलरूपस्य तस्तीनार-
 इति वाच्यम् ; तत्रप्रतियोगिकत्वात्यन्ताभावत्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगिविरो-
 धित्वेन विरोधभङ्गार्थं तेनैव रूपेण प्रतियोगिभिसत्ताकात्वरथावश्यकत्वात्,
 तदन्वयित्वा केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेनाभावस्य ब्रह्म-
 स्वरूपतास्वीकारस्य विफलत्वात् । किञ्चाभावस्य ब्रह्मरूपेण प्रपञ्चाधिक-
 रणीभूतव्यवृत्तिरवाभावेन स्वसत्तानाधिकरणाभावघटिनमिथ्यात्वानुपपत्तिः,
 अमदे आधाराभेद्यभावसम्भवात् ? विशिष्टकेवलसोर्भेदेऽपि तदनुपपत्ति-
 दुर्बारा । तयोराधाराभेद्यभावदर्शनात् । अन्यथा घटो द्रव्यमितिवत्तत्र द्रव्य-
 मिति प्रत्ययापत्तेः ।

यत्त्वन्मथ तत्स्वीकारेऽपि गृह्णे तथातीक्रियते घटाभावे घटो
 नास्तीति प्रतीतिवच्छेदनायेति प्रतीनेऽग्ल्यत्वात्, यद्वा स्वाधिकरणस-
 म्वन्धित्वमेवाभावे विवेक्ष्यते, अभावमन्वयं सम्बन्धमाननियमात्,
 आधारत्वन्तु सति सम्भवे यथा पृथिव्यां गन्धमावोगेत्थादौ, क्षेत्रे
 योग्यता नास्तीत्यादौ तदगम्भवात् तद्वातीति; तत्र;— यथा तार्क-
 ष्यादिगते गुणत्ववतिज्ञाने विषयतासम्बन्धेन गुणत्वाभावसत्त्वेऽपि गुण-
 त्वस्य न मिथ्यात्वम् । तथा प्रपञ्चान्ति ब्रह्मसंभवे तदात्म्येण तदभावसत्त्वेऽपि

विध्यात्वानुपपत्ते चिन्नैत्यतादात्म्यस्यैव विषयतारूपताया भवद्भिस्वीका
 रात् । एव तद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाभावीयतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य
 साध्यत्वे दृष्टान्ते साध्यवेकत्वम्, शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाधिकरणे पारमार्थिक
 त्वाकारेण तदभावागीकारेपि शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाभावानङ्गीकारात् । ना-
 स्ति नासीन्न भविष्यतीति प्रतीयमानत्रैकालिकनिषेध प्रति स्वरूपेणापणस्य
 रूप्य पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिक वा प्रतियोगीति भवतिद्वान्तात् ।

यत्तु नास्ति नासीन्न भविष्यतीति बाधज्ञाने लौकिकपरमार्थरजतस्यैव
 स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वावगाहने अमबाधयोर्भिन्नविषयकत्वरूपवैयधि
 कण्यापत्ति, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिश्च, शक्तौ व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन
 ज्ञातत्वरूपप्रसक्तेरभावात्, अत प्रातिभासिकस्यैव स्वरूपेण निषेध,
 नचैव त्रैकालिकनिषेध प्रति स्वरूपेणापणस्य पारमार्थिकत्वाकारेण प्राती
 तिक वा प्रतियोगीत्याचार्यवचनविरोध इति वाच्यम्, - अस्याचार्यवचन
 परमार्थलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीते प्रातिभासिक रजत प्रतियोगीत्यर्थ,
 तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन बेलनास्थायी वाशब्द, नचेद आपणस्य
 रूप्यमित्यस्य प्रातीतिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वबोध
 कस्य तद्वचने उपादान व्यर्थमिति वाच्यम्, - पुरोवृत्ततादात्म्येनैव रजत
 प्रतीयत इति न नियम पारमार्थिकरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति
 प्रतिपादयितु तदुपादानादिति । तन्न, इद रजतमिति अमे प्रातीतिके
 व्यावहारिकरजततादात्म्यमानाङ्गीकारस्य विफलत्वात् । नच सद्व्रजतप्राप्तिर्मे
 भवत्वितिच्छावन्न तत्र प्रवृत्तिनिर्वाहाय तच्चादात्म्यमानमावश्यकमिति
 वाच्यम्, - व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिक
 रूप्येपि स्वीकाराच्छुक्तिगतस्येदन्त्वादेरिव तत्त्वस्यापि तत्र प्रत्ययाच्च सद्व्र-
 जतमिति प्रत्ययोपपत्तेर्ब्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वी

कारस्य व्यर्थत्वात्, तं विनाप्युक्तप्रशुत्सुपपत्ते । नच व्यावहारिकनिष्ठरजसत्त्वादिरेक प्रातीतिके न स्वीक्रियते, प्रातीतिनादपि व्यावहारिकरजसत्त्वादिरेक प्रातीतिके प्रातीतिकस्यैव रजसत्त्वादेस्सम्बन्धं कल्प्यते, तथाच व्यावहारिकेनुभूतं यद्वजतरवादि तद्विशिष्टविषयकेच्छावता प्रातीतिके मशुपि निर्वाहायोक्तत्वादात्मनारोप आवश्यक इति वाच्यम्;— व्यावहारिकरजसादे निष्ठरजसत्त्वादे प्रातीतिकन्यानुभूतत्वे रजसत्त्वादिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवृद्धौ रजसत्त्वावच्छिन्नप्रकारनिश्चयस्य अमप्रमासाधारण्येनैकहेतुतायाः त्रिजिह्वद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यरजसत्त्वादेरनिश्चयस्य अमसाधारण्यैकप्रतिबन्धमिति बन्धकभावस्य रजसादिशिष्टकानुमितौ तद्विज्ञापकपरामर्शादेर्जसत्त्वाधारण्येनैकहेतुतायाश्चानुपपत्ते । व्यावहारिकरजसत्त्वादिशिष्टकारणकृतस्यैव फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारेण प्रातीतिना व्यावहारिकरजसत्त्वादिजन्यकार्यापत्ते वारणसम्भवात् । नच रजसत्त्वात्मनान्ये व्यावहारिकरजसत्त्वादात्म्यभावनात्सादृशरजसत्त्वस्य प्रातीतिकन्यानुभूतत्वेपि व्यावहारिकरजसत्त्वावच्छिन्नविषयताया एव सादृशमेव सत्त्वादेकहेतुतादिनिर्वाहसम्भव इति वाच्यम्;— व्यावहारिकरजसत्त्वावच्छिन्नत्वेन तत्सादृश्यस्य प्रात्यक्षिकप्रमे माना सम्भवात् । अकार्जुनान्दश्यादत्त्वात्परेस्वीकारात् । ज्ञानलक्षणया तस्य मानोपगमे चान्यथाप्यापत्ते ।

यत्तु प्रातीतिके सदुत्पत्तिरानुत्तरकालमुत्पत्तेन दूरस्थत्वादिदोषेण सतिहितत्वानभिष्टान्त्वादि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपो दृष्टः, व्यावहारिकरजसत्त्वेन्द्रियासत्तिरूपत्वेपि तदप्ये स्मृतिरूपप्रमत्सम्भव इति । तत्र, एकत्र सादात्म्येनार्गोपिनस्य प्रतिभासिकस्यभ्यत्र तादात्म्येनारोपे सम्भवात् । विषयतादात्म्येनान्तादात्म्येन मानन्धले स्वोपादानाज्ञानविषयत्वनिगमात्, स्वावादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषय एव तादात्म्यारोपः । व्यावहारिकरजसत्त्वादे रजसत्त्वादिनि जसत्त्वात्पुन

गमे अनिर्वाचनीयवर्जतोत्पत्तिकरूपन व्यर्थम् , ग्रहणस्मरणात्मकज्ञान
हृदेनैव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहात्, प्राभाकररपि ज्ञानद्वयीवविषयतयोर्भिरूप्यनिरू-
पणभावस्य फल्पनात् । तस्मात्स्वाचार्योक्तेर-वार्थकरूपनमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तं
साधनवैफल्यं दुर्यारम् ।

यद्यपि निरुक्तमिथ्यात्व ' नेह नानास्ति किञ्चने ' ति श्रुत्या बोध्यत
इति । तत्र, तादृशश्रुत्या ब्रह्मणि प्रपञ्चाभादप्रोषणसम्भवेपि तादृशा
भावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चा-मूनसत्ताकत्वस्य प्रतिषेधमवच्छे-
दकदेशकालावच्छिन्नत्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वयोरन्यतरस्य च बोधना
सम्भवात् ।

यत्तुक्तश्रुताविहेतीदम्पद दृश्यसामान्यावधिष्टप्रक्षपरम्, 'यस्मिन्
पच पचजना आकाशश्च प्रतिष्ठित ' प्राणस्य प्राणमि त्यादिपूर्वावयवगतस्य
पचजनशब्दस्य प्राणशब्दस्य च दृश्यसामान्ये लाक्षणिकत्वात् , यथा
" यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोभे भवत ओदन " इति वाक्यगतप्रज्ञप्रलशब्दयो
श्रराचरसामान्यलक्षणत्वमुक्तं सप्रकृता "अचाचराचरग्रहणा" दिति, नाना
पदस्य च ब्रह्माभिन्नं तदन्वितवस्तुसामान्यं च किञ्चनेति निपातस्वार्थं,
तस्यच ननुर्थे प्रतिषेधितयान्वय , असत्त्वात्त्वर्थे आधेयता, आश्रयत्वमास्त्वा
त्तार्थं , तथाच ब्रह्मभिरवस्तुसामान्याभावो द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्मनिरू-
पिताधेयताश्रय इति बोध , लट् प्रकृतशब्दप्रयागाधिकरणकालरूपवर्तमानं
कालार्थकृतया उक्तवाक्याधिकरणकालस्यच द्वैताधिकरणकालरूपतया
तदवच्छिन्नत्वस्यासाधारण्यार्थाधेयताया मानसम्भवात् , अथवा इहेतीदम्पदस्य
द्वैतवद्ब्रह्मपरतया तादृशब्रह्मण एवेहेत्यत्वेनादेशवत्तावच्छेदनकालावच्छि-
न्नत्वस्य द्वैताभावान्वितसप्तम्यध-धेयतारूपप्रियेमे मानसम्भवात् निव्यात्व
पदस्य प्रतिषेधवच्छेद रुदेशाद्यवच्छिन्नत्वस्य भाननिर्वाह , निरवच्छिन्न
विशेषणतापट्टितं मिथ्यामिति पक्षे निरवच्छिन्नविशेषणतामप्यन्वावच्छि

प्रापेयत्वमेवागघात्वर्थः ; नचोक्तरीत्या प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यादि
 सामसम्भवेपि तत्र नान्यूनसत्कारत्वलाभ इति वाच्यम्, - हृदयवति हृदयाभावः
 अप्राप्तिभामिक, श्रुतिप्रमितत्वात् यागादिधर्मवत् ब्रह्मवचोत्पन्नानेन अपा
 तिभासिकत्वभानसम्भवात् , तथा चेत्कानुमितिसहकृततादृशश्रुतिजन्यवोवो
 चरं ननरीय मिश्यात्वनिश्चयसम्भव इति । तत्र, - ननसमभिध्याहृतयादृशवा
 क्यायद्वर्मावच्छिन्ने यद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकबोधोनुभवसिद्धः नन्समभिध्याहृत
 तादृशवाक्यावच्छिन्ने तद्वर्मावच्छिन्नाभावबोधस्य प्रतियोग्यभावान्वयो
 तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायसिद्धतया ननसमभिध्याहृतोक्तश्रुतिवाक्यात्
 ब्रह्मनिश्चयानापदार्थे द्वैतवद्ब्रह्मश्रुतित्वस्य बोधेन नन्मत्वे तादृशवाक्या
 ज्ञानापदार्थे तादृशनक्षत्रवृत्तिवागवबोधस्य युक्तत्वात् , ननर्थविशेष्यक
 बोधस्याप्राप्तिरत्रान् । भूतले न घट इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलवृत्ति
 त्वान्वयबोधोपगमे पृथिव्या म-धो न जल इत्यादि वाक्यजन्यबोधस्य गन्धा
 येकविशेष्यकत्वानुभवविरोध, तन्मत्वे न जल इत्यतो गन्धाभाव एव
 जलवृत्तिप्रकारकबोधोपगमेन तत्प्रतीतावभासस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां
 गन्ध इत्यादितश्च तद्विशेष्यकरोपानुत्पत्त्या तयोरेकविशेष्यकरोपजनकत्वा
 सम्भवात् । एव भूतले घटो नास्तीत्यादावभासस्य भूतलास्तित्वविशे
 प्यत्वे तादृशाभावेत्येन घटो न स्त घटा न सन्तीत्यादौ द्विवचना
 दनुपपत्तिश्च । नच भवन्मतेषु घटो नास्ति घटो न स्त इत्यादावा
 रुधावार्थस्य प्रतियोगितया क्वाचविशेषणत्वमेव नतु घटविशेषणत्व
 मिति कथमार्यातान्तस्य घटादिपदसामानवचनकत्वमिति वाच्यम्, -
 विशेषणपदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिरूपितार्थविशेष्य
 पदेतापि सामानवचनकत्वनियमाङ्गीकृतात् । नच घटो नस्त इत्यादाव
 स्तित्वाभावस्य घटादावन्वयोपगमे एकघटवति घटो नस्त इति व्यवहारो
 न स्यात् घटे तद्देशस्तित्वसत्त्वेन द्वित्वावच्छिन्नेषु तत्र तदभावात्सत्त्वा

दिति वाच्यम्;— द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसत्त्वेन तदवच्छेदेनाभावसत्त्वे
 वाच्यविरहात्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादेव च विशेष्यवृत्तिप्रतियोगिकविशिष्टा
 नुयोगिकभावानङ्गीकारेण गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादिव्यवहारनिर्वाह ।
 नच सामान्यादौ समवायेन घटो नास्तीत्यादौ सामान्यादिनिरूपितसम
 वायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदभावबोधसम्भवेन तादृशवाक्यात्
 समवायावच्छिन्नघटाद्यभावे सामान्यादिवृत्तित्वबोधस्यावश्यकतया तद्वदुक्त
 श्रुतिवाक्यादप्यभावे चक्रवृत्तित्वबोधसम्भव इति वाच्यम् ;— प्रातिभासिक
 पदार्थगनङ्गीकुर्येतां नैयायिकानां नजर्यविशेष्यकबोधस्य तादृशवाक्यादा
 वश्यकत्वेपि भवता तदनावश्यकत्वात्, सामान्यादिनिरूपितसमवायाव
 च्छिन्नवृत्तित्वस्यापि प्रातिभासिकस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । भूतले घटो नास्तीति
 वाक्यात् कदाचिदभावविशेष्यकभूतलवृत्तित्वादिप्रकारकस्य कदाचिन् घट
 विशेष्यभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकस्य च बोधस्य स्वीकारे तादृशसममि
 व्याहारज्ञानादीनां कारणताद्वयापत्त्या गौरवात् । उभयसाधारणकार्यतावच्छे
 दकेश्यस्य कथञ्चित्सम्भवेपि तादृशवाक्यधर्मिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य
 पृथक्कारणत्वान् कारणताधिवयस्य दुर्वारत्वान् । उक्तश्रुतिशान्वात् तात्पर्य
 वशादद्वैताभावे द्वैतपद्वत्सवृत्तित्वबोधार्थाकारसम्भवेपि नाक्तमित्यात्वबोधस-
 म्भव, सम्बन्धान्तरावच्छिन्नद्वैताभावविषयकतया तादृशबोधनिर्वाहात् ।
 नच निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन 'यस्मिन् पच पचजना आकाशश्च प्रतिष्ठित'
 इति वाक्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वबोधकप्रतिष्ठितपदेन तादात्म्य
 सम्बन्धेन द्वैतस्य प्रसक्तत्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध एवोक्तवाक्य
 तात्पर्यविषय इति तादृशबोधनिर्वाहाय तादात्म्येनेति पदमध्याहर्तव्यमिति
 वाच्यम् ;— तादात्म्येनेत्यत्रावच्छिन्नत्वस्य वृत्तीत्यर्थत्वे तस्य नानापदार्थो
 भावससर्गविषया भासमाने प्रतियोगित्वेन्वयासम्भवेनावच्छिन्नप्रतियोगिताक
 रस्य नजर्याभावात्तयिन एव वृत्तीत्यर्थताया उपगन्तव्यतया कालिकादि

सम्बन्धावच्छिन्नद्वैतत्वावच्छिन्नभावाभ्यावर्तनात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न
 द्वैताभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्वैताधिकरणत्वस्य तादात्म्येन चोऽभावे
 स्वत्ममग्नितत्वेन तदभिन्नतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव नाता
 पदार्थस्य ननुर्ध्वग, तादात्म्येनेति पदसमभिव्याहारस्य तादृशससर्गक
 बोधे नियामकत्वात् तस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्;—एवमपि द्वैतवत्त्वावच्छे
 दकदेवकालावच्छिन्नसम्बन्धाभावे बोधानिर्वाहेण तदपटितमित्यत्वबोधो
 निर्वाहात् उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेये भानोपगमेप्यनि-
 र्वाहात् । द्वैतवद्ब्रह्मरूपेदम्पदार्थे ससम्बन्धाधेयताया विधेयत्वान्वयबोधात्
 भवत् । विधेयत्वस्य प्रकारत्वाभिमतत्वेन विशेष्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधित्वे
 वि नीलघट इत्यादितो घटोद्देश्यस्त्रीलाविधेयकान्वयनोपानुदयेन एतन्मुवन्त
 घटरूपदार्थयो परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयसोभयायुक्तत्वात् । अत
 एवेदशबोधतात्पर्येण एकमुवन्तघटरूपदयो प्रयोगे एकपसरताभङ्गो दोष
 इति शब्दिका यदन्ति । अत एव च वपटस्तु प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षणो
 द्वेषेन प्राथम्यस्य विधेयत्व लूपयित्वा प्राथम्यविशिष्टमक्षणस्य विधेयत्व
 भोजानकै सिद्धान्तितम् ।

यत्तु एकमुवन्तघटरूपदार्थयो परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन अन्व-
 यबोधासम्भवेपि नक्षति, उक्तश्रुताविहेति ससम्बन्धो निरूपितत्वम्, अत
 धात्वर्थश्चाधेयत्वम्, एवञ्च सुवन्तार्थे द्वैतविशिष्टमनिरूपितत्वे दिद्
 न्तार्थासंभवात्संभेयत्वस्य विधेयत्वान्वयनोभन्वीकारानुपपत्तिरिति ।
 तत्र, विशेषणीभूतविभक्त्यर्थोद्देश्यविधेयविशेषणीभूततिङन्तार्थविधेयत्वोभन्वी
 न्यत्रादृष्टत्वात् तयोर्द्देश्यविधेयभावस्यायुक्तत्वात् । अत्रावच्छिन्नो वृक्षस्त
 योगो आद्यभ्रगावच्छिन्नो घटो गन्धाभाववान् इत्यादौ देशकालयोर्द्देश्य
 तावच्छेदकत्वमल एतेद्देश्यतावच्छेदकदेश्यविधेयत्वमानस्य प्राप्ताणि
 क्तवे यन्त्र तद्वन्ने मानामानाथ ।

यत्र तत्र द्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालविशिष्टद्वैतवद्रक्षण एवेदंशब्दार्थ-
त्वान्न दोष इति । तत्र; तादृशविशिष्टस्य पूर्वमप्रकान्तत्वात्, 'यस्मिन् पञ्च
पञ्चजना' इत्यत्र पञ्चजनशब्दस्य द्वैतावच्छेदकदेशकालबोलीक्षणिक
त्वाङ्गीकारस्यात्यन्तमनुचितत्वात् । पञ्चजनशब्दस्य द्वैतसानान्यलाक्षणिकत्व
वर्णनमप्ययुक्तम्, पञ्चेत्यस्यानन्वयप्रज्ञात् ; आकाशश्च प्रतिष्ठित इति
पृथगाकाशोक्तिवैर्यस्याच्च, 'प्राणादयो वाक्यगोपा' इति सूत्रविरोधाच्च ।
तस्मिन्ने पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्ववर्णनात् ।

यत्तु 'प्राणादयो वाक्यशेषादि' इति सूत्रमभ्युपगम्यवाद्गान्धर्वम्, नहि 'य-
स्मिन् पञ्च पञ्चजना' इति मन्त्रे पञ्चजनशब्दः वाक्यशेषगतप्राणादिपरः, तस्य
मन्वान्तसानुसारेण चेतनविशेषपरत्वात्, अथर्ववेदेहि तृतीयकाण्डे पञ्चमानु
वाके समाज्ञायते 'अं त्वा होतार मनसाभिसविदुः त्रयोदश गोवना पंच मान
वा' इति । अस्मार्थो वेदभाष्ये दर्शित - अग्रयं त्वा स्वां होतारं देवानामा
ह्वातारं मनसाभिसविदुः सम्प्रगजानन्ति ये त्रयोदशभौवनाः भुवनस्य
महर्षेः पुत्राः विश्वकर्माप्रभृतयः त्रयोदशसंख्यकाः पंचमानवाः निषादपंच
माश्वत्वारो वर्णाः गन्धर्वाप्सरसो देवा यक्षः रक्षासीत्येक इति । यमाय हर्म्यं
मघपन्पञ्चमानवाः " पंचभिर्मानवैर्यम " इत्यादिरपीहोदाहरणम् ;
तत्रापि निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः पंचमानवा इति भास्करादिभिर्व्याख्या-
तम् । वर्णेषु पञ्चमत्वेन निषादग्रहणं अग्निसम्बन्धात् । अतएव मन्त्रवर्णे 'जना
यदग्निमयजन पंचे' इति श्रूयत इति । तदपि न, तथांगीकारेपि प्राणादिशब्द
स्य द्वैतसानान्यलाक्षणिकत्वाद्योगात् । एवमप्रातिभासिकत्वसाधकानुमानमप्य
नुचितम् 'अजागोकां लोहितगुह्यकृष्णा' इत्यत्र प्रातिभासिकानारूपजात्वं
कल्पनस्य 'असौ वा आदित्यो देवगधिय' त्यादौ मधुस्वकल्पनस्य 'कल्पनोप
देशाच्च मध्वादिबद्धविरोध' इति सूत्रे भवतां भाष्ये स्वीकृतत्वेन
तत्र व्यभिचारात् । स्वाभिरूपपदार्थानाम् " अथस्थानि " इति
स्यादि श्रुतिप्रमितत्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । एवं पारमार्थिकनिष्ठ

स्यात्प्रातिभासिकामात्रप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वरूपस्याभावेन पारमार्थिकान्यनिष्ठाप्रातिभासिकामात्रप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वरूपतया उक्तप्रतियोगित्वे पारमार्थिकान्यनिष्ठरालाभेन मिथ्यात्वरोधानिर्वाहाच्च ।

यत्तु 'किंचने' त्यस्य 'अतोऽन्यदार्तमि' ति श्रुत्यादिभावेन विनाशितया प्रमित दृश्यमित्यर्थदत्तानुक्तप्रतियोगिताया विनाशनिष्ठत्वलाभात् उक्तमिथ्यात्वबोधनिर्वाह इति । तच्चित्यन्, विनाशित्वविशिष्टात्मभित्तत्वापेक्षया विनाशित्यस्य लुप्तया तत्समनिवृत्तस्योक्तविशिष्टधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्प्रभावात् । नच विनाशित्वप्रतियोगिन्युपलक्षणतया भाति आत्मभित्तत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकतयेति नोक्तदोष इति वाच्यम्, प्रतियोगितासत्तर्ककामवबुद्धौ प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भातस्य शास्त्रकारैरनुपगमात् ।

यदपि यादृशाभादप्रत्यये यस्य धर्मस्य प्रतियोगिन्युपलक्षणतया भाते अतिपक्षज्ञादि बाधक तत्रैव तदननुपगमन, यथा घटो नास्ति नीलघटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य, यत्र तु न बाधक तत्र तदनुपगम्यत एव, नैयायिकैरपि आत्मवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रोभात् इति प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने जातित्वस्य द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीत्यादौ द्रव्यत्वस्य चोपलक्षणतया भातत्वात्कारात्, प्रकृतेच ब्रह्मभित्तत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया विनाशित्वदृश्यत्वम्बोपलक्षणतया भाते न किंचिद्वापकमिति । तत्र, स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यसम्बन्धावच्छिन्नस्यन्तरनिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसर्गतसम्बन्धेन ज्ञान प्रत्यभाषीयानुयोगिताविशेषमेदस्य कारणताया गदाधरादिभिः प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भातवारणाय स्वीकृततया तादृशकारण्यभिचाररूपबाधकस्य नीलो घटो नास्तीत्यादाविव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भातं यत्र तत्र सर्वत्र समानत्वात् । यथाहि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावविशेषतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्ना

या नैतयादिप्रकारकता तन्निरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नघटादिप्रकारतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानमनुयोगितायां न जायते, तदानुयोगितागोदरूपकारणभिरहात्, तथा तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छिन्नविनाशित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नात्मभित्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेनापि ज्ञानं न जायत इति समानमेव । विनाशिनिष्ठं यत्त्वत्तमानाधिकरणाभासिकाभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वरूपत्वासम्भवः, द्वैतस्य परमार्थिकत्वेऽपि विनाशित्वसम्भवादिति पूर्वगोचोक्तम् ।

यदप्युक्तश्रुतिजन्यबोधे द्वैतवति द्वैताभावविषयकत्वे आहार्यत्वापत्तिमाशङ्क्य, इदम्पदस्य दृश्यविशिष्टब्रह्मबोधकत्वेन दृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि द्वैतत्वावच्छिन्नाभावबोधस्य आहार्यत्वासम्भवात्, एकघर्माणि येन रूपेण प्रतियोगिमानं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाद्याहिन एव ज्ञानस्याहायत्वात्, प्रकृते च रूपगोदान् तदापस्या शब्दत्वानुपपत्तिरुक्तबोधस्येति परिहृतम् ; तदपि न, स्वविरोधिधर्मप्राप्तितावच्छेदकस्वप्रकारकज्ञानस्यैवाहार्यत्वेन भवन्मते द्वैततदभावयोर्विरोधानुपगमादाहार्यत्वशंकाया एवाप्युक्तत्वात् । नचाविरुद्धयोरपि संयोगतदभावयोरिव अविरुद्धत्वाज्ञानदशायां परस्परज्ञानयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोपगमात् निरुक्ताहार्यत्वघटकस्वविरोधित्वस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वरूपस्य निवेशादाहार्यत्वशंकासामञ्जस्यमिति वाच्यम्;— एवमपि विनाशिदृश्यवत्त्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभित्त्वेन तदभावलाभेऽपि विनाशिदृश्यत्वेन तदभावलाभं विना मिथ्यात्वालाभादुक्तपरिहारसंगतेः । तेन रूपेण तद्वत्त्वेन प्रतीयमाननिष्ठाभावीयतद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताया एव मिथ्यात्वरूपत्वात् । उच्यतेऽपि श्रुतिजन्यबोधस्यैवार्थित्वपरिहारोप्यनुमितेराहार्यत्वापरिहारात् । मिथ्यात्वानुमितेराहार्यत्वेऽपि प्रमाणत्वे श्रुतिजन्यबोधे आहार्यत्वाङ्गीकारेऽपि बाधकविरहेण तत्परिहारस्यानुचितत्वात् ।

यदपि उक्तश्रुतिजन्यवर्षस्यादायस्वगर्त्ताक्रियते, एवं च विनाशिदृश्य
 तस्य प्रतियोगितावच्छेदजनया भानान्मिथ्यात्वलाभः ; नच विनाशिदृश्य
 वदन्नापि विनाशिदृश्यं नास्तीत्याहार्यस्य भ्रमत्वात् कथं द्रव्यणि विनाशि
 दृश्यत्वावच्छिन्नाभावतावच्छेदगत्, तत्त्वेया विनाशिदृश्यत्वावच्छिन्नमपि तत्र
 सापमेदिति वाच्यम्,—श्रुतेर्हि स्वताःपर्यविषयीगूतानधिगतार्थे प्रमाणतया
 तामावच्छेदयत्, विनाशिदृश्यत्वावच्छिन्नं च द्रव्यणि नानधिगतं नवा श्रुतिना-
 त्यर्थविषयः, लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तदभार एव, लोकसिद्धत्वात्, तथा
 च उक्ताहार्यमभावस्यैव साधकं न प्रतियोगिन इत्यस्य युक्तत्वात् ; नचो
 क्तश्रुतेः नाधितार्थमहितयाऽणामाप्यं दुर्वारमेव, तथा चोक्त विधिना “वाप्येव
 हि न शब्दज्ञान प्रतिपद्यते किन्तुःपत्रे तत्राणामाप्यं गृह्यते” इतीति वाच्यम्-
 लौकिकवाचकमानापेक्षया श्रुतेः प्राथम्यस्य सिद्धान्तगिद्धत्वात्, स्वापेक्षया
 प्रबलप्रमाणवाधितार्थमहितया एव प्रामाण्यप्रयोजकता इति । तत्र,—
 प्रत्यक्षमात्र इव प्रत्यक्षवाधितेपि श्रुतेस्ताःपर्यसम्भवेनोक्तश्रुतैर्देतामावच्छेद-
 त्यायोगात् । प्रत्यक्षवाधितेपि श्रुतेः प्रमाण्ये “आदित्यो यूष” “यजमानः
 प्रस्तर” इत्यादी भीमांसकाना लक्षणाक्रमनस्य भवनापि प्रत्यक्षाविरोधात्
 तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणार्थनस्यायुक्ततापत्तेरिति दिक् ।

इति श्रीशेषकुलतिलकस्य द्वादवाद्विनिवाममिहस्यगन्ताचार्यस्य कृते
 न्यायभास्करे प्रतिषेधोपाधावित्यादि मिथ्यात्वप्रज्ञभृतीव ।

अथ ज्ञाननिवर्त्यमिच्छयात्प्रधेर्गुरुगीयः ।

—(+)—

यदपि— 'विद्यावामरूपाद्दिगुक्त' इति श्रुत्यर्थे विवदमान प्रति
 साधनतरमुक्त ज्ञाननिवर्त्यत्व वा मिथ्यत्वमिति । तत्र, ज्ञानजन्यध्वंस
 मनियोगित्वरूपास्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने सत्त्वेन सिद्ध-
 साधनापत्ते । अवच्छेदभावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्दृश्यत्वपक्षेऽप्युत्तरज्ञान
 निवर्त्यपूर्वज्ञानवदेष प्रसजस्य सत्यत्वापत्त्या अर्थात्तरात् । नच ज्ञान
 सावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वमेव तत्, उत्तर
 विशेषगुणत्वावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वस्य पूर्वज्ञाने
 सत्त्वेपि नोक्तसिद्धसाधनम्, ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावादिति
 वाच्यम्,— तथासति साध्यापत्ते, साधिष्ठानसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन
 कनानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे स्वीकारेपि ज्ञानत्वाव
 च्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावात् । श्रुक्तिरूपे सा यवैकस्यापत्तेश्च, तर्धय
 तशानि ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्याभावात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्माव
 च्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वविषयपक्षेपि स्मृतित्वेन ज्ञान
 निवर्त्ये साकारे निक्षयत्वेन अनक्षयनिवर्त्ये सस्ये भगवत्सद्ब्रह्मत्वेन
 सनिवर्त्ये जगति च सिद्धसाधनम्, पूर्ववदर्थान्तर सा साक्षात्कारत्वेन ज्ञान
 निवर्त्यत्वविवक्षयोक्तदेषवारणेपि मुद्गरमानादिनिर्दरे घटादी वाप । एत
 प्रपञ्चनात्प्रति ब्रह्मज्ञानस्य न कारणता, चरगजन्यतासाध्याभावात्प्रत्य
 'विद्यावामरूपाद्दिगुक्त' इति श्रुतिविरोधापत्ते, नस्य ज्ञानानिर्दरेण सत्यत्वा
 पत्ते, " अनो-वदार्त्त " मिनि श्रुतिवाचाप । तथा श्रुक्तिरूप्यात्वा
 श्रुक्तवापत्तरे मानाभावात् इति न-वर्त्तनिगते सा-वापसिद्धेश्च ।

यत्तु असाध्यापत्त्यादिर्द-यम्ब्रह्मत्वपदप्रवृत्तकारणादिनसाध्याकार
 प्रमा वापत्तरेऽस्यकारणव्यवसायनिर्गोचरे ज्ञाननिवर्त्ये न च द-भेर्त्त

तादृशप्रमा प्रति स्वसमानविषयकत्वकालिकविश्लेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकस्याज्ञानतरसंस्कारायतराभावस्य स्वययोनकाज्ञानसमानविष
 यकत्वस्याश्रयकालपूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याज्ञानमयुक्ततत्सं-
 स्कारान्मतराभावस्य च व्यापकत्वात्तादृशभावप्रतियोगिताभादायाज्ञानतत्सं-
 युक्ततत्संस्कारेषु लक्षणसम्बन्धव । या या अप्रामाण्यज्ञानादिशून्यशुद्धसा-
 क्षात्कारमया सा स्वनगनविषयकत्वकालिकविश्लेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना
 ज्ञानाभावयती, या या स्वजन्मपटुतमसंस्कारसहितोक्तप्रमा सा निरुक्तो
 भयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्संस्कारा यतराभावयतीति व्याप्ते । अत्र द्वितीय
 व्याप्तेः सहितान्तोपात्तानाजीवमुक्तप्रमाशले ज्ञानानाभावेपि तत्संस्कार
 सत्त्वेनोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्संस्कारायतराभावस्य तादृशप्रमाया
 मसत्त्वेपि न व्यभिचार । एवं या या स्वजन्मपटुतमसंस्कारसहितोक्त
 प्रमा सा स्वययोनकाज्ञानसमानविषयकत्वस्याश्रयकालपूर्वत्वोभयसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाज्ञानमयुक्ततत्संस्कारा यतराभावयतीति च व्यप्ते । स्वजन्य
 पटुतमसंस्कारसहितोपाधिज्ञानप्रमाया सत्या तत्काले तत्तानानविषयकाज्ञान
 तत्संस्कारयोस्तदुत्तरकाले च तादृशाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारयोरसम्भवत् ।
 नहि तादृशशुक्तिसाक्षात्कारप्रमाकाले शुद्धयज्ञानतत्संस्कारयोस्तदुत्तर चा
 तादृशाज्ञानप्रयुक्तजननतत्संस्कारयोस्तम्भव इति शुक्तिरूप्यादौ न साध्य
 विकलता । नचोक्तसम्बन्धेन कस्यचिद्योक्तताभावात्तादृशप्रमाव्यापक
 रतत्प्रतियोगित्वमेवास्तु किमुक्ता यतरात्यताभावंत्वदिवशनेति वाच्यम् --
 तथासति शशविधायादावतिव्याप्ते, तस्याप्युक्तगम्यन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधि
 करणसम्बन्धावच्छिन्नभावस्वरूपस्य तादृशाज्ञानव्यापकत्वात् । दास्यविषाणस
 च स्वोद्यत्सुखावस्थात्पसम्भारासत्वाच्च नोक्तायतराभावसम्भव इति न
 तत्र हि याप्ति । नमा अमरत्वपर्ववसानमादायार्था तरम् । कार्याण्यत्र तदधि
 धानत नसाक्षात्कारपर्यन्त किंचिद्रूपमावश्यकम्, मल्लवकालेप्यदृष्टादिज याया
 कार्यगृहमावस्थाया त तालसाधकशुल्कादिसिद्धत्वात्, " तद्वेदं तर्हि यादृशत

मासी' दिव्यादिश्रुत्या तत्काले कार्यत्वानभिव्यक्तरूपेणावस्थितिवोधनात् ।
दण्डघातेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययन दण्डघातजन्यनाशावगाहनाच्च । नहि
तार्किकादिगतेषु कार्यस्य नाश उपलभ्यते, परन्तु उक्तश्रुत्या घटो नाशत्व
भाष्यत् । पूर्ववस्थैवोत्तरावस्था आतेत्याद्यनुभवेन च सिद्धनाशस्य पूर्ववस्था
तदात्म्यापत्तोत्तरावस्थारूपत्वम् । नच पूर्वोत्तरावस्थयोस्तादात्म्यमनुपपन्न
मिति वाच्यम्;— भिन्नकालीनयोः प्रतियोगियनुयोगिभावसम्बन्धस्येव तादा
त्म्यस्याप्यनुभवकालेन सम्भवात् । तथाच सर्वदा व्यवहारकाले
कार्यस्य तादात्म्यापत्तौ किञ्चित्कार्यरूपमग्नि, तत्त्वदर्शनं विना तदु
च्छेदासम्भवादिति सत्कार्यवादस्साद्गुरुणामिवास्माकमपि, परं स्वस्माकं
सद्वृत्तं मिथ्येति विशेष इति । तद्यः— अत्यन्ताभेदे तादात्म्यसम्बन्धस्य भव
सिद्धान्तेनहीकारात्तादात्म्येन प्रमाया व्याप्यत्वकथनस्यायुक्तत्वात् । नच
तादृशप्रमात्वव्यापकत्वमभावे नियेद्यत इति न दोष इति वाच्यम्;—
तथापि तादृशप्रमात्वसमानाधिकरणाभावप्रतिषेधितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूप
व्यापकतानिवेधे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्ववत्त्वमादाय सिद्धसाधन
प्रसंगात्, तादृशभावयोक्तज्ञाने असत्त्वप्युक्तव्यापकतासम्भवात् । नच स्व
स्वीयसंस्कारान्यतरत्वाच्चिच्छन्नाभावत्वेनेव व्यापकत्व विवक्षितम्, स्वपदं च
तत्तद्व्यक्तिपरम्, तथा च तादृशप्रमात्वव्यापकतावच्छेदकानुयोगिताविशिष्ट
स्वस्वीयसंस्कारान्यतरत्वकत्व माध्यं, अनुयोगिताविशिष्ट च स्वनिरूपिता या
स्वसमानविषयकत्वकालिकोभयसम्बन्धानच्छिन्नप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्व
स्वनिरूपितस्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वम्पूर्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेति वाच्यम्;— तथा सति षट्तरसं-
स्कारान्यतरस्य स्वसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयनाभावमादायाज्ञानतत्सं-
स्कारान्यतरस्य च स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयेनाभाव
मादाय च सिद्धसाधनात् । तादृशमात्रदोर्न्यविरुग्णसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
त्वेन षट्सादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वेपि द्वेषान्वाविगारः । नच तादृशानुयोगिता

विशिष्टस्यैवैवस्यकारण्यत्वेनैव मात्तम् , अनुयोगिनांविशिष्टमे चैव
 निरूपिततादृशप्रतीयागिता-वत्तद्विशिष्टत्वम्बन्धेन, विशिष्टतर-व- स्वाव
 च्छेदकत्व-स्वावच्छेदकत्वम्बन्धापच्छिन्नताभिर्धनत्वच्छेदक-योग्यत्व-वन्धेन त
 थाच नोक्त-यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय निद्रमाधनानिति वाच्यम् ।
 संवत्तरमाभारणस्य दृष्टान्तवक्ष्यमाधरणस्य चानुगतस्वत्वस्याभावेन वाच
 स्य ता यवैकत्वस्य च प्रसक्तं । नच तादृशप्रमातरव्यापकतावच्छेदक-व
 दज्ञानतत्संस्कारा-यतरगावत्त्व-तदाश्रयनिरूपितत्वमगविषय-वच्छास्त्रिको
 षयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-यतश्चाव सा-यतया विवक्षितमिति नोक्तं
 स्कारा-यतराभावरताश्रयनिर्हृतत्वमप्योजकाज्ञानसमानविषयत्ववपूर्वत्वो
 भयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-यतश्चाव सा-यतया विवक्षितमिति नोक्तं
 सिद्धमाधनत्वस्य इति वाच्यम् । तथा सति दृष्टान्ते सा-यवैकत्वस्याप्येव ।
 सामान्यतोऽज्ञानतत्संस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सात्त्विकोऽपि विवक्षितवि
 मुक्तञ्चज्ञानतत्संस्कारा-यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्रापि विवक्षितत्वान् । ननोक्त
 विशेषाभावस्य साध्यापटवत्वेति न एते, तादृशसाम्या-यामावन्धेय-शुक्ति
 प्रमात्वव्यापकत्वाच्च दृष्टमाधनमादाय शुक्तिरूप्यादौ सा योपपन्नसम्भवार्थ,
 अज्ञानप्रयुक्तस्य घटादेस्तादृशप्रमया यं स्वपूर्व इत्यन्वय-व- सत्त्वेति स्वप्रयो
 जकज्ञानसमानविषयत्ववन्धेनानाभावेनोक्तोऽप्यसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयु
 क्ततत्संस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशशुक्तिप्रमात्वव्यापक-वादिति
 वाच्यम्, — पटुत्तमसंस्कारानन्यतदवच्छेदकशुक्तिनिष्ठविषयताके बहुमते
 उपेक्षात्मके समूहात्मन्यन्यतरमात्रप्रत्येकप्रमात्वसत्त्वेन तत्र शुक्तञ्चज्ञान
 प्रयुक्ततत्संस्कारा-यतरत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽप्यज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारा-यतर-
 त्वावच्छिन्नाभावविरहितम् । बहुमते नप्रयुक्तस्य घटावारोपितमुद्रापुत्रवदे
 स्वप्रयोजकज्ञानसमानविषयक-व-वपूर्वत्वे भयसम्बन्धेन तादृशसमूहात्मन्यन
 यतायां सररम् । तादृशसागत्य भावमादाय दृष्टा ते सा-यवैकत्वदुनासम्भ

यत् । नच मन्मथो जज्ञानविषयनास पानीयपटुनमयं कारणा क्तानचछे
 दकविषयतरुत्वमेव मन्मथो जज्ञानममानविषयकत्वम् तथा चाक्तममूढा
 छन्दनप्रमाया बह्वावरोपितगुणपुञ्ज संवेदानरुच्छममानविषयकत्वघटितोपय
 सम्प्रचनभावाद्दुक्तमामा-याभावमादायैव दृष्टा ते साम्योपशब्दनसंभव इति
 वाच्यम्,—तथा सति प्रमाया स्वकान्यपटुतासंस्कारमाहितेत्यस्य वैयर्थ्यात्,
 जैव शुक्तप्रमाया निरुक्तसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयेनोक्तमामा-याभाव
 सरेनोक्तत्वमिचाराणव काशात् । तादृशविशेषणोपादानस्योक्तसम्बन्धकाटो
 तीरेयतात्पर्यप्राह कृवाणी कारेणि प्रथिमासिकमात्रस्याज्ञानप्रयुक्तत्वेन तन्मा
 प्रस्य द्रष्टव्यजानात्तुत्तावपि जगत्सत्त्वपि पातिमासिकप्रतियोगिकात् नप्रयुक्त
 तत्संस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रमात्वस्यापश्यत्वसम्बन्धेन तादृशभेद
 प्रतियोगित्वस्य मपचे स्वीकारमात्रेणोक्तसाम्यनिर्वाहादर्थान्तरम्, यदो नास्ती
 त्यादिमर्तासिद्धिमावप्रतियोगिताया घटत्वेन प्रमेय नास्तीति प्रतीतिविषय
 प्रतियोगित्वाभेदेन पटादा तादृशप्रतियोगितावत् जगत्त्वपि तदशप्रतियो
 गितासम्भवात् । उक्तार्थान्तरवारणाय पक्षकोटावज्ञानप्रयुक्तत्वस्य निवेशे चि
 द्विशत्वमत्तादृशस्योर्वैयर्थ्यम्, अज्ञानस्य तदप्रयुक्तत्वेन पक्षवैर्भाव,
 पक्षस्योपयथासिद्धता च प्रसज्यते । नचोक्तार्थान्तरभारणाय
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदज्ञानतत्संस्कारान्यतरत्वात् नप्रयुक्तत्वं नरा -
 न्यतरत्वेतदन्वयत्वरत्वं सायमस्तीकार्थगिति वाच्यम्,— एतापि
 दृष्टान्ते साम्यवैकल्यस्य दुर्वारत्वात्, शुक्तजज्ञानप्रयुक्त हि रजत
 तद्विषयकवृत्तिश्च, इय शुक्तिरित्यभिष्टानसाक्षात्कारानन्तर तत्संस्कार
 रूपरजतसूक्ष्मावस्थाया अनावश्यकत्वेपि तादृशश्रुतिसूक्ष्मावस्थारूपा
 गानप्रयुक्तसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा रजतसृष्ट्यनुपपत्ते, रजत
 विषयश्रुतिनारूपतादृशश्रुतिसूक्ष्मावस्थाया एव रजतसृष्टिहेतुसंस्काररूप
 त्वात् । उक्तं हि निन्दुटीकाया— 'आवश्यकं पानीतिव्येप्यविधाश्रुति,

तत्राशस्यैव सम्भारत्वात् । अनुमित्यादिगृहिणाशस्य रजताद्याकारत्वेन स्मृति
हेतुताया बलत्वात्, रजताद्यदच्छिन्नभैतन्मनाशस्य रजतादितादस्य
सम्भवेपि रजतादित्त्वन्व्यापारात् 'विषयक साभावधि' ति । नच बाधित
रजतस्य स्मरणमसिद्धम्, अप्र मया रजत भ्रान्तगासीदिति स्मरणस्या
नुभवसिद्धत्वात्, तत्राशस्यैव सम्भारत्वादिति वदता भवतामनुमतत्वाच्च ।
यदि च तद्वज्रतन्त्रान्तरेय स्मरण न रजतस्येति न रजतविषयज्ञाविद्या
वृत्तिनाशरूपवत्संस्कारोपेक्षेति नोक्तसाध्यैरुच्यमित्युच्यते, तदाप्यर्था
न्तरम्, ब्रह्मज्ञानानन्तर जगत सत्त्वेपि तादृशप्रमायासुक्तोभयसम्बन्धाव
च्छिन्नाभावसम्भवात्, येन सम्बन्धेन यत्र यत्सम्बन्धते तत्र तत्सम्बन्धा
वच्छिन्नतद्भावो वर्तत इति भवेतामभ्युपगमात् । नच ब्रह्मज्ञान
नन्तर जगतसत्त्वे तादृशप्रमायासुक्ताभावसम्भवेपि न तादृशप्रमास्य
व्यापकतासम्भव, तादृशज्ञानतत्संस्कारान्तराभावाभावरूपस्य तादृश
भ्यतरस्यापि सत्त्वात् तादृशप्रमात्समानाधिकरणभावाप्रतियोगित्वाविरहा
दिति वाच्यम्,— तथात्सुक्ताभावे प्रमात्वव्यापकताया एव दुर्घट
त्वापत्त्या साध्याप्रसिध्यापत्ते, तादृशभावस्य गिन्यात्वेन तद्भावस्य
सादृशप्रमायामक्षतत्वात् ।

यसु मिथ्यात्वघटकाभाव पारमार्थिक इति पक्षे धूम
समानाधिकरणो व्यावहारिक प्रतियोगिव्यधिकरणो वा बोधापेक्षादृशा
भावाप्रतियोगित्वमेव बह्व्यापकत्वम् मिथ्यात्वघटकामात्रो व्याव
हारिक इति पक्षे लौकसिद्धाभावीयविशेषणज्ञानान्यतमत्वेनाभावसम्बन्ध
तथा व्यापकताक्षरिरे निवेश त्रिचत इति धूमवन्निरूपिततादृशान्यतम
सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्प्रमावाप्रतियोगित्वमेव धूमव्यापकत्वमिति सर्वत्र सर्वा
भावस्वीकारेपि न व्यापकत्वादिक दुर्बलम्, तथा च प्रकृते
तादृशप्रमात्सम्बन्धे तादृशप्रमानिष्ठव्यावहारिकाभावाप्रतियोगित्व

तादृशप्रमानिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं तादृशप्रमानिरूपित
 लोकसिद्धविशेषणताद्यन्यतमावच्छिन्नवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं वा साध्यं
 पर्यवसितमिति नोक्तार्थान्तरसाध्याप्रसिद्धोरवकाश इति । तन्न, प्रतियोगि
 वैयधिकरण्यादिघटितव्यापकतानिवेशे उक्तीत्या ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगत
 स्सत्त्वेऽपि तदभावस्य व्यापकत्वसम्भवेनार्थान्तरात् । एवं प्रतियोग्यधिकरण
 वृत्तिभिन्नत्वस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिवाभावस्य च समानाधिकरणप्रतीति
 स्थले भेदाभेदानानं सर्वतः सर्वस्याभावं चाभ्युपगच्छतां बह्वन्यादिगतिष्ठ
 बह्वन्याद्यभावेऽपि सम्भवात् व्यावहारिकत्वेनाभावस्य व्यापकत्वापटकत्वे
 प्रतिवादिमते साध्याप्रसिद्धिः । लोकसिद्धविशेषणतानान्यतमत्वादिना सम्ब
 न्धत्वमप्रामाणिकमेव, अन्यतमत्वघटकतद्विशेषभेदस्य मिथ्यात्वसम्पादक
 विशेषणतास्वप्युक्तीत्या सम्भवात् । किंच ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतस्सत्त्वेऽपि अ-
 ज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावे तादृशप्रमानिष्ठाभावप्रतियोगिति तादृशप्रतियो
 गित्वावच्छिन्नभेदान्नीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्धिसम्भवादर्थान्तरं दुर्भारम् ।
 अपि च जगतश्चाश्रितिकत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानसमानविषयकनिर्विकल्पकज्ञाना
 नङ्गीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्या अर्थान्तरं दुर्भारम् ; तादृशप्रमासाभान्ये
 प्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेन ता-
 दृशप्रमात्वंव्यापकतासम्भवात् । एवं ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतस्सत्त्वेऽपि काला
 नवस्थानमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्यार्थान्तरं दुर्भारम् ; तदृशायां कालाभावादेव
 स्वाश्रयकालपूर्वत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नोक्तान्यतराभावस्य तादृशप्रमा
 त्वव्यापकतासम्भवात् । संसारदशायां कालसम्बन्धित्वेनावस्थितस्य ब्रह्मणो
 मुक्तौ स्वरूपमात्रावस्थानवन्मूढप्रकृतिर्जीवेशभेदादिरूपस्य सर्वस्यापि प्रपञ्च
 स्य तथावस्थानसम्भवेन प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधात् ।

एतेन चिद्विज्ञातं सर्वाचिद्विषयकप्रमात्वव्यापकत्वपूर्वत्वसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दृश्यवृत्तिस्वाच्छुक्तिरूपत्ववदित्यनुमानेन

किंच “अथ यद्वयं तन्मर्त्यमन्वराजानस्ते ऽक्षय्यलोका भवन्ती”
 त्यादि श्रुतिभि ध्वंसप्रतियोगिकालस्य निन्दितत्वात् मोक्षस्यापुत्र्यार्थत्व
 प्रसङ्ग, चरमक्षणरूपाविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वेन तस्यापि ध्वंसप्रतियोगि
 त्वात्, “अविद्यास्तमयो मोक्षस्ता च वन्न उदाहृत” इति धार्तिकेन नि-
 रुक्ताविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वमतिपादनात् । उक्ताविद्यानिवृत्त्युपरक्षिप्ता
 त्मस्वरूपस्य मोक्षत्व च निराकरिष्यते ।

यदपि स्वसमानविषयकत्व- कालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न
 प्रतियोगिताको योऽज्ञानतत्संस्कारान्मतरस्याभाव यश्च स्वप्रयोजकाज्ञान
 समानविषयकत्व स्वपूर्वं बोधसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्मतरा
 भावो ज्ञानाधीन तत्प्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, पूर्वमते नाशस्यैव
 तन्मते अत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकार्त्वीनस्यापि ज्ञानाधीनत्वम्, तस्य
 ज्ञानाज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वद्वयमुच्छिद्यत इति प्रत्ययात्, ननुक्ता
 त्मन्ताभावस्याविशकत्वेन तस्याप्युक्तात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्य
 एव तस्यापीत्यनवस्थेति चेन्न,— पूर्वमते एकस्यैव स्वस्वैतरनाशत्ववदेतन्मते
 प्येकस्यैव स्वस्वैतरोक्तात्यन्ताभावत्पस्यापि सम्भवदिति । तदपि न,
 षट्पदज्ञाने स्वसमानविषयकत्वाद्यभावेन तादृशतन्मन्ध्रमावच्छिन्नाज्ञान
 तत्संस्कारान्मतराभावेत्याज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्मतराभावस्य च सत्त्वेन
 तादृशाभावस्य भगवत्सङ्कल्पादिप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानान्तर जगत्सत्त्वेपि
 निरुक्तमननिवर्त्यत्वसम्भवेनार्थान्तरस्य दुर्वारत्वान् । षटादिनिष्ठतादृशा
 भावस्य ज्ञानाधीनत्वमिच्छिमादायार्थान्तरास्य । नच ज्ञाननिष्ठो ज्ञानाधी
 नश्च यस्तादृशाभाव तत्प्रतियोगित्वविचक्षणालोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्,—
 ज्ञानाधीनो ज्ञाननिष्ठ कालिकसम्बन्धेनाज्ञानतत्संस्कारान्मतरस्य स्वाशय
 कालपूर्वत्वसम्बन्धेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्मतरस्य चाभावस्तत्प्रतियोगित्व
 स्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपतासम्भवेन ज्ञानाधीनत्वविद्वहामा सम्बन्धद्वयमि
 वेशनस्य वैयर्थ्यात् । तावन्मात्रविचक्षायामप्यसतिष्ठतादृशाभावस्य ज्ञानाधी

नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । एवं घटादेरज्ञानप्रयुक्तत्वानभ्युपगमे स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य-केवमन्वयिनो ज्ञानाधीनत्वसिद्धिमादायार्थान्तरं दुर्वारम्; व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव तदनवच्छिन्नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरमिति ।

एतेन ज्ञानाधीनो यः स्वतादात्म्यापन्नवस्तुसामान्यस्याभावस्तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वात्मकं च स्वसमानसत्ताकं ब्राह्मम्, तच्च स्वीयसंस्कारस्वीयपरिणामादिरूपमेव, ज्ञानेन ह्यज्ञानतत्पारिणामसामान्यस्यात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणवच्छिन्नसाध्यते, साध्यता च तत्र क्षेमसाधारणी, स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्यविरोधी क्षणिकः, इति चतुर्थकल्पोपि निरस्तः; ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन जगतस्सत्त्वेपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य शशशुद्धादिनिष्ठस्य ज्ञानाधीनत्वमात्रेणोक्तसाध्यासिद्धिसम्भवेनार्थान्तरात् । घटत्वपटत्वाभ्यां दृश्यसामान्याभावस्य दृश्याविरोधिनो ज्ञानाधीनत्वमादायार्थान्तराच्च । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरात् । ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन दृश्याधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नसदभावस्य त्वन्मते अनादित्वेन तस्य ज्ञानाधीनत्वासम्भवेन साध्याप्रसिद्धेश्च ।

नच ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावानभ्युपगमेपि मिथ्यात्वसिद्ध्या ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नदृश्यसामान्याभावो न स्वीकर्तव्य इति वाच्यम्; रजतमत्र नास्ति नासीन्न भविष्यतीत्यादिवोधनुर्दानां त्वदभिमतन्यावहारिकप्रमात्वानुरोधेन “नेह नानास्ति किञ्चन” “एकमेवाद्वितीय” मित्यादिश्रुत्यनुरोधेन च तदधिकरणे तदभावस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् ।

नच पारमार्थिकभाव एवोक्तश्रुत्यादिसिद्ध, व्यावहारिकभावश्च ज्ञानज्ञाभ्य इति न दोष इति वाच्यम्—तथासत्यत्वन्ताभावत्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः जन्याभावस्य ध्वसरूपताया एव युक्तत्वात् । न चाय सामयिकभाव, अधिकरणान्तरस्य प्रतियोगिमत्तादशावाभेव सदभ्युपगमात् । नहि तस्मिन्नेवाधिकरणे स्थितस्य प्रतियोगिनोधिकरणान्तरसम्यग्ध विना निवृत्तौ सत्या सामयिकभाव केनाप्यभ्युपगम्यते । नच नित्यसत्सर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति न सम्भवति, गन्मते ब्रह्मणिलसामान्यस्यैवानित्यत्वेन व्यावहारिकत्वन्ताभावेऽव्याप्ते, घटस्य घटाभावात्यन्ताभावत्वानुपपत्तेश्च, किंतु नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽनुयोगितापिशेष, तथाच तादृशात्यन्ताभावत्व ज्ञानजन्यस्यापि सम्भवतीति ज्ञानजन्यध्वसप्रतियोगित्वरूपपूर्वकत्वादौलक्ष्यमिति वाच्यम्, तथासति स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणवच्छिन्नस्य क्षेमसाधारणसाध्यत्वसमर्थनविरोधात्, घटादिवजन्यत्वस्यैव सम्भवात् । नच दृश्यसामान्याभावस्यानादित्वेपि तस्य स्वद्वितीयक्षणसम्बन्धित्वविशिष्टस्य ज्ञानसाध्यत्व सम्भवतीति वाच्यम्, ज्ञानपूर्वक्षणसम्बन्धस्य ज्ञानोत्पत्तिक्षणसम्बन्धस्यैव च ज्ञानद्वितीयक्षणसम्बन्धस्यापि ज्ञान विनैव सम्भवात् । नच श्रुत्यादिब्रह्मात् पूर्वमेव स्थितस्याप्यभावस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम्,— उक्तरीत्या ऽनुपपत्तेर्भेदं ध्रुवेस्नात्पर्याप्तम्भवात् । नचानादिसिद्धस्यापि दृश्यसामान्याभावस्य लोकासिद्धशेषणतया ब्रह्मवृत्तित्व ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणवच्छेदेनेति तादृशवृत्तित्वविशिष्टस्य साध्यतासम्भव, तादृशविशेषणता च तादृशाभावस्य प्रतियोग्यनवच्छेदककालावच्छेदेनेव ब्रह्मणि न पूर्वम्, यथा नैयायिकमते मित्यस्यापि तदधिकरणे पूर्वमेवस्थितस्यापि घटाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्वकारणाभावमोक्ष्यमिति वाच्यम्,— दृश्यसामान्यप्रतियोगिके तादृशाभावे स्वप्रतियोगित्वस्याप्यक्षततया तादृशाभावाधिकरणभूतज्ञानोत्पत्तिद्वितीय

यक्षणत्वच्छेदेन तादृशाभावस्य उक्तविशेषणतया वृत्तित्वासम्भवात् ,
 प्रतियोगिसामान्यानाधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्वा-
 ङ्गीकारात् । अन्यथा स्वान्यप्रतियोगिनामपि ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे वृत्तित्वा-
 पातेन ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतोनुवृत्तिप्रसंगात् । अत एव स्वान्यसर्वदृश्य
 विरोधप्रतिपादनमप्युक्तम् , अभावस्य प्रतियोगिमध्ये केनचित्साकमवि-
 रोधः केनचित्साकं विरोध इत्यस्य काप्यदर्शनात् । प्रतियोगितत्वाच्छेदक
 रूपाक्रान्तत्वस्यैव विरोधप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावनिश्चयेऽप्य
 विरुद्धप्रतियोगिविशेषसम्भावनाया सर्वत्र प्रतियोगिमत्तानुद्धेरनिवृत्तिप्रसंगात् ।
 नच तादृशाभावस्य स्वान्यदृश्यसामान्यप्रतियोगिकत्वमेव न स्वप्रतियोगि
 कत्वमपीति नोक्तदोष इति वाच्यम्,—तथा सति तादृशाभावस्याभावान्त-
 राभ्युपगमेऽनवस्थानात् , तदनभ्युपगमे तत्रैव बाधस्य दृश्यत्वहेतोर्व्यभि
 चारस्य च प्रसंगात् ।

यदपि स चानावः क्षणिक इत्युक्तम्; तत्र क्षणिकत्वं नाम किं द्वि-
 तीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् , किंवा स्ववृत्तित्व- स्वभिन्नक्षणवृत्तित्वोभय
 सम्बन्धेन क्षणविशिष्टान्यस्वरूपं क्षणद्वयावृत्तित्वं विवक्षितम् ! नाथः, तस्य
 ध्वंसाभ्युपगमे पुनस्तस्यापि ध्वंस इत्यनवस्थानात् । तद्व्यस्य ध्वंसान्तरं
 विना नित्यतयाऽवस्थाने सत्यत्वप्रसंगात् । अज्ञानादेरेव तादृशध्वंसाभ्युप-
 गमसम्भवेन मध्ये अभावान्तरकल्पनवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः, अनादि
 सिद्धे तस्मिन् क्षणद्वयवृत्तित्वस्याप्यावश्यकत्वात् । तत्त्वज्ञानानन्तरं क्षणद्वय
 वृत्तित्वाभावविवक्षापि न युज्यते, तदनन्तरं क्षणद्वयवृत्तित्वरूपप्रतिभोगिन
 एवाप्रसिद्ध्या ऽभावाप्रसिद्धेः ।

नच स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वामात्रमत्स्वाधिकरणीभूततत्त्वज्ञानोत्पत्ति
 द्वितीयक्षणकत्वमेव क्षणिकत्वमिति वाच्यम्;—तत्त्वज्ञानानन्तरं क्षणाभावेनैव
 निरुक्तक्षणिकत्वसम्भवेन उक्तक्षणिकत्वस्य तादृशाभावानुवृत्तिपर्यवसायित्वा

भावत । कालाभासप्रयुक्तक्षणद्वयावृत्तित्वस्य क्षणिकत्वरूपतया तादृशाभाव-
स्यावनुवृत्तयस्तुपगमे तद्भेदेव मग्नोपि ज्ञानानन्तरमननुवृत्तिप्रसङ्गात् ।

किञ्च ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिवृत्तिसिद्धिर्नामक्षणवृत्तित्वपर्यवसायिनिरुक्तक्षणिकत्व-
मुक्ताभावस्य किं प्रयुक्तम्? तत्रज्ञानप्रयुक्तमिति चेत्, निरुक्तक्षणिकत्वस्य
तत्त्वज्ञानप्रयोज्यतासाधकप्रमाणाभावात् । नच तत्रज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदक
निरुक्तक्षणिकत्वविशिष्टाभावप्रतिषेधित्वस्यैव साध्यत्वान्गीकारेण उक्तानुमा-
नेन; तादृशाभावस्य क्षणिकत्वं सिद्धयतीति वाच्यम्;— तथासति शुक्ति-
रूपत्वाभावे ज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदकनिरुक्तक्षणिकत्वाभावेन इष्टान्ते साध्य-
वैकल्यस्य दृश्यत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारस्य च दुर्बारेत्वात् । नच साध्यकोटौ
क्षणिकत्वं न निवेद्यते, किन्तु ब्रह्मज्ञानतृतीयक्षणनिष्ठाभावप्रतिषेधित्वमेव
पक्षनावच्छेदककोटौ निवेद्यते, तथाच तादृशाभावे निरुक्तक्षणिकत्वं सिद्धय-
तीति नोक्तदोषदूयमिति वाच्यम्;— तथासत्याश्रयासिद्ध्यापत्तेः, तादृश
ज्ञानतृतीयक्षणदेरप्रसिद्धेः । नच स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वाभावात्तद्ब्रह्मज्ञानो-
त्पत्तिद्वितीयक्षणकत्वस्याभावविशेषणत्वात्नोक्तदोषः, शुक्तिरूपत्वाभावस्या-
द्युक्तावशेषणाकान्तत्वादिति वाच्यम्;— तथा सति स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वा-
भाववत्त्वज्ञानाधिकरणक्षणकत्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वसम्भवेन शेष-
पक्षदर्शनात् । तत्त्वज्ञानानन्तरद्वितीयक्षणस्य तत्र निरुक्तक्षणिकत्वविशिष्टदृश्य-
सागान्वाभावस्य च कल्पनाया वैयर्थ्याच्च ।

यदपि स्वाधिकरणकालपूर्वत्वशून्यज्ञानाधिकरणकालकत्वमेव ज्ञानो-
च्छेद्यस्वरूप ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वपदं च यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं साध्यते तत्त्व-
रम्, दृश्याधिकरणक्षणे दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्वं हि दृश्यो-
च्छेदः, शास्त्रीयनरमतत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे च दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वं नास्ति,
तदुत्तरं क्षणस्याभासितत्वात्, तत्पूर्वक्षथपूर्वत्वस्य क्षणान्तरे प्रसिद्धत्वापि
तत्रागम्भवत् ; ननु नैयायिकादिवद्भव एव दृश्योच्छेदः, तस्य सत्तत्वे
ह्यद्वैतश्रुतिविरोधात् ; भिद्यतात्वे च करममनोवृत्तवनन्तरं उत्पन्नस्य तस्य

समुच्छेदकाभावेनोच्छेदाभावात् “विद्वान्नामरूपादिमुक्त” इति श्रुतिविरोधापत्तेः ; नचोक्तध्वंसस्य रत्यत्वेपि श्रुतेर्नविरोधः, तथा भावाद्वैतबोधनादिति वाच्यम्, असकृचित्तद्वैतस्य श्रुत्यर्थतया प्रतीयमानत्वादिति । तत्र, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेपि सर्वमुक्तिदशाया जडप्रकृतेश्वरात् परस्पर च भिन्नानामनन्तफोटिजीवाना तदीयगुणाना च अवस्थानेपि कालत्वस्य क्षणाध्यात्मना तत्तत्कार्यानुगुणपरिणामहेतुभूतकर्मविशेषाभावात् प्रकृत्यादेरिव स्वरूपेणावस्थित्या प्रकृत्यादौ सर्वत्र स्वाश्रयकालपूर्वत्वाभावात्तदज्जानाधिकरणकालकत्वस्य सत्त्वात्, तदानीं जन्मकालान्भुगपगमात् महाकालमात्रसम्बन्धितयावस्थानेपि तस्यानादितया तदवधिकपूर्वत्वस्य कापि भवतुमशक्यत्वात्, निरुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धान्तिन प्रति साधने सिद्धसाधनस्य दुर्भारत्वात् । अतएव “ सकृद्भ्रिवा हेवास्य भवती ” नि मुक्तप्रति प्रकाशकमयस्य भाविनस्सर्वस्यापि कालस्यैकदिनरूपत्व श्रूयते । गान्तुवासिद्धसाधनम्, निरुक्तरूपोच्छेदस्त सर्वस्यापि स्वरूपनिवृत्तिं विनेव सम्प्रदायार्थान्तरस्य दुर्भारत्वात् । स्वत्वस्यानुगतत्वेन साध्यस्य पक्षदृष्टान्तसाधारण्यासम्भवाच्च । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वे स्वधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति नाननुगमः, द्वितीयसम्बन्धनिवेशाच्च नास्त्यमादायार्थान्तरमिति वाच्यम्,—तथासति साध्यापत्तेः, ब्रह्मज्ञानोत्तरक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वे अद्वितीयोभयसम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानविशिष्टत्वस्य प्रपञ्चेऽसम्भवात् । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावात्स्व स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य साध्यत्वाज्ज बाधः, ब्रह्मज्ञानोत्तरक्षणस्याप्रसिद्धत्वेपि उक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावात् व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धिसम्भवादिति वाच्यम्, एवमसति षट्नाशाधिकरणक्षणवृत्तित्वज्ञानमादाय षटादौ सिद्धसाधनापत्तेः । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वस्तुविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धिष्ठपति

योगिताकामावयत्स्व-स्वाधिकरणक्षणश्रुतित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वं
 स साध्यत्वाज्ञाकाराज्ञोक्तशिद्धसाधनम्, वस्तुविशिष्टत्वं च स्वतादात्म्या
 वस्तु- स्वसमानतात्वावयवोभयसम्बन्धेन, घटतादात्म्यावयवस्य घटसमानमता
 कस्य वस्तुनस्तत्प्रयोजकाज्ञानादेर्गुक्तिपर्यन्तं तत्त्वाद्घटनाशाधिकरणक्षण
 श्रुतित्वस्वज्ञानस्योक्तोभयसम्बन्धेनाभावादिनि वाच्यम्;— एवमपि ब्रह्म
 प्राणानन्तरक्षणाप्रसिद्ध्या उक्तोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य ब्रह्मणि
 सदेवे यथा न मिथ्यात्वं सदेवे जगत्तोपि सत्यत्वावस्था अर्थान्तरस्य
 दुर्वारत्वात् । एवं स्वोत्तरक्षणश्रुतित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिता
 कामावयवस्य-स्वश्रुतित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्यैव नदाधात्वर्थत्वे ब्रह्म
 ज्ञानानन्तरं दृश्यं नश्यतीतिब्रह्म नश्यतीति व्यवहारापत्तेः । नच
 शुद्धचित्तः कालसम्बन्धित्वानभ्युपगमात्सोक्तदोषद्वयावकाश इति वाच्यम्;—
 ब्रह्मणः कालसम्बन्धित्वे भ्रमणस्तुच्छत्वस्य “ सदेव सोभ्येदमम आसी ”
 दित्यादि श्रुतीनामपामाण्यस्य च मसङ्गात् ।

वस्तु ‘ सदेवे ’ त्यादिवाक्यमुपहितपरम्, नशुद्धपरम्, निर्विद्ये
 यस्याधिकरणाप्रसिद्धेः, “ स्वे महिम्ना ” ति श्रुत्या तस्याधिकरणनिषे
 धान् ; भ्रमणः कालसम्बन्धित्वे तुच्छत्वावसिर्तित्वपि न युक्तम्, नहि क्षण
 सम्बन्धाधीनं कस्यचित्सत्त्वं, प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धध्वंसेन जगतः
 क्षणिकत्वापत्ते, भाक्रोशेधरादीनामनित्यत्वावत्तेः; न्यायनयेपि नित्याना
 महाकालश्रुतित्वानभ्युपगमेन असत्त्वापत्ते, आत्माश्रयदोषेण महाकालस्य
 महाकालश्रुतित्वासम्भवेन महाकालस्यैवात्सत्त्वापत्तौ तत्सम्बन्धाधीनस्य
 जगतस्सत्त्वस्य सुनरामसम्भवेन शून्यत्वादपर्यवसानाच्चेति । तत्र, शुद्ध
 ब्रह्मणः कालसम्बन्धानभ्युपगमस्तापकामावादा बाधकसद्भावादा ? नायम्,
 ‘ सदेवे ’ त्यादिश्रुतेरेव साधकत्वात् । अद्वितीयमित्युरत्या तस्याशुद्धविष
 यकारणस्यैव स्मारासिक्तत्वात् । विवरणकारादिभिश्चुद्धस्यापि कल्पितधर्मवशाया
 ज्ञानविषयकत्वाय च रचीकृतत्वात् । व्यधिकरणधर्मवच्छिन्नाभावाभ्युप

गमे पारमार्थिकत्वेन विशेषाभावबन्धस्व स्वसमानसत्ताकत्व- स्वाश्रयत्वोभय सम्बन्धावच्छिन्नविशेषसामान्यागावबन्धरूपस्य वा निर्विशेषत्वस्य कालसम्बन्धित्वाभिधातकत्वात् । न द्वितीयः, “ स्ये महिम्नी ” त्यादि श्रुतेर्मटादिषु दन्यप्रयोज्यस्थितिनिषेधपरत्वेन सप्तस्य कल्पिततया असद्गत्वादिश्रुतेश्च विरोधाभावात् । सत्त्वस्य क्षणसम्बन्धव्याप्यत्वस्वीकारेण क्षणसम्बन्धाधीनत्वास्वीकारेण जगतः क्षणिकत्वापत्तेरयोगात् । नैयायिकनये नित्यानामपि कालवृत्तित्वं स्वीकृतमेव । अतएव दीषितिकृता नित्यानाम्महाकालावृत्तिश्च पक्षे स्वरसमुद्भाव्य तेषां कालवृत्तित्वपक्षे प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यद्दर्मावच्छिन्नत्व- यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसौन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं न्यासिरिति लक्षणांतरमुक्तं सिद्धान्तलक्षणे । अन्यथा तेषां कालवृत्तित्वघटितकारणत्वात्तुपपत्तेः । महाकालस्य स्ववृत्तित्वे आत्माश्रय इत्यपि न युक्तम्, प्रमेयत्वं प्रमेयं घटाभावे भट्टो नास्तीत्यादिवत् कालस्तदास्तीति श्रुतीत्वा कालस्यापि कालवृत्तित्वसम्भवात् ।

यदुक्तं नैयायिकादिमत इवास्मत्सिद्धान्ते ध्वंसो नाभ्युपगम्यत इति । तत्र, तत्रास्ति तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानः प्रथमस्तत्त्वज्ञानानन्तरं क गत इति प्रश्नस्य भवन्मते उत्तराभाषप्रसंगात् ।

यत्तु ध्वंसाभ्युपगमन्तुनैयायिकादिमतेषु तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानं दु खं क्वगतामिति प्रश्नस्य किमुत्तरम् ? अथ नन्मते आत्यन्तिको दु खध्वंसस्तत्त्वज्ञानेन जायत इति चेत् किं तावता? दु खं क्वगतामिति प्रश्नानिवृत्तेः; अथ दु खं न कुत्रापि गतम्, तत्त्वज्ञानोत्तरं न प्रमीयत इति चेत् ! कुतः ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावनियमस्वीकारादिति चेत् ! क्वत्तम्, अस्माभिरपि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य इदमाधिकरणकालपूर्वत्वान्न नियमस्य स्वीकारात् ; प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्याविरोधि

त्वनिपमात् ; शुक्त्यादिप्रमाणां तथा दर्शनात् ; तथाच ध्वंसमतिरिक्तमंगी
 कृत्य प्रतिबोगिना साकं तन्मैककालघटितविरोधकल्पनापेक्षया ध्वंसजनक
 स्वेन नैयायिकाप्रसिद्धकारणस्यैव पूर्वोत्तरकालघटितविरोधकल्पनं युक्तम् ,
 ध्वंसस्य बहूनां तादृशध्वंस प्रतिहेतुत्वस्य च कल्पने गौरवादिति । तत्र,
 तथासति दण्डाभिघातेन घटो नष्टः तत्त्वज्ञानेन मोक्ष इत्यादौ तृतीयानुप
 पत्तेः ; तत्र दण्डाभिघातजन्यत्वस्य घटादिनाशे तत्त्वज्ञानजन्यत्वस्याभिघा
 तिवृत्तिरूपमोक्षे भवन्मतेऽनर्थाकारात् । नच तत्र तृतीयायाः ज्ञापकत्वप-
 र्म , नशधात्वर्थश्च स्वोत्तरक्षणवृत्तिरन्वयवृत्तिरबोध्यसम्बन्धेन क्षणाविशिष्टत्वम्
 ज्ञाप्यज्ञापकमानस्य च ज्ञाप्यव्यापकमाननियतत्वात् दण्डाभिघातव्याप
 कत्वविशिष्टो घट इत्याद्यस्थले बोधः ; द्वितीयस्थले च तत्त्वज्ञानव्यापकः
 अविद्यानिष्ठोक्तक्षणसम्बन्ध इति बोध इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; -एवं
 सति दण्डाभिघातकालोत्पत्तिकवायुसप्तयोगादिव्यापकत्वस्य निरुक्तनाशे स
 र्वेन दण्डाभिघातेन घटो नष्ट इति वक्ष्याद्युत्तयोगेन घटो नष्ट इत्यपि व्य
 बहारापत्तेः । एव तत्त्वज्ञानेन मोक्ष इतिवत् तत्कालोत्पत्तिकोदासीनवस्तवन्त
 रेण मोक्ष इत्याद्यापत्तेः । निरुक्तमोक्षे तत्त्वज्ञानव्यापकत्वस्यैव तत्कालो
 त्यत्तिकवस्तवन्तरव्यापकत्वस्याप्यनयायात् । जनकत्वस्य तृतीयावर्तत्वे च तत्रो
 रन्यथासिद्धत्वाजोक्तापत्तिः ।

एव तत्त्वज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वे शुमुशोः तत्त्व
 ज्ञानोद्देशेन भवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च, मनोवृत्तिविशेषरूपस्य ज्ञानस्य
 सुसुदु सामावतत्त्वापनान्यत्वात् ।

यत्तु मनोनिरोधपूर्वकं निदिध्यासनादौ यत्तमानस्य सुमुशुपुष्
 पस्य मनोनिरोधादिप्रयुक्तदुःखस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे विच्छेदात्तादृश
 दुःखवस्तरूपत्व चरनवृत्तिरूपत्वज्ञाने सम्भवति, यस्यापत्तिक्षणे य
 द्विच्छिद्यते तत्पूर्वं च वर्तते स एव मन.परिणामस्तस्य मन परिणामस्य

ध्वंसः, यथा एकक्षणानन्तरोत्पत्तिकसमानविषयकज्ञानेच्छादिस्थले तादृशो
 चरपरिणामस्य पूर्वपरिणामध्वंसता, तदन्यध्वंसस्वीकारे तत्स्वरूपतद्देतु
 त्वादिकल्पने गौरवात्, तथाच तत्त्वज्ञानस्य दुःस्वध्वंसरूपत्वात्तदुद्देशेन
 प्रवृत्तेरुत्पत्तिः, एवमभिव्यज्यमानात्ममुखव्याप्यत्वाच्च तत्त्वज्ञाने इच्छा
 शुपत्तिः, योहि यदा नदिच्छति स कदाचित्क्याप्यमपीच्छतीति सर्वा
 नुभवसिद्धत्वात्, अतएव विपद्योपि स्वकीयाः श्रीकृष्णभगवद्दर्शन
 न्याप्यतया कामिताः कुन्त्या, तदुक्तं श्रीभागवते “ विपदस्तनुनस्तास्ता
 स्तत्र तत्र जगद्दुरो । मन्तो दर्शनं यत्स्यात्पुनर्भवदर्शनं ” मिति, अत
 एव च “ मोक्षःपुनरात्मन्तिकी दुःखनिवृत्ति ” रित्युपत्वा “ काम्यश्च
 दुःखाभावः, दुःखस्य स्वभागतो द्वैतत्वात्, सुखार्थं तथायमिति
 चेत्— दुःखाभावस्य सुखाहेतुत्वात्, अथ मुखव्याप्यत्वात् स
 तमेति चेत्— तस्य तदव्याप्यत्वादि ” त्युक्तमुदयनाचार्यैः बौद्धाधिचारे;
 मुखव्याप्यत्वस्य काम्यत्वाप्रयोजकत्वे अथेत्यादिशङ्कानुपपत्तेः, युक्तं नै
 तत्— यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टाभावस्तत्र द्वेषमेव यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टं
 तत्रेच्छाया अपि सम्भवात् ; तस्मात्सुखत्वादिवत्सुखादिव्याप्यत्वमपी
 च्छाप्रयोजकमिति । तत्र, उक्तरित्या तत्त्वज्ञानस्य दुःस्वध्वंसरूपत्वेन
 दुःस्वध्वंसत्वेनेच्छाविषयत्वसम्भवेपि ब्रह्मज्ञानत्वेनेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः ।
 तेन रूपेण मोक्षहेतुतापत्ते च तदूपावच्छिन्ने इष्टसाधनतामहादिच्छोप
 पत्तेः । यस्म दुःस्वध्वंसरूपत्वं तस्य दुःस्वध्वंसत्वातिरिक्तरूपेणार्पाच्छा
 विषयत्वे उत्तरदुःखस्य पूर्वदुःस्वध्वंसरूपत्वेन दुःस्वत्वेनेच्छाविषयतापत्त
 ज्ञात् । ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वेनेच्छाविषयत्वानुभवात् । ब्रह्म
 ज्ञानं मे जायतामितीच्छासत्त्वात् । “ भजेन दानेन तपसा
 नाशक्रेने ” ति श्रुत्या तत्त्वेनेच्छाविषयत्वबोधनाच्च । मुख
 व्याप्यत्वस्य काम्यताप्रयोजकत्वकथनमप्यनुचितम्, न्यायेत्तदभावात्

दवृत्तित्वन्यापकसामानाधिकरण्यादिरूपायाः अत्यन्तान्वोन्याभावप्रतिषेधेन
 नानाविधतया तत्तज्ज्ञानानां प्रत्येकमिच्छां प्रति हेतुत्वे परस्परं व्यभिचारेणा
 ष्वहिसोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकगर्भं निषेधावश्यकतया गुरुतरकार्यका-
 रणभावबाहुल्यपत्तेः, दुस्तादौ सुखादिव्याप्यत्वग्रहेषु तत्रेच्छानुत्पत्त्या तत्र
 दुःखत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः भवद्विर्वाच्यतया गौरवात् । नागुप्तयो-
 ग्यादौ चन्दनसंयोगादिजन्यसुखादिव्याप्यताग्रहेषु तत्रेच्छानुत्पत्त्या सुखादि
 व्याप्यत्वग्रहस्येच्छाहेतुत्वकल्पनस्य अनुभवविरुद्धत्वात् । अभिव्यज्यमाना
 स्मसुखन्याप्यत्वस्य उदासीनपदार्थसाधारण्येन उदासीनपदार्थेष्विच्छानुत्पा-
 देन तत्त्वज्ञान एव मुमुक्षुणां सर्वेषामिच्छेति नियमानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानेन
 मोक्ष इत्यादौ तृतीयाया ज्ञाप्यज्ञापकनावार्यकत्वात्सम्भवस्य पूर्वमुक्तत्वेन
 श्रुत्या तत्त्वज्ञाने उक्तसुखव्याप्यताया बोधयितुमशक्यत्वात् । विषदस्तन्विय
 त्पारिवृन्तीभावये च विषयानिच्छाविषयत्वमुपपद्यते, तासां भगवद्दर्शन
 हेतुभूतं यद्भगवत्सात्त्विकं तद्धेतुभूतभगवत्स्मरणहेतुतया परम्परया सुख
 प्रयोजकत्वेन इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छासम्भवात् । बौद्धाधिकारवाक्येषु
 मुमुक्षुव्याप्यत्वपदस्य सुखप्रयोजकत्वपरतया शङ्कोपपत्तेः । सुखव्याप्यत्वस्य
 न क्वाप्तताप्रयोजकत्वसम्भवः, सुखार्थं तथापिमिति प्रथमशका च साक्षाद्देतुत्व
 मादाय प्रवृत्तेति न पौनरुत्पत्तिमिति बोध्यम् ।

यदपि ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्ताश
 प्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ; उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने च न सिद्ध
 साधनम् । प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविशुद्धिशेषगुणताश प्रति स्वसामाना
 धिकरण्यात्पूर्वत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविशुद्धिशेषगुणत्वेन कारणतया तादृश
 विशेषगुणत्वस्य च ज्ञानान्यावृत्तित्वरूपज्ञानत्वव्याप्यत्वामावात् ; नच
 स्मृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्ताप्रतियोगिनि सत्कारे सिद्ध-
 तापन्नं तद्धदेव जगतोपि सत्यत्वापत्त्या गर्भान्तरं चेति वाच्यम्-

स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे मानाभावात् ; स्मृतौ वा जातायां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवात् ; दृढत्वं च स्वसमानविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेन संस्कारान्तरविशिष्टत्वम्; नचैवं विलक्षणस्मृत्या विलक्षणसंस्कारा नुमानं न स्यात् , स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे च स्मृत्या पूर्वसंस्कारनाशेन विलक्षणस्मृत्युत्पत्त्या तथा तदनुमानसम्भवः, विलक्षण्ये च जातिविशेषा विति वाच्यम्;—स्वसमानविषयकत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन संस्कार विशिष्टसंस्कारत्वेन तत्समनियतजातिविशेषेण वा विलक्षणस्मृतिहेतुत्वयैवो क्तानुमानोपपत्तौ स्मृतेस्संस्कारनाशकताया अकल्पनात् , तत्कल्पने गौरवादिति । तत्र, प्रतियोगितासम्बन्धेन तच्चक्षेत्रेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन तच्चक्षेत्रेष्यकतत्प्रकारकस्मृतेरनुगतहेतुत्वयैव नि-
र्वाहे संस्कारनाशं प्रति चरमस्मृतिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनस्या नुचितत्वात् । नच स्मृतिसामान्यस्य संस्कारनाशकतापक्षेपि नोक्तानुगत हेतुत्वसम्भवः, षटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनाऽनुभवेन जनितस्य ता वद्विषयकसंस्कारस्य षटापेकैकगोचरस्मरणेनाऽविनाशात् , तादृशनाशं प्रति स्वजनकत्व-स्वसमानविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतिव्येन हेतुत्वे च प्रत्येकगो चरनानासंस्कारजनितसमूहालम्बनस्मरणस्य स्वजनकसकलसंस्कारनाशकत्वा नुपपत्तिः, प्रत्येकं संस्काराणां स्वसमानविषयकत्वाभावादिति वाच्यम्;—प्रतियोगितया संस्कारनाशं प्रति स्वानतिरिक्तविषयकत्वस्यपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन स्मृते हेतुत्वे दोषविरहात् । नच स्वानतिरिक्तविषयकत्वं न स्वाविषयाविषयकत्वम् , प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः, भावत्वादिना सकलभावादिविषयकस्मरणात् षट इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तेश्च, किन्तु स्वावृत्तिविषयिताशब्दत्वम्, उभयथापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरणव्यक्तिरूपस्वपदार्थजनन्तर्माग्याविषय-त्वस्यावृत्तत्वस्य चापसिद्ध्या दुर्निर्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामस्यावश्यकता,

६ १२२

स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तप्रिपसकत्वेपि भेदे तत्समृत्तिनिष्ठत्वमावश्यकम्, अ यथा अवच्छेदकान्तस्य विषयित्वाभ्या वर्तकनापत्तेरिति वाच्यम्,— स्वनिष्ठविषयविषयितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठा वच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्यैवानतिरिक्तविषयकत्वरूपत्वेन रसपदा र्थस्य सम्बन्धाप्रवेशोप दोषाभावात् । विषयिताया स्वनिष्ठिष्ठत्व च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

नच चरमस्मृतिव्यक्ताना नाशकतापक्षेपि चरमस्मृतिसामान्ये वैजात्यरूपयित्वा तेन रूपेणानुगतहेतुत्वकल्पनसम्भव इति वाच्यम्, तादृशवैजात्ये गानाभावात्कल्पनागौरवाच्चरमस्मृतिपर्यन्तमनन्तसंस्काराणा सत्त्वोपगमे स्मृतिपारापक्षे । नच द्वेषकाभावात् तथेति वाच्यम्, सट्थ सम्ब ध्यात्मन्यथाकिञ्चानादेश यत्पुरपस्य सति सत्कारे यद्यदर्थस्मृति स्तत्तत्पुरपीयत्तदर्थममृती तत्तथा किञ्चानत्वेनैवोद्वेगकत्वेन तस्य सत्र सत्त्वात्, अयथोद्वेगकस्य निमित्त्य स्मृतिहेतुत्वस्यैवानतिमसङ्गेनुभवस्यापि तद्वेतुत्व न म्यात्, प्रनिपुरप जगति संस्कारो नित्य स्यात् संस्कारो नैव वा म्यात्, अनुभवद्वयसमैव सम्बन्धापरतानिर्वाहात्, अतिप्रसङ्गस्योद्वेगकं नैव वारणान् ।

किञ्च स्मृतिवैवा चरमस्मृतिवैवेन वा संस्कारनाशक वमिति विचार एवानुपपन्नस्य, चरमस्मृतिवैव्यापि ज्ञानत्वव्याप्यत्वाविशेषेण तत्कल्पेपि सिद्धतापनादेर्दुर्वित्त्वेन भवता स्मृतिवैवेन संस्कारनाशकत्वस्यैवपूर्वकं चरमस्मृतिवैवेन तद्व्यवस्थापनम्यानुचितत्वान् ।

यदपि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजननतानि रूपितजन्मतावज्ञाशक्तिवैवो मित्त्वेनैव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वैवैवाध्यम्निर्गृहीति प्रति वारणतयां कताभ्याय शुक्तिरूप्यप्रपञ्चोभयसाधारणत्वात्, जनकताया सक्षारत्वे वच्छिन्नत्वनिर्देशाच्च नोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने नवा स्मृति

निवर्त्यसंस्कारे सिद्धसाधनादिकामिति । तत्र, 'सत्यं ज्ञानं' नित्यादिशोधक वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वापत्तिवारणाय शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनैव ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं न त्वधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन, शक्तिविशेषं विना समानविषयकत्वमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वस्वीकारे नायं स इति भ्रमप्रयोजका ज्ञानस्य सोयमिति धावयजन्यज्ञानैव निवृत्तिर्नतु तत्समानविषयकेणाप्यय मिति ज्ञानेनेति व्यवस्थानुपपत्तिरित्यस्माद्धैतासिद्धावेव बक्ष्यमाणतयोक्तत्वात् साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकताघटितसाध्यस्य प्रपञ्चे अभावेन बाधापत्तेः । तत्र गुर्व्या " नायं स इति भ्रमसिद्धभेदस्य तत्चेदन्तोपहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्वात्तज्जनकाज्ञानमप्युपहितयोरेवमविषयकम्, नतु व्यक्तिमात्ररूपा स्तण्डेवमविषयकम्, अतस्तोयमिति ज्ञानमप्युपहितयोस्तादात्म्यविषयकम्, जयमिति ज्ञानं तु न तथेति तत्र शक्तिविशेषेण निवर्तकत्वस्वीकारानावश्य कते " त्याशब्दस्य, " उपहितयोर्हि भेदसहिष्णुतादात्म्यमपि नास्ति, दूरे भेदासहिष्णुरैक्यम्, नहि घटाकाशं पटाकाशमित्युक्ततादात्म्य स्वीकारेपि तस्य भेदापिरोधित्वेन न-भेदजनकाज्ञानविषयत्वम्, नद्यत्यन्ता भेदे तादात्म्यादिसंसर्गममा, घटो घटस्तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिरिति संसर्गबुद्धच नुदयात्, तथाचोक्तभेदशुद्धव्यक्तिप्रतियोग्यनुयोगिको नायं स इत्याका रस्तु तत्चेदन्त्वयोरुपलक्षणत्वमात्रेण नतु भेदधीवेशवत्त्वेन; नर्चवं प्रतियो गितानुयोगितावच्छेदकराहित्येन भेदधारेव न सम्भवतीति वाच्यम्, प्रति योग्यंशे अकारस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानम्, तथाच प्रतियो ग्यंश इव प्रतियोगितारूपसाम्यन्धानोप्यवच्छेदकरूपोपलक्षणत्वं नतु तद्व च्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताभानम्, अतएव शुद्धव्यक्त्यनन्दचिद्रूपभेदः कलिरत स्तन्नच्छते, एवंच शुद्धव्यक्तिरूपैवमविषयकाज्ञाननाशकमुक्तवाचयजन्य ज्ञानमप्युक्तविषयकमेवे" ति समाहितम् । किंच साक्षात्कारत्वं जनकता वच्छेदकमुभयवादिशिद्धं दुर्बलम् । तथाहि । न सावादिन्द्रिय

जन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वं जनकतावच्छेदम्, शुक्त्यादिसाक्षात्काररूप
 वृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वेन दृष्टान्ते साध्योपपत्तावपि बाधस्य दुर्बलत्वात् ;
 तत्त्वमसीत्यादिवान्यजन्यज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वघटितनिरुक्तसाक्षात्कारत्वाभा-
 वात् । नापि जातिविशेष, मन्मते ब्रह्मभिन्नतामान्यस्यानित्यत्वेन सम-
 वायानङ्गीकारेण च नित्यलोकसमवेतात्मकजातिरङ्गीकारात् । यद्यु मस्य
 प्रगाहुर्त्य बोधमादाय बोद्धृत्व तदभिन्नार्थविषयकज्ञानत्वमेव तस्यापरो-
 क्षत्वम्, तदभिन्नत्वं च मनोवच्छेदप्रयुक्तो यो भेदस्तच्छून्यतावच्छेदकत्वम्,
 तेन घटादिप्रत्यक्षकाले घटादौ प्रमातृभेदेऽपि न क्षतिः, यद्विषयावच्छेदेन
 हि वृत्तिरूपेण परिणतमनस्सम्बन्धस्तद्विषयावच्छेदेन पूर्वं सत उक्तभेदस्य
 नाशादुक्तशून्यता, सुखादौ तु सा सदञ्जैः, तन्मनोवच्छिन्नचित्तेदशून्यता
 वच्छेदकविषयकज्ञानत्व तन्मनोवच्छिन्नज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति पर्यवसितम् ;
 तेन पुर्याःसर्वाया भिन्नविषयकज्ञानत्रापरोक्षमिति, नञ्, प्रपञ्चनिवर्तकवृत्तौ
 निरुक्तसाक्षात्कारत्वाभावेन बाधापत्तेः, घटाद्यवच्छिन्नचित्त इव ब्रह्माव-
 च्छिन्नचित्तोपसिद्धत्वेन ब्रह्मण निरुक्तभेदशून्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्तद्वि-
 षयकत्वस्य वृत्त्यवच्छिन्नचित्प्रशान्ते सम्भवाच्च । ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्य
 कैश्चिदङ्गीकारेऽपि चिद्विषयत्वस्य कैरप्यनङ्गीकारात् । यदप्यावरणसामान्या
 भावप्रयोजकवृत्तित्वमेव तथा, आवरणं च द्विविधं - असत्त्वापादकं
 जमानापादकं च, तथाच परोक्षपरोक्षसाधारणस्वममानविषयकवृ-
 त्तिसामान्येन निवर्तते, द्वितीयत्वपरोक्षमृषैवेति निरुक्तसाक्षात्कारत्वस्य
 च तत्त्वमस्यादिविषयजन्यवृत्तिसाधारणत्वात् बाध इति । तत्र,
 शुक्त्यादिगोचरवृत्ते शुक्त्याद्यवच्छिन्नज्ञानाभावप्रयोजनत्वेऽप्यज्ञानसामा-
 न्याभावप्रयोजकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । नन शुद्ध-
 चिति शुक्त्यवच्छेदेनाज्ञानसामान्याभावशुक्तिगोचरवृत्तिप्रयोज्य इति तद-
 वच्छेदेन विषयानाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्व शुक्तिज्ञानेऽशुष्णमिति न
 साध्यवैकल्यामिति वाच्यम्, पैलादिशुक्तिज्ञानस्य शुक्त्यवच्छेदेन च

श्रीयाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्वेऽपि तदवच्छेदेनापि तादृशवृत्तिदशायां
 अज्ञानसामान्याभावविरहेण तादृशभावप्रयोजकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्य
 वैकल्यात् । एकाज्ञानपक्षे शुक्त्यात्कारकारवृत्त्यावरणोच्छेदे सद्यो मोक्षा
 पत्या शुक्त्यादिज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वाभावाच्च । एवं साक्षात्कारत्वेन
 ज्ञाननिवर्त्यत्वनिवेशे परोक्षमनानिवर्त्यपरोक्षमनविषयप्रातिभासिके निरुक्त
 साध्याभावेन तत्र दृश्यत्वस्य व्यभिचारापत्तिः । एतेन परोक्षप्राति
 भासिक्रभमे साक्षात्कारत्वेनानिवर्तकत्वेऽपि तस्य दृष्टान्तत्वानभ्युपगमात्
 दोष इति गुर्व्योमुक्तं निरस्तम् । एवमुपादानमत्यक्षस्य साक्षात्कार
 त्वेन प्रवृत्तिप्रागभावनाशत्मकप्रवृत्तिं प्रति कारणतया तादृशप्रागभावे
 सिद्धसाधनम् । नच प्रागभावस्यानङ्गीकारात् तत्र सिद्धसाधनम् ,
 नाशत्वेनास्त्यन्ताभावत्वेन वा प्रयोज्यत्वनिवेशात्तदङ्गीकारोऽपि न दोष , प्रवृत्ति
 त्वेन स्वप्रागभावनाशम्योपादानप्रत्यक्षप्रयोज्यत्वेऽपि नाशत्वेन तत्प्रयोज्य
 स्वाभावादिति वाच्यम् ;- अतिरिक्तप्रागभावानङ्गीकारोऽपि प्रतियोगिनन
 फस्य तत्राशयावस्थाविशेषस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावश्यकत्वात् तत्रैव सिद्ध
 साधनात् । प्रपञ्चस्य केनचिद्रूपेण नाशस्य साक्षात्कारप्रयोज्यस्याङ्गी
 कारगान्तेषोक्तसाध्यसत्त्वनिर्वाहेषोक्तसाध्यस्य ब्रह्मज्ञानानन्तर अननुवृत्ति
 पर्यवसायित्वाभावात् , स्थूलरूपविशिष्टस्य नाशेऽपि सूक्ष्मरूपेणावस्थान
 सम्भवात् , साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्ना
 भावकत्वमिति परिष्कारेच साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिवेशवैकल्यात् ,
 ज्ञानप्रयोज्यत्वनिवेशेनेदोषपक्षे ; पूर्वोक्तपरिष्कार एव पर्यवसानेन पूर्वोक्त
 दोषाणां दुर्वारत्वादिति दिक् ।

इत्यनन्तार्यस्य कृती न्यायभास्करे

ज्ञाननिवर्त्यत्वमङ्गीकारतुर्थे ॥

अथ प्रतीयमानत्वरूपान्तरात्प्रभङ्गः ।

यद्यपि एतावन्ताभ्यामधिकरणेन पूर्व प्रतीयमानत्वं वा साध्यम् ,
 तद्य स्वप्रकारकधीविशेष्यतायापकाभावप्रतियोगित्वपर्यायितम् , एवं
 कारणस्य व्यापकत्वस्वप्राप्तेपरत्वात् वाच्यं एव गेयत्वमित्यादौ वाच्यत्वे
 भेदत्वस्यैव प्रकृतं स्वात्मन्ताभावे स्वप्रकारकधीविशेष्यत्वव्यपकतालाभात् ।
 नच समवायेन घटाधिकरणे कपाले समयेनाभावमादाय सिद्धतापन्न
 गिति वाच्यम् , स्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकसम्भवावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगि
 ताया विशेषणीयत्वात् , नच समवायादिना घटाद्यधिकरणकपालादौ सम
 वायसम्भवावच्छिन्नाभावस्वीकारे कपालादौ घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावा
 देरपि प्रत्यक्षापत्तिः , कपालादिक सदा घटाद्यगापवदि वादिज्ञानस्य प्रमात्र
 व्यवहारापत्तिश्चेति वाच्यम्—अभिधानगतस्य सत्त्वम्याऽऽरोपोऽनादिदृढ
 वासनासहितो दोषविषया तत्र मिथ्यात्वग्रहे प्रतिपन्नक इति घटादि
 प्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटाभावादे प्रत्यक्षापत्तिविरहादुक्तममत्त्वम
 हारापत्तेः कारणत् , मिथ्यात्वग्रहकथुत्यादिना उत्पारोपस्थोपमर्दान
 न्तर तस्य प्रत्यक्षादिसम्भवात् , नच प्रतियोग्यभावयो रेकाधिकरण
 श्रुतित्वं न सम्भवतीति वाच्यम् , तयोरेककालवृत्तित्वसम्भवावच्छेदकश्रुति
 त्वाविरोधात् , नच प्रतियोग्यधिकरणकाले तदभाववृत्तित्वव्यच्छेदक
 भेदेनैव , तथा देशेपि स्यात् , तथाच न मिथ्यात्वमिति वाच्यम्— किञ्चि
 हेत्वावच्छेदेन काले किञ्चित्कालावच्छेदेन च देशेऽभावस्य वृत्तिरिति स्वी
 कारे देशकालनिष्ठानन्तावच्छेदकतापत्तीना मूलने गहागौरवात् , घटादे
 रत्यन्ताभावस्यानवच्छिन्नत्वस्यैव सर्वत्र स्वीकारात् , नचैतत्काले गृहे घटो
 नास्तीति धी कालनिष्ठमवच्छेदकत्वमवगाहत् इति वाच्यम् , गृहादि
 निष्ठाया अधिकरणत्वाया अवच्छेदकत्वस्वाभाव हि सा तत् कालेवगाहते ,
 नन्वेव कार्यत्वमहितमाकालावच्छेदेन कार्यवदेशे वर्तमानस्वाभावस्यापत्ति

योगित्वे सत्पनन्यथासिद्धत्वं कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यत इति चेत् ? नोपपद्यताम् ; तथापि यत्क्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य महेश सम्बन्धस्तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशसम्बन्ध इति यत्कार्यनिष्ठं कारणस्य सामानाधिकरण्यात् तदवच्छेदकघटत्वादिरूपस्य दण्डादिव्यावृत्तस्य घटादिकार्ये सत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकत्व रूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ व्यवहार उपपद्यत एवेति । तत्र, अवृत्तित्वमादायार्थान्तरादिभिरुक्तसाध्यपरिष्कारस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । घटादिविशेष्यकमाधिष्ठानगतसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकतात्पर्यकारेण कपालाद्यधिकरणकतादृशभावप्रत्यक्षापत्तिवारणमप्यनुचितम् , यस्तुतो घटादिमध्यभूतलादि तद्विशेष्यकघटाभावप्रकारकप्रत्यक्ष प्रत्युक्तसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे भूतले घटादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकदोषादि समवधानदशायां घटादावुक्तसत्त्वारोपकाले जायमानस्य तद्भूतले घटाद्यभावप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः, प्रतियोगिमत्यपि प्रतियोगिमहत्प्रतिबन्धकदोषादिसत्त्वे तदभावप्रत्यक्षस्य सर्वैरप्यभ्युपगमात् । नच घटवनि भूतले दोषादिसत्त्वेपि ध्यायहारिकस्य पारगार्थिकस्य वा घटाभावस्य न प्रत्यक्षम्, तथासति तादृशज्ञाने अमत्त्वव्यवहारानुपपत्तेः, ब्रह्मप्रमातिरिक्तज्ञानवाध्यार्थविषयकत्वरूपममत्त्वस्य तादृशज्ञाने अभावात्, किन्तु प्रातिभासिकस्यैव घटाभावस्य तत्र प्रत्यक्षम्, तथाच तादृशभूतलादिविशेष्यकप्रातिभासिकान्यघटाभावप्रत्यक्षं प्रत्युक्तसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति वाच्यम्, तादृशभूतलादिविशेष्यकप्रातिभासिकान्यघटाद्यभावप्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्या अकल्पनादेन तादृशप्रत्यक्षापत्तिवारणे उक्तप्रतिबन्धकताकल्पनस्य निरर्थकत्वात् । नच जीवन्मुक्तादेर्निरुक्तसत्त्वारोपोपमर्दवतां तादृशप्रत्यक्षं प्रसिद्धमिति तादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः कल्पनीयतया तादृशसामग्र्यादिदानीं तादृशाभावप्रत्यक्षवारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, घटस्तद्वित्यादिरूपसत्त्वारोपशून्यतादशायां ता

दशमावप्रत्यक्षापचैरेवेगव्यवहारणात् । नच तादृशारोपनन्योद्बुद्धसंस्कारस्य तादृशारोपशून्यतादशायामपि सरवालोक्तापत्तिरिति वाच्यम्, एवमपि षट्चक्रेण घटाभावविषयकयोरनुमितिशब्दबोधयोरप्रातिभासिकाभावमानस्योक्तप्रतिबन्धकत्वेन वारणासम्भवेन तादृशज्ञानयो प्रमात्वव्यवहारस्य वारयितुमशक्यत्वात् । तादृशानुमितिशब्दबोधयो प्रमात्वव्यवहारस्येष्टत्वे च प्रत्यक्षेपि तादृशव्यवहारे इष्टापत्तिसम्भवेन निरुक्तप्रतिबन्धकताकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नच प्रतियोगिग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशया तादृशप्रत्यक्षस्येष्टत्वेपि तादृशदोषादिविरहदशया अभावप्रत्यक्षवारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, तदशया घटादि लौकिकप्रत्यक्षज्ञानग्रीरूपप्रतिबन्धकमरुदेवोक्तापत्तिवारणात् । निरुक्तसत्त्वा रोपप्रतिबन्धकतागतेपि तदशया प्रातिभासिकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणायोक्तसामग्र्या अभावलौकिकप्रत्यक्ष प्रति प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

यदप्युक्तमिदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरेतत्काले गृहादिनिष्ठघटाधिकरणतावच्छेदकत्वाभाव एव विषय इति । तत्र, प्रतियोग्यभावयोरविरोधवादिना शक्यतामते अभावाधिकरणताया इव प्रतियोग्यधिकरणताया अपि किञ्चिदनबच्छिन्नतया गृहादिनिष्ठघटाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव अमसिद्धत्वेन तदभावाप्रसिद्धे, प्रतियोग्यभावयोर्विरोधमञ्जनार्थमेवावच्छेदकभेदस्वीकारात्, प्रतियोग्यभावयोरविरोधे अवच्छेदकभेदस्याकल्पनीयत्वात् । एतत्काले गेहे घटाभाव इति प्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेन गेहे घटाभावविषयकत्वेन तत्समानविषयकत्वेनानुभवसिद्धाया इदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरपि एतत्कालावच्छेदेन गृहादीं घटाभावविषयकत्वस्य युक्तत्वात् । नचेतत्काले गेहे घटाभाव इत्यनेतत्कालविशिष्टगेहे घटाभावविषयकत्वं न चेतत्कालावच्छेदेन गृहादीं घटाभावविषयकत्वम्, विशिष्ट चातिरिक्त

निति वाच्यम्;— तथा सतीदानो गेहे षटो नास्तीति बुद्धेरपि विशिष्ट गेहे घटाद्यभावविषयकरत्वेनैवोपपत्तावच्छेदकत्वाभावविषयकत्वकल्पनस्या युक्तत्वात् । इदानीं गेहे षटो नास्तीत्यादाववच्छेदकत्वानुल्लेखेनावच्छेदकत्वा भावविषयकत्वस्यायुक्तत्वात् । यादृशशब्दाद्यादृशार्थः प्रतीयते असन्नि धा- धके तादृशशब्दोऽस्ति तत्प्रत्ययस्य तादृशार्थविषयकत्वनिश्चयः ।

यद्यपि स्वमते सर्वेषां कारणानां कार्यव्यवहितपूर्वक्षणवच्छेदेन का- र्याधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वासम्भवेऽपि स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकषट्त्वादिमत्त्वरूपघटादिनिष्ठन्यासिनिरूपकत्वघटितं कारणत्वं दण्डादेशरूपघट इत्युक्तम् ; तन्न, आधेयतावच्छेदकत्वस्यातिप्रसक्तधर्मसाधारणतया तद्विशेष रूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वावश्यम्भावेन तादृशधर्मवत्त्व- स्य न्यासिनिरूपत्वाभावात् । षट्त्वादीं भूतलादिवृत्तित्वावच्छेदकत्वस्यानुभव सिद्धत्वात् । एवं कारणताशरीरे निरुक्तव्याप्तेः षट्कत्वे नियतान्वयव्यतिरेक निश्चयस्य कारणताग्रहं प्रति सर्वानुभवसिद्ध हेतुत्वं व्यतिरेकव्याभिचारज्ञान- स्य तत्प्रतिषेधकत्वं च न स्यात्, तादृशव्याप्तिग्रहे तस्याविरोधित्वादिति ।

यद्यपि षट्त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतामात्मभिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारतां वा पक्षीकृत्य स्वन्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व - स्वरूपितत्वो मयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टत्वं साध्यम्, दृश्यनिष्ठप्रकारतात्वं हेतुः, इदं रजसमित्यादिज्ञानीमरजतादिप्रकारता दृष्टान्तः, तादृशज्ञानीमरजतादि प्रकारतायामुक्तोभयसम्बन्धेन शुक्त्यादिनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वस्य सत्त्वात् ; एवंच प्रातिभासिकानभ्युपगमेऽपि न क्षतिः; यद्वा प्रातिभासिकानभ्युपगमे गगनाभावादिकं दृष्टान्तीकृत्य स्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वं पश्ये सा- ध्यते, तच्च स्वाधिकरणावृत्तित्व-वृत्तित्वोभयाभाववदभावप्रतियोगित्वम् ; गगना भावे गगनरजसकाभावप्रतियोगित्वमादाय दृष्टान्ते साध्यनिर्वाहः ; अवृत्त्य भावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वाच्च नावृत्त्यभावप्रतियोगित्वमादायार्था

न्तरम् ; अथवा संयोगादिकं दृष्टान्तद्वयस्य स्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगित्वमेव साधनीयम् . अव्याप्यवृत्त्यव्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन पक्ष-
विशेषणात् तादृशविशेषणत्रिशिष्टे निरुक्तसाध्यं व्याप्यवृत्त्यव्यन्ताभावेन
पर्यवस्यतीति । तत्र, प्रथमकल्पे भ्रमीयप्रकारतायां निरुक्तसाध्यस्य सिद्धत्वात्
भिद्वसाधनात् । अरच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिसुषमन्वोक्तदोषवारणे
पर्यतहृत्तौ वहिमन्तावित्यादिज्ञानीयप्रकारतायाः पर्वतद्वदोभयनिष्ठविभिन्न
विशेष्यतानिरूपितत्वेनोक्तोभयसम्बन्धेन हृदनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वेऽपि यथा
न बह्वेर्गिध्यात्वं तथा जगत्त्रिष्टमकारतायास्तथात्वेष्यमिध्यात्वापत्तिगदाया
र्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच तादृशप्रकारतायां स्वनिरूपितविशेष्यता
व्यापकाभावाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वार्त्ताकारान्न दोषः,
रवनिरूपितविशेष्यतात्वेन स्वाधिकरणनिष्ठविशेष्यताया अपि सद्ग्रहेणा
भावे तद्यापस्तसिद्धयैवोक्तसाध्यपर्यवसानादिति वाच्यम् ;— दृष्टान्त
पक्षासाधारण्यैक्यस्य स्वत्वम्याभावेन साध्यानुगमापत्तेः । द्वितीयकल्पे
अवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे जाश्रयासिद्धिः, अभावम्याधि-
करणस्वरूपत्वेन गगनादिनिष्ठस्य प्रपञ्चभावस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्न
प्रतियोगिताकृत्य वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिप्रमावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्य च
गगनादिरूपत्वेनावृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रपञ्चे ऽभावात् । एवं
प्रपञ्चस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रकृत्यावच्छेदेन विद्यमानस्या
वच्छिन्नवृत्तित्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वाभावादाश्रयासिद्धेस्तृतीयकल्पोऽपि
नोचित । अत्रच्छिन्नवृत्तिरामायाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे निर्याः
तद्व्यवहारस्य व्याप्त्यवच्छिन्नत्वकल्पे तादृशाभावस्य प्रतियोग्यवच्छेदक
वैशाल्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे ऽभावा
त्वेति दिक् ।

इत्यनन्तार्यम् कृती ग्यायमानकरे

इत्यनन्तार्यम् कृती ग्यायमानकरे एव प्रतीयमानत्वरूपमिध्यात्वमत्र ॥५॥

अथ मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ।

यदपि सद्भिषिकत्वमेव मिथ्यत्वं साध्यम्, सत्त्वं च प्रमाण सिद्धत्वम्, प्रमाणत्वं च दोषाजन्यज्ञानकरणत्वम्, तथाच दोषाजन्यज्ञान विषयभिन्नत्वं साध्यं फलितम्, प्रपञ्चज्ञाने अविद्याया इन्द्रियसन्निकर्षा देरेव वा दोषविधया हेतुत्वाद्दोषाजन्यज्ञान तत्त्वमसीत्यादिवाच्यजन्यानिर्विकल्पकज्ञानमेव, सद्भिषयान्यत्वं प्रपञ्चे ऽनुष्णम् ; नच दोषत्वस्य अननुगतत्वादिन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यत्वानामनन्तानां प्रातिस्विकरूपेणाभावकूट निवेशे दुर्ज्ञेयता स्यादिति वाच्यम्, भ्रमजनकत्वेन दोषाणामनुगमेन भ्रमजनकाजन्यधीविषयान्यत्वमिथ्यात्वागिति सुज्ञेयप्रकारसत्त्वात् ; भ्रमत्यस्यापि जातिविशेषरूपत्वेन तत्साद्भिषयघटितत्वविषयभनदुर्ज्ञेयत्वस्याभावाच्च; नचोक्तलक्षणस्यासत्साधारण्येनासत्त्वे पर्यवसानसम्भवादर्थात्तरम्, असतो वृत्तिविषयत्वाभावेनोक्तधीविषयान्यत्वस्य तत्रमत्त्वात्, वृत्तिसत्त्वेन सदसतो संसर्गाभावेनासतो वृत्तिविषयत्वासम्भवात्, अळीकाविषयकेनापि विकल्पेन अशविषाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिसम्भवात् तस्य सादृशवृत्तिविषयत्वेपि सादृशवृत्तेर्भ्रमत्वाभावात्, प्रमाणवाध्यविषयकस्यैव भ्रमत्वात्, " प्रमाणविषयविकल्पनिद्रास्यृतय " इति वृत्तिविभाजरूपातजलतूत्रे विषयव्यात् पृथग्विकल्पस्य परिगणनादसद्भिषयकविकल्पारूपवृत्तेर्धात्वाभावात्, "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमन एव " ति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव धीत्वोक्तेः, एव ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वाभावपक्षे उक्तलक्षणस्य ब्रह्मसाधारण्येन तद्वत्त्वत्वापत्त्या अर्थान्तरं चेति वाच्यम्,— सत्प्रतिभोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्वस्याप्युक्तसाध्यकोटौ निवेशेनार्थान्तराभावादिति । तत्र, वाचस्पतिमते भ्रमजनकाजन्यधीविषयस्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वरूपसाध्यामसिद्धेः । तन्मते अल्पण्डाकारचरमवृत्तेरपि स्तोपाहितरूपधाधेताधेविषयकतया भ्रमत्वात् ; अळीकविषयकवृत्तेर्धात्वाभावस्य स्वयमेषोर्पपादितत्वात् । विचरणादिमते शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वस्वीकारेपि तन्मसरीत्या उक्तपरिष्काराशयणे उक्त

परिष्कारस्य प्रससाधारण्यप्रसक्त्या ननुवारकविशेषणोपादानवैद्यर्थ्यं
 प्रसन्नात् । वाचस्पतिमत एव अविद्याया दोषविषया हेतुत्वस्वीकाराच्च ।
 नचासत्त्व्याविस्वीकारात्तादृशयोविषयम्यासत्त्वेपि तदन्यत् प्रपञ्चे
 वक्तुं शक्यमिति वाचस्पत्, असत्त्व्यातिवादिभिरप्यसन्नं भवतीति
 प्रतीत्या अमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभ्युपगमेपीदं शशशृद्गं
 न भवतीति प्रतीत्यतिद्वयात् शशशृद्गत्वावच्छिन्नभेदस्य कैरप्यनभ्युप
 गमान्, तन्मत्तरीत्या अमजनकाजन्यधीविषयत्वस्य विशिष्टशृद्गत्वसम
 शीलत्वात् । नच तन्मते अमजनकाजन्यधीविषया-मत्तस्याप्रसिद्धत्वेपि
 स्वनिष्ठधीविषयतावन्यापकप्रमजनकरूपद्वीपनिरूपितनयतावच्छेदकत्वाकव
 साध्यम्, अतो न साध्याप्रसिद्धिः, शुक्तिरूप्यनिष्ठधीविषयतासागान्य
 स्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेन तत्र साध्योपपत्तिश्चेति वाचस्पत्, जग
 मिथ्येत्यायाकारकजीवन्मुक्तादिज्ञानीविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वा
 भावेन वाचापत्तेः । शुक्तिरूप्यमिथ्या नैव रजतमित्यादिज्ञानीविषय
 ताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च । व्याप
 कत्वमनिवेश्य दोषजन्यतावच्छेदकस्वनिष्ठधीविषयतात्वस्य साध्यत्वात्पी
 कारे च ब्रह्म क्षणिकमित्यादिज्ञानविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वेपि
 ब्रह्मणोऽमिथ्यात्वेनोक्तसाध्यस्य सत्यत्वाविधातकत्वेनार्थान्तरात् । नच
 स्वाभावाविषयकज्ञाननिरूपितस्वनिष्ठविषयतावन्यापकदोषजन्यतावच्छेदक
 ताकत्वस्य साध्यत्वाशक्तदोष प्रपञ्चो मिथ्या शुक्तिरूप्यमिथ्येत्यादि
 ज्ञानस्य स्वाभावविषयकत्वेन तद्विषयकत्वाभावादिति वाचस्पत्, एक
 भ्रमे यस्य दोषस्य कारणता तस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणतया
 तादृशभ्रमविषयप्रतिभासिके निरुक्तसाध्याभावापत्तेः, तादृशदोषजन्य
 वच्छेदके विषयताया अनिदेशात् । एव समानाकारा यादृशयादृश
 प्रतिभासिकविषयकभ्रमा मित्रदोषेण जाताम्तादृशप्रतिभासिकेवैरि निरुक्त
 साध्यात्तन्मव, तत्र दोषाणां परस्परं व्यभिचारवारणाय जन्यतावच्छे

दकक्रोटावव्यवाहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया तत्र विषयतानिवेशे प्रयो
 जनविरहात् । एतेन भ्रमविषयत्वमविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वं वा साध्यमिति
 निरस्तम्, सर्वस्यापि क्षणिकवादिप्रकारकभ्रमविषयत्वेन सिद्धसाधनादेः
 दुर्वारत्वात् । स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकभ्रमत्वकत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारे च
 बाधादेः दुर्वारत्वात्, प्रपञ्चो मिथ्येत्यादिज्ञानस्य भवन्मते भ्रमत्वा
 भावात् । स्वविषयकज्ञानस्यान्यांशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च ।
 अयं घट इदं रजतामिति समूहालम्बनस्य घटांशे प्रमात्मकस्यापि रजतांशे
 भ्रमत्वस्य दृष्टत्वात् । नच स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकप्रमाभेदकत्वं साध्य
 मिति नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्;— तथा सत्ययं घटः अहं ब्रह्मास्मीति
 समूहालम्बनस्य शुद्धविषयकस्य तदंशे प्रमात्वेन स्वविषयकज्ञानत्वव्यापक
 प्रमाभेदकत्वस्य साध्यत्वे बाधापत्तेः । द्वितीयसाध्ये विनाशित्वस्यैव
 साध्यत्वसम्भवेनाविनाश्यवृत्तीत्यादिशिरोवेष्टनं न्यर्थम् । वस्तुतो विनाशि
 त्वस्याविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वस्य वा अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वे सिद्ध
 साधनाभावेऽप्यर्थान्तरं दुर्वारम्, विनाशित्वेऽपि घटादेरभिध्यात्वस्य द्वैत
 वादिमतसिद्धत्वादित्यलं विस्तरेण ।

इत्यनन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे

मिथ्यात्वनिवृत्तिभङ्गप्रपञ्चः ॥६॥

—(*)—

अथ सामान्यतोमिथ्यात्वमत्र ।

—(*)—

भस्तु वा मिथ्यात्वं यद्विच्छिद्यते, तथापि तथाभूत मिथ्यात्वं सत्यं मिथ्या वा? नाय, अद्वैतहाने; ; तत्र दृश्यत्वहेतोर्नभिचाराच्च । तत्रानुमितिषिष्यत्वसत्त्वेन दृश्यत्वाक्षतेः । नान्त्यः, मिथ्याभूतमित्यात्वस्य एव निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वकाले पर्यवसानेन तस्य प्रपञ्चे अस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नच सादृशमिथ्यात्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यत्वान् तेन सम्बन्धेन प्रपञ्चे अनङ्गीकारात् सिद्धसाधनामिति वाच्यम् ; एवमपि जगतस्तस्य ताया दुर्बलत्वात् । जगतस्तस्यैव निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वकत्वादात्मवदित्यनुमानात् । नच आत्मत्वमुपाधिः, दृष्टान्ते साध्यव्यापकरवात्पक्षे साधनाव्यापकत्वादिति वाच्यम् ; — सत्यत्वमस्तु आत्मत्वं मास्तिवत्यप्रयोजकत्वशङ्क्यां वारकतर्कभावेनोपाधेरसाध्यव्यापकत्वसन्देहात् । नचैवमपि तस्य सन्दिग्धोपाधित्वं दुर्बलमिति वाच्यम् ;— मिथ्यात्ववद्देहरूपसत्यात्वाभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया मिथ्यात्वाभावानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कस्य सत्यत्वसाधका नुमाने सत्त्वेन सन्दिग्धोपाधेरदोषत्वात् । अनुकूलतर्कभिरद्दृशयामेव तस्य दोषत्वात् । नचैवमपि मिथ्याभूतमिथ्यात्वाशये शुक्तिरूप्ये सत्यत्वाभाव्यभिचारो दुर्बल इति वाच्यम्, — शुक्तौ मासमानरूपस्यैव शुक्तिरूप्यशब्दार्थतया तस्य सत्यत्वात् । मिथ्याभूतस्य रूप्यस्य तत्रोदाचित्कीकारेपि तद्गत मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणाभावादुक्तव्यभिचारोपसर्के । नच शुक्तिरूप्यगत मिथ्यात्व मिथ्या मिथ्याभूतधर्मिकत्वात्त्वात्प्रयोजकत्ववदित्यनुमानात्तत्र मिथ्यात्वसिद्ध्या व्यभिचारो दुर्बल इति वाच्यम्, सादृशमिथ्यात्वं न मिथ्या सत्यभूतद्विरुद्धसत्यत्वासमानाधिकरणत्वात् यत्सत्यभूतयद्विरुद्धसमानाधिकरण न भवति तन्मिथ्या न भवति यथा गोत्वविरुद्धसत्यभूतगोत्वा

भावासमानाधिकरणं गोनिष्ठं गोत्वं न मिथ्येत्यनुमानेनोक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षित्वेन तादृशमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वाविद्धेः । नच वन्ध्यासुतनिष्ठे गौरस्यै तद्विरुद्धसत्यभूतस्यासत्त्वासमानाधिकरणे मिथ्याभूते निरुक्तसामान्य व्याप्तिव्याभिचारेण प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षित्वम्, सामान्य व्याप्तौ सहानवस्थित्यादिताधारणविरोधमनिवेश्य तदभावस्वरूपविरोध निवेशेपि यत्र स्वप्ने एकाधिकरणवृत्तित्वेन गजतदभावयोर्ज्ञानं तत्र गजा भावविरुद्धसत्यभूतगजासमानाधिकरणे मिथ्याभूतगजाभावे व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् ; एवमपि सत्यभूतब्रह्मधर्मत्वस्य भवन्मते सत्यत्वासाधकत्ववनिष्ठयाभूतधर्मिकत्वस्यापि मिथ्यात्वासाधकत्वेन तादृश मिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधकानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्काकष्यञ्जितत्वात् । वस्तु वस्तु दयोर्विरुद्धयोरेकमिथ्या तयोरेकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमात्प्रपञ्चगतस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वस्य तात्त्विकत्वं दुर्वारम्, नतु विरुद्धयोर्धर्मिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमः, शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्त्विकतात्त्वापत्तेः ।

यत्तु मिथ्यात्वावच्छेदकीभूतैकधर्मशून्ययोरेकमिथ्यात्वावच्छेदकीभूतैकधर्मशून्ययोरेकमिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येव नियमः, यथा परस्परविरुद्धरूपयोरजतत्वतदभावयोश्शुक्ती यथा वा परस्परविरुद्धव्यापकयोरजतमिश्रत्वयोरयोः तत्रैव तत्रैव रजतत्वापेक्षया तदभावतदवाच्छिन्नमेदयोरधिकसत्ताकत्वात् ; अत्र शून्यान्तोपादानादेकगजा रोपितयोः परस्परविरुद्धयोर्गोत्वाधत्वयोरेकापेक्षया अपरस्वाधिकसत्ताविरहेपि न क्षतिः, तत्र गजत्वात्थन्ताभावव्याप्यस्वरूपमिथ्यात्वावच्छेदकैकधर्मसत्त्वेन तयोस्तच्छून्यत्वविरहात् ; एवं च प्रपञ्चमतमिथ्यात्वापेक्षया सत्यत्वस्याधिकसत्ताविरहेपि न क्षतिः, तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वावच्छेदकीभूतद्वयस्वरूपैकधर्मवत्त्वेन तच्छून्यत्वविरहादिति । तत्र, भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपतया रजतमिश्रत्वयोरपि परस्परभावस्वरूपताया एव युक्तत्वात् परस्परविरुद्धव्यापकत्वोक्तयोगात् । यदि च भाव

त्वाभावत्वयोर्विरोधाद्भजतत्त्वं न रजतभेदाभावः रजतभेदस्य तदभावाभाव
रूपत्वाच्च नानवस्थेति विभाष्यते तदा रजतत्वतदभावयोः परस्परविरहरूप
त्वोक्त्यसङ्गतिः, तत्रापि रजतत्वाभावस्यैव तदभावाभावरूपत्वात् । किं
चोक्तनियमप्रविष्टं विरुद्धत्वन्न तावदेकाधिकरणावृत्तित्वम्, एकगजारोपितयो
गोत्वाश्वत्वमोरुक्तविरोधाभावादेव व्यावृत्त्या शून्यान्तोपादानवैयर्थ्यात् ;
रजतत्वतदभावयोरपि शुक्तौ सामानाधिकरण्यात्त्वेन तत्र नियमोपपादना
योगाच्च, किंतु परस्पराभावतद्व्यापकौभयसाधारणं परस्पराभावव्यापकत्वम्,
तथा च तस्य गोत्वाश्वत्वव्यावृत्तत्वेन तद्व्यावर्तकविशेषणानुपादानादुक्त्याप-
त्तिर्दुर्बारा ।

यद्यु यथा च सत्यत्वमिध्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वं तथोपपादित
मयस्तादित्यद्वैतसिद्धानुक्तम्, तद्भाषितमूलम्, पूर्वमद्वैतसिद्धौ सत्यत्वमिध्यात्व
योः परस्परविरहरूपत्वाभावादेरनुपपादनात्, प्रत्युत द्वितीयमिध्यात्वे मि-
थ्यात्वाभावसत्त्वमित्युक्तत्वाच्च ।

यदपि यथेति- येन प्रकारेणेत्यर्थः, तथा- स प्रकारः, उप-
पादितं- सत्त्वासत्त्वे अविकृत्य ज्ञापितम्, तथा च सत्त्वासत्त्वयोः
परस्पराभावत्वं नास्ति, मध्ये तयोरेकासत्त्वेऽप्यपरासत्त्वादिति यथोक्तं प्रथम
मिध्यात्वे, तथा सत्यत्वमिध्यात्वयोरपि तत्र तुच्छे द्वयोः प्रत्येकासत्त्वादिति
भाव इति अनुचन्द्रिकायां तादृशसिद्धिवाक्य व्याख्यातम् । तन्न, तुच्छास्वी
कर्तृमते मिथ्यात्वसत्त्वयोः प्रत्येकासत्त्वविरहेण तयोः परस्पराभावरूपत्वे
वापकत्वात्, तुच्छास्वीकर्तृमतेऽपि विशेषाभाववृत्तातिरिक्तसामान्याभावा
स्वीकर्तृणां भवतामभेदे उभयाभावस्य प्रत्येकाभावानतिरिक्ततया स्वप्रकारक
र्थाविशेष्यताव्यापकीभूताभावपतियोगित्वसत्तात्वात्स्योभयपर्यवसितसदसिद्धि-
क्षणस्वरूपमिथ्यात्वाभावत्वस्य सत्त्वत्वे प्रतिशेषानुमशन्वरात्, मिथ्यात्वा
भावसत्त्वत्वमिति मूलविरोधाच्च ।

यत्तु तयोः परस्परविराडरूपत्वेऽपि भिन्नसत्ताकत्वात् विरोधा, व्यावहारिकमिष्टवस्तुत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापद्वारेऽपि कास्त्वनिकसत्यत्वानुपहारादिति तदपि न, प्रपञ्चगतसत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वे तदात्म्यस्य प्रपञ्चस्य प्रातिभासिकत्वापत्त्या अर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः । “ सत्यं चानृतं च सत्यमभवदि ” इति श्रुत्यानृतपदवैयर्थ्यापत्तेश्च, सत्यस्य प्रपञ्चः प्रातिभासिकसत्यत्वाभ्याकाशादिरूपव्यावहारिकशुक्तिरूप्यादिरूपप्रातिभासिकोभयविषयप्रपञ्चकारणावोक्तेरनृतपदं विनापि सम्भवात् ; शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तसत्यत्वस्य सत्यपदेन ग्रहणे च शुक्तिरूप्यादिमाहकारत्वेनानृतपदसार्थकत्वात् ।

यत्तु शुक्तिरूप्यादी व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिकसत्यत्वस्य च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेऽपि तादृशे ते कल्प्येते, शुक्तिरूप्यादाविषयप्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्वाज्ञानेन सत्यत्वोत्पत्तेरिव प्रपञ्चमिथ्यात्वमगत्या तादृशाज्ञानकार्त्तव्यसत्यत्वोत्पत्तेरुत्पत्तौकाराद्भ्रमामयमगत्याध्वत्वेन शुक्तिरूप्यादिगतसत्यत्वस्य प्रपञ्चगतत्वापि सत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वं युक्तम्, श्रुतौ च सत्यपदस्य व्यवहारकारणाध्वत्वेन नानूनपदं स्वर्थमिति तत्र, प्रपञ्चोत्पादकाज्ञानस्य तदात्म्यप्रपञ्चोः परस्परतादात्म्याधवास इव तदर्थयोः परस्परविकल्पे संसर्गोपपत्तेः हेतुतायाः कल्पत्वेन नित्यत्वादेरिव सत्यत्वस्यापि तदात्म्यस्य प्रपञ्चे तदुत्पादानाज्ञानादेव संसृष्टरूपेणोत्पत्तिसम्भवात् ; मिथ्यात्वाज्ञानस्य सत्यत्वोत्पत्तेरिव हेतुत्वकल्पने गौरवात् । मिथ्यात्वाज्ञानात्सत्यत्वसंसर्गमोक्षोत्पत्तिकल्पनापत्तेरपि प्रपञ्चोत्पादकाज्ञानात्सादृश्यसंसर्गमात्रमोत्पत्तिकल्पने साधवात् । प्रपञ्चे मासमानस्यत्वस्य तदात्म्यत्वेन पारमार्थिकताभासत्संसर्गस्य व्यावहारिकतायाश्च मिथ्यात्वसादृश्यत्वात्तुभिः कल्पयितुं युक्तावात् । तादृशमत्पादित्यागे च तत्संसर्गोपपन्नस्य हेतुत्वकल्पनेन तादृशाज्ञानतत्कारणोर्निवृत्तौ तादृशानस्य हेतुताया अकल्पनेन च साधवात्सत्यत्वसंसर्गमपञ्चानां पारमार्थिकत्वमेव युक्तावात् ।

एव विषयतानिष्ठस्य कल्पनायास्तथाधिकत्वात् ; मग तु घटत्वाद्यवच्छि-
 लत्वेन स्वीकृतानां प्रकारानामेव नीलघटत्वाद्युपहितानिष्ठत्वेन स्वीकारात्
 गौरवम् । अत एव सयोगरूपादीनामपि केवलनिष्ठानामेवोपहितानिष्ठत्वं ;
 येषां तु नाशप्रतियोगित्वदृश्यत्वादीनां न केवलनिष्ठतासम्भवेत्तथाप्यवि-
 द्याद्युपाधिनिष्ठानामेष तदुपहितनिष्ठतास्वीकारात् गौरवम् ; नचैवमुपहित
 घटत्वादिज्ञानात् केवलघटत्वादिज्ञानकार्यस्य जायमानस्यावस्थायापत्तिरिति
 वाच्यम् , — केवलस्याप्युपहितविषयत्वस्वीकारात् ; नचैवमुपहितनिष्ठ
 सयोगादीनां केवलनिष्ठत्वाद्युपहितकार्यजनकस्य केवलेपि सत्त्वाद्युप-
 हितताशे केवलस्यापि नाशापत्तिरिति वाच्यम् , नहि येन येन सम्बन्धेन
 यद्युपहिते जायते तेन तेन तत्केवलेपि जायत इति नियम ! येन विषय-
 तान्बन्धेन ज्ञानमिव प्रतियोगितासम्बन्धेनोपहिते जायमाननाश-केवलेप्या-
 वधेत् , किन्तु प्रतिविषयकज्ञानस्य व्यक्तिविषयकत्ववत् उपहितविषयक-
 ज्ञानस्य केवलविषयकत्वम्-उपहिते सयोगादिजनकस्य केवलेपि तत्त्वमिति
 यथानुभव नियम , तथाचोपाध्युत्पत्तिनाशसामप्रचारेवोपहितोत्पत्तिनाशसा-
 मधीत्वेनोपाध्युत्पत्तिनाशस्यैवहितोत्पत्तिनाशत्वेपि केवलोत्पत्तिनाशत्वाभावेन
 उपहितनाशस्य केवलनाशत्वमेति नोक्तदोष " इति प्रतिपादितम् । एवं
 चोपहितविषयकज्ञानविषयत्वस्य केवले सत्त्वाद्यभिपारो दुर्भार ।

एव शुद्धस्यावधत्वे "स यो ह वै तत्पर ब्रह्म वेदे" त्यादिभ्रुतिविरोधापत्ति ,
 यत्त्वस्य तन्मतरात्वा शुद्धतागातरूपत्वात् । नहि सत्यत्वभावेन इव ज्ञान-
 शक्त्यादिभिः सर्वोच्छ्रयत्व ब्रह्मण परत्वमिति मूषावादिनोऽप्युपगतान्ति ।
 त्वय्याप्यशुद्धकोटिनिविष्टतया निवर्तनीयान्तर्गतस्य निवर्तकज्ञानविषयत्वा-
 सम्भवात् । " भासा वा अरे द्रष्टव्य " इत्यादौ उपहितस्यैव दर्शनविष-
 यत्वे तादृशज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपत्ति उपहितविषयकस्यापि तथ्यात्वे
 ' ब्रह्मज्ञ ' इत्यादिज्ञानस्यापि तथात्वात्पत्ति ।

यत्तु उपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकज्ञानरमैव प्रपञ्चोपादाना
 ज्ञाननिवर्तकत्वम्, स्वविशिष्टमहाविषयवृत्तेरपि श्लेषहितमहाविषयकत्वात्
 सत्यन्तम्, श्लेषहितान्याविषयकत्वं तदर्थः, स्याद्विषयकत्वस्य सत्यन्तत्वे
 उक्तविशिष्टविषयकवृत्तिवारणोपि वृत्तुपहितत्वे अज्ञानादिप्रकारकज्ञानरम
 सद्महात्तेः; तुच्छकारज्ञाने सत्यन्तत्वात्तद्वारणाय विशेष्यत्वम् ।
 नच सविषयकत्वमात्रेण तस्य चरणसम्भवात् श्लेषहितनिवेशे गौरवमिति
 वाच्यम्, - एकरूपसम्भवेन विषयताविशिष्टत्वात् विषयकत्वापेक्षया श्लेष
 हितस्वरूपवृत्त्या विषयतासम्भवेन विशिष्टत्वाद्यानुकत्वात्; तुच्छकारवृत्ते
 स्सविषयकत्वमते तेन तदवारणाय; अहं मया पटो विनाशति मद्वा
 काननया- एव मूलाज्ञानमाहाकत्वधीकारे तु श्लेषहितमस्मिन्निष्ठा वा अन्यविष
 यत्वानिरूपितविषयता तच्छालित्यमेव समानविषयकत्व निवर्तकरमौपमिकं
 वाच्यम्; निवर्तकत्वं च ज्ञानस्य तन्तमानाविषयकं तदाभयमनोनिरूपितं
 यदज्ञानं तदाभवकालपूर्वत्वशून्यत्वमित्यादिषु पूर्वगोचरम्; मया मया ज्ञानं
 न जीवन्मुक्तेनेन प्रतीतमानाज्ञानं श्लेषे मनोविशेषव्याकानविशेष निरूपकत्वं
 श्लेषे सत्युपहितविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुतावालोक्तदोष इति तत्र, तुच्छविष
 यकनिरूपणत्वमवृत्तत्वाभावादेवानिवर्तकत्वोपपत्ती विद्ये-त्यदद्वयव्याप्तम् ।
 तुच्छकारवृत्तेस्सविषयकत्वमते श्लेषहितान्याविषयकत्वस्य सत्यन्तत्वाभावे
 वारणात्तदर्थं विशयप्रदलोपादानस्य युक्तत्वात् । किञ्च समानविषयकपदेषु
 ज्ञानज्ञानयो निवर्तनिवर्तकभावस्य लोकसिद्धत्वाद्दृष्टवृत्तुपहितविषयकज्ञानस्या
 ज्ञाननिवर्तकत्वं न सम्भवत्येव, गित्तविषयकत्वात् । अज्ञानं हि शुद्धविषयकं
 वा श्लेषहितविषयकं वा, नान्यत् करणवृत्तिविशेषोपहितविषयकम् "आम
 यत्सविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तरेव केवला पूर्वसिद्धतमसो हि शक्तिमो ना-
 मयो भवति नापि गोचरः" इत्युक्तीत्या अज्ञानस्य स्वशापोपहितविषयत्वा
 सम्भवात् । उक्तकारिकाया विवरणादिमते केवलयस्य शुद्धत्वत्वात् वा

एतिसते कृतानकार्यानुपाहितपरतया भवद्विग्यात्तत्त्वान् । नच वृत्तेरप्यज्ञान
परिणामान्त-करणपरिणामत्वाद्ज्ञानरूपत्वमस्तीति समानविषयकत्वनिर्वाह
इति वाच्यम्, तद्यथासति घटादेरप्यज्ञानकार्भवेन तदुपाहितज्ञानस्यापि समान
विषयकरवेन निवर्तकत्वापत्तेः । नच वृत्तुपाहितविषयकत्वात्तत्रैव निश्चिन्त्य निव
र्तकतावच्छेदककोटौ निवेशान्न घट उपाहितज्ञानमादायादिविषयक इति
वाच्यम्; उभयोरप्यज्ञानसमानविषयकत्वाभावेन विनिगमनाविरेण द्वयो
रपि निवर्तकताया दुर्धारत्वात् ।

किञ्च शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाभावे शुद्ध स्वप्रकाशकमिति वाक्यस्य
शेषोपि शुद्धत्वाभावात् शुद्ध स्वप्रकाशं नयेति सशयानिवृत्तिपक्षस्तः ।

वस्तु धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वप्रकाशवृद्धि मिति विशेष्यता
सम्बन्धेन तद्यथापकीभूताभावप्रतियोगित्वे निश्चयस्य प्रतिषेधकत्वमनुभव
मिदम्, वदद्यथावच्छेदकताभावप्रतियोगी भूय इति निश्चयस्योद्बुद्ध
सत्कारस्य वा विशेष्यतासम्बन्धेन भूते सत्त्वे भूयवान् वदद्यथावधानित्याह
कृतज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन भूते अनुत्पादात् ; एवमस्वप्रकाश
सम्बन्धप्रतीभूताभावप्रतियोगि अनुपाहितस्वरूपशुद्धत्वमिति निश्चये उद्बुद्ध
सत्कारे वा सति तदवच्छिन्नविशेष्यकास्वप्रकाशत्वपक्षपरकवृत्तिर्न जायते,
एवञ्च शुद्ध स्वप्रकाशमिति वाक्यस्य लक्षणया शुद्धत्वमस्वप्रकाशसम्बन्धप्रती
भूताभावप्रतियोगित्वस्वरूपस्वप्रकाशत्वनिरूपितत्वप्रतिरेकव्याप्तिमदित्यर्थ इति
चादृशवाक्यस्य शुद्धविशेष्यकास्वप्रकाशत्वमशयानुत्पादप्रयोजकत्वोपजनकत्वा
रूप शुद्ध स्वप्रकाशत्वमाशकत्वमुपपन्नमिति-नञ्, उत्करोपदेतुभूतशुद्धादिपद
कृतज्ञानस्य शुद्धय वृत्तिविषयत्वं विना भयम्भवत् ; लक्षणयास्य
शक्यत्वस्य स्वरूपत्वेन शक्यत्वाभावीनज्ञानविषयत्वात् नच शुद्धस्वरूपाणां
पदानां चादृशस्वप्रकाशतापुद्गल एव सन्ति न शुद्ध इति न तज्ज्ञाना
पेक्षेति वाच्यम् ; एवमप्युपाहितत्वाभावरूपशुद्ध-वस्याप्युपाहितत्वेन शुद्धत्व

न्यायात् इत्याशङ्क्य तादृशोपहितत्वाभावरूप प्रत्यक्षरूपतया समाधानस्याङ्गीत
सिद्धिद्वितीयापरिच्छेदे प्रतिपादितत्वेन शुद्धत्वमस्वप्रकाशस्वभावापत्तीमृताभाव
प्रतियोगीति न्यासिज्ञाने शुद्धस्यावश्यं ज्ञातव्यत्वात् ।

तदपि — रवीश्यागितावच्छेदकत्वानिरूपिता या
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकतासम्बन्धेन
तद्वत् बुद्धौ र्गितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्व्यापकत्वज्ञानं
प्रतिबन्धकम्, यथा दहन्यभावविशिष्टे धूमवशाज्ञाने वहिर्भूगव्यापक इति
ज्ञानस्य दक्षित्वनिष्ठपत्यासत्त्वा प्रतिबन्धकता, एवम्योपहितत्वगतप्रकाशस्य
व्यापकगिति ज्ञानस्योपहितवनिष्ठत्वात्सत्त्वा उपहितत्वाभाववद्वेषमकाश
मिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादुपहितत्वाभावरूपशुद्धत्वस्याज्ञानेपि कृतभावात्,
अज्ञवाच्यस्य उपहितत्वमस्वप्रकाशस्यव्यापकमित्यर्थकतया पूर्वोक्तसंतमानु-
त्पादनयोक्तव्यमुपलक्षितम् तदपि न, अस्वप्रकाशत्वस्य स्वप्रकाशत्वव्यति-
सत्त्वेन स्वप्रकाशस्य च तदस्वरूपत्वेन शुद्धस्य वृत्तविषयत्वे निरूप-
न्यासिज्ञानस्यैवासम्भवात् । उक्तं चाद्वैतविद्भिः स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तौ-
“अवेद्यत्वे सत्त्वगोक्षमवधारयेत्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वम्,
न च मोक्षेऽन्यासिः, अनधिकरणत्वस्य स्वरूपतया तदापि सत्त्वात्; न च स्वरू-
पत्वे लक्षणत्वः नुपपत्तिः । तत्रने ज्ञानाभिदागन्दादी गुणत्वमवधारयत् स्वरूप
भूतेष्वनधिकरणत्वे लक्षणरम्यवधारदि” ति । न च स्वमवधारै स्वाद्विरीक-
संश्लिप्तविक्षेपनेवास्वप्रकाशत्वम्, तदभावश्च स्वप्रकाशस्वरूपम्, तथा
चोक्तस्वप्रकाशस्वभावापकत्वज्ञाने न प्रज्ञानाविक्षेपित्वाप्यम्, एवमप्यु-
पहितत्वस्यास्वप्रकाशस्यव्यापकत्वज्ञानार्थं शुद्धत्वमस्वप्रकाशस्योद्देश्यत्वात्
नस्यावेक्षितत्वात् । अन्यथोपहितत्वाभाववद्वेषमस्वप्रकाशत्वमिति न्यसि-
चारज्ञानानुच्छेदेनोक्तमदाश्रयताज्ञानासम्भवात् । उक्तसहचारस्य शुद्धस्य
व्यतिरक्तेन तद्व्युद्देश्यत्वव्यतिरक्तात् न च शुद्धस्य वृत्तविषयत्वस्य तद्व्यति-

ह्यभिचाराकारवृत्तितामया अकल्पनादेव नोक्तव्यभिचाराकारवृत्तिसम्भ
 व, ब्रह्मा उपाहिते शुद्धस्वप्नकाले उपाहितरूपाधिकरणमादाय सहस्यारभय
 त्प्राप्तेनोक्तव्यापकत्वज्ञान निरावापमिति वाच्यम्, — ब्रह्मातस्ति तादृश
 यामया अकल्पनादेव शुद्धस्वप्नकालवयोर्बोधिष्यधीवारणे उक्तव्यापकता
 ज्ञानम्बोक्तधीपतिव्यभक्तस्य ननु कं शुद्धं स्वप्नकाशमिति वाच्यमिदमुक्तेर्वैप
 र्यात् । उपाहिते शुद्धस्वप्नमात्रोकारे शुद्धरेनोपाहितावगादिगशुद्धाव
 च्छिन्नविशेष्यकस्वप्नकाशात्वकारकबोधस्योक्तवान्यजन्यत्वेपि तादृशसंख्य
 निवृत्तिनिर्वाहे तादृशवाच्यस्य लक्षणामश्रीकृत्य शुद्धं स्वप्नकालं न वेत्यादि
 संशयानुत्पारमबोधनकस्याभिधानस्यानुचितत्वात् ।

अथु - शुद्धं स्वप्नकाशमिति वाच्यस्य लक्षणया अशुद्धस्व अस्वप्नका
 शात्वकारकमित्यर्थ इति नवतामयमभिप्रायः - शुद्धविशेष्यकास्वप्नकाशस्य
 ज्ञानस्यापमिद्ध्या तादृशज्ञानतामया अकल्पनादेव नोत्पत्तिः ; धर्मित वच्छे
 दकस्याप्यम्बेग पटत्वाद्यौ मसिद्धस्वप्नकाशात्वकारकबोधस्य शुद्धत्वं
 उपाहितवयोनकसामवास्तव्यत्वेपि नोत्पत्तिसम्भवः, उक्तपतिव्यभक्तज्ञान
 सत्त्वादिति ; तथा, उक्तरीत्योपाहितरथाभावावितिहे स्वप्नकाशात्त्वाभावज्ञान
 वारणेपि स्वप्नकाशात्वं शुद्धवृत्ति न वेति संशयावधारणात् । उक्तसप्तमसाम
 य्याः कल्पने तादृशसंख्यपतिव्यभक्तबोधस्योक्तवाच्यदानुत्पत्तेः ।

तस्माच्छुद्धस्यापि वृत्तिविषयत्वमवश्यमङ्गोक्तं निति तत्र वृत्तिव्याप्यत्व
 रूढेतोर्भविचारो दुर्वार । किञ्च सत्त्वव्यादिगतरीत्या ब्रह्मणि स्वभि
 चारो दुर्वारः, नञ्नुमानं येन प्रयुज्यते तन्मतरीत्यैव स्वभिचारो दुर्भवं न मति
 वादिरीत्येति सम्भवति, प्रतिवादिरीत्या स्वभिचारज्ञाने सत्यपि परेषां परागर्था
 नुदयेवावृत्तिरसम्भवात् ।

वस्तुक्तं विवरणानुयायेभिः- शुद्धेपि वृत्तिविषयत्वमस्त्येव, "केवलो निर्गुण" इति ध्रुव्या ब्रह्मणि परमार्थतो धर्मनिषेधेपि व्यावहारिकधर्माविरोधार्थः ; अन्यथोपहितब्रह्मतादात्म्यस्य शुद्धेऽप्यवश्यं चाच्यत्वेनोक्तवृत्तिवाघापत्तेः ; ब्रह्मणस्स्वप्रकाशत्वेपि कल्पिताज्ञाननाशार्थं वृत्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात् ; किञ्च न स्वप्रकाशे चिदंशे अज्ञानम्- किंत्वानन्दांशे, तथाच तस्य शुद्धस्यापि वृत्तिविषयत्वमावश्यकम् ; तदुक्तम्- "फलव्याप्यत्वमेवाम्यं शास्त्रं कृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यत " इति, एव च स्वमतेपि ब्रह्मणि व्यभिचारस्य निरावधत्वात् तद्वारणाय शब्दान्यवृत्तिविषयत्वमेव हेतुः, तेन ब्रह्मणः श्रुतिजन्यशब्दबोधात्मकवृत्तिविषयत्वेपि तदच्यमानस्य तदाप्रवृत्तेर्न व्यभिचारः ; एवं तुच्छेषु न व्यभिचारः, " शब्दज्ञानानुगती वस्तुशून्यो विकल्प " इति पातञ्जलसूत्राच्छब्दविषयत्वादिशब्दैस्तुच्छजन्यवहाराच्च तुच्छस्य शब्दवृत्तिविषयत्वेपि तदतिरिक्तविषयत्वमावादिषि । तदुक्तम्, ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वसत्यसद्गुरुत्वादिगुणस्य सुल्लैकसमाधिगम्यतया तत्रोक्तहेतोर्भासासिद्धेः । नच सर्वज्ञत्वादिर्न ब्रह्मधर्मः- तदाश्रुतिबोधपत्वादिस्वनुमानेनापि वेद्यत्वात् भागासिद्धिरिति वाच्यम्,-- तथासति अनुमृतिः स्वप्रकाशा अनुमृत्तित्वादिस्वादिस्वप्रकाशत्वादिसाधकैः जीवः परमात्मनो न मियते चेतनत्वादित्यादिजीवब्रह्मभेदसाधकैश्चानुमानैर्बध्यत्वात् ब्रह्मणि व्यभिचारस्तदवस्थः । सन् घटोह मञ्जु इत्यादिप्रत्यक्षेणापि वेद्यत्वाच्च । नचोपहितमेव प्रत्यक्षवेद्यम्, उपहितस्य भावे स्वरूपस्यापि भावावश्यकत्वात् । अन्यथा विशिष्टनिधिर्तेषु स्वरूपे संशयापत्तेः । नच विशिष्टज्ञानमेव शुद्धे संशयनिवर्तकमिति वाच्यम्, - अन्यज्ञानस्यान्यसंशयनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यथा उपहितज्ञानादेव शुद्धेऽप्यज्ञाननिश्चितसम्भवेन शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वात्प्रकारवैफल्यात् । एवं तुच्छं वृत्तिविषयो व्यभिचारमाणत्वाच्च- तुच्छं न खणिकमकारणत्वादिस्वाधनुमानावेषत्वेन तुच्छेषु व्यभिचारो दुर्वारः ।

यदपि-सत्तादात्म्यप्रकारकवृत्तिविषयत्व हेतु , ब्रह्मणि तुच्छे च नृत्पति
योमिहभविश्रद्धतादात्म्यायाद्यलोन्नीत्या व्यभिचार इति । अत्र, सत्तादा
त्म्ये सत्तादात्म्याभावेन भाषासिद्धे । षट्सप्तप्रतिषत् ब्रह्म सदिति प्रती
त्या सत्तादात्म्यप्रकारकवृत्तिविषयत्वस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात् , तुच्छेपि
ब्रह्मविषयण सदिति प्रतीत्या व्यभिचारात् ।

एतेन- सत्तादात्म्यतत्त्वान्यतरप्रकारकवृत्तिविषयत्व हेतु , अतस्स
त्तादात्म्ये नासिद्धिरित्युक्तावपि न निस्तार , सत्तादात्म्यतत्त्वान्यतरस्यैव
हेतुत्वसम्भवेन चेपदैवदर्पाच्च । नावगावस्य हेतुत्वमपि न युक्तम् , न
दमिगतसत्तादात्म्यभ्योनयवायासिद्धत्वेन हेतुत्वात्सम्भवात् । सत्तादात्म्य
पदेन सत्तादात्म्यविवक्षणे सामान्यदौ , भावत्वस्य विवक्षणे चाभावे भाषा
सिद्धे । कालसम्बन्धविवक्षणे च ब्रह्मणि व्यभिचारात् ।

यदपि - स्वसमानज्ञानविषयत्वमेव दृश्यत्वम् , ज्ञाने स्व
समानसत्तादात्म्यनिवेशात्कृतुच्छयोर्न व्यभिचार , स्वसमानसत्तादात्म्यत्वं च
स्वानाशकज्ञानानाशयत्वम्— तेन सत्तादात्म्यसिद्धिरित्यात्वसिद्ध्यनन्तरमा
यित्वेषु नान्मोन्माश्रय , तत्र ज्ञानशरीरादानाच्च षटादिज्ञानस्य कश्चित्
षटावनाशकेन षटादिज्ञानेन वास्तव्येषु षटादौ नासिद्धे , इच्छास्यव
हितपूर्वोत्पन्नषटादिज्ञानगादामैव हेतुपपादनात् , वादशविषयविशेषविषयक
ज्ञानसादान्मिच्छापूर्वमनुत्पन्न वादशविषयत्वापसिद्ध एव— सर्वस्वापि
वस्तुन इच्छान्मिच्छापूर्ववर्तिनस्सर्वा ममेवमित्याकारकवृत्तिविज्ञानविष
यत्वात् , नच ब्रह्मणि प्रतिवादिरीत्या तद्वानाशकज्ञानानाशयज्ञानविषयत्व
स्य अस्वात्तादात्म्यव्यभिचार इति चाच्यम् ,— स्वानाशकज्ञानानाशयत्वेनादौ
मवसिद्ध यच्चदन्मज्ञानविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् , ब्रह्माज्ञानसामान्यस्य
ब्रह्माज्ञानाशयत्वेनादौतमसिद्धतया तद्व्यज्ञानविषयत्वाभावात् , इत्थ च
स्वनिष्ठनाशकज्ञानसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबोधिताकाभावाच्चज्ञानानाशयत्वप्रकार

काद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगि
 ताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वं दृश्यत्वमिति
 फलितम्, तेन नाननुगमः, नवा घटादिकं स्वपदेनोपादाय ब्रह्मणि व्यभि
 चारः, तादात्म्यानिवेशादिति । सन्न, इच्छाव्यवहितपूर्वोत्पन्नब्रह्मज्ञानमा-
 दाय ब्रह्मणि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच स्वनिष्ठनाशकतासम्बन्-
 ध्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्ज्ञाननाशस्वस्वोपादानान्तरकत्वेनाद्वैत
 मतसिद्धं यत्तद्विज्ञानविषयत्वस्य विषयतात्र ब्रह्मणि व्यभिचारः, इच्छा
 व्यवहितपूर्वोत्पन्नब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञाननाशत्वविरहेपि तत्तादयोपादानकत्वेना
 द्वैतमतसिद्धतया ब्रह्मिन्तत्वाभावादिति वाच्यम् ; वृत्तेस्सूत्रावस्थादि
 तदुपादानम्, सैव च संस्कारः, तथाचेच्छान्यवहित।
 पूर्वोत्पन्नघटादिज्ञानसंस्कारस्य तदुपादानात्मकस्य घटादिस्मृत्या चरम
 स्मृत्या वा नाशदघटादावतिदिः, घटादिज्ञानस्य घटाघनाशकपटादि
 स्मृतिनाशोपादानकत्वेनाद्वैतमतसिद्धतया तद्विज्ञानत्वाभावात् । ब्रह्मज्ञानेन
 प्रपञ्चस्य नाशो न जन्यते किन्तु प्रपञ्चात्यन्ताभाव एव ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त इति
 मतसाधारण्यविरहाच्च ।

तदपि— स्वनिष्ठावच्छिन्नतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्ज्ञान-
 नन्वध्वत्वप्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठानवच्छेद-
 कताकप्रतियोगिताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्वि-
 शिष्टत्वमेव दृश्यत्वं विशिष्टम्, तादृशज्ञानवाच्यत्वं च तादृशज्ञान
 प्रयुक्तस्वस्वोपादानान्तरत्वानच्छिन्नाभावकत्वम्, तथाच घटादिज्ञानोपा-
 दानत्वावच्छिन्नताभावस्य ब्रह्मज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वात्सन्न घटाघनाशकत्वविरहेण
 स्वाभाविकं शुक्लादिज्ञानमेव, तद्व्यवहृत्प्रकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषय-
 भिन्नं च घटादिज्ञानमिति नास्तिद्विरिति । तदपि न, सर्वं ज्ञानं शुक्ति-
 ज्ञानवाच्यमित्यद्वैतिनो भ्रमसम्भवेन तदीयविषयतात्वात्प्रकृतज्ञानसाधारण्य

सादृशज्ञानविषयत्वमभ्यन्तवाच्यिच्छन्नस्यनिष्ठावच्छेदकता रूपतियोगिताक्रमेदा
 ज्ञानाप्रसिद्धया स्वपदेन घटादेरुपादानासम्भवादिभिरे । अद्वैतिसम्ब
 न्धिप्रमाविषयत्वनिवेशे च सन्दिग्धासिद्धेः , अद्वैतिनस्तादृशवाध्यत्वपकार
 कज्ञाने प्रमात्वस्योभयवाच्यसिद्धत्वात् ।

अथ सादृशद्वैतिव्यक्तेरतादृशत्रयो न प्रसिद्धयति तादृशाद्वैति
 व्यक्तेरव तस्याक्तिवेन निवेशाच्च दोष ; नच तादृशव्यक्तेरप्रसिद्धिरेव, सर्वे
 षामिव चेतनानामयोम्यताज्ञानविहदशाया सर्वं ज्ञान श्रुतिज्ञानवाप्यमिति
 वाक्याहोपस्य दुर्वारत्वात् , अयोग्यताज्ञानजन्यसंस्कारस्य प्रतिषन्धक
 त्वेपि यदुपावच्छिन्नप्रतिक्रमिकमयोम्यताज्ञान संस्कारो वा तदन्यरूपावच्छिन्न
 धर्मिकवोधस्य शब्दाद्दुरपह्वत्वादिति वाच्यम् , — सादृशकालावच्छेदेन
 यद्यक्तेरतादृशत्रयो नास्ति तादृशकालावच्छिन्नवस्तुस्थीयावाध्यत्वमकारक
 ज्ञाननिवेशनादोषादितिचेत नैवम् , परार्थानुमाने तदादेशब्देन निर्देशस्या
 साम्प्रदायिकत्वात् । स्वनिष्ठवाध्यत्वपकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वतादा-
 र्थ्योभयसम्भवेन किञ्चिद्विशिष्टत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनेतराक्षस्य वैयर्थ्या
 च । तथाहि— नीलधूमत्वादिवारणाय व्याप्यतावच्छेदकवर्णान्तराप्रतिष-
 र्थैव व्याप्यतावच्छेदकत्ववद्वेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकान्तराप्रतिष-
 र्थैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्य काकदन्तसमानकालिज्ञान
 विषयस्योपरतादीना तादृशसम्बन्धतावच्छेदकत्वारणयावस्थ स्वीकरणी
 यतया निरुक्ततादृशोभयत्वस्य वाध्यत्वपकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयतात्वं
 रूपलघुधर्मपटितत्वेन तादृशसम्बन्धतावच्छेदकत्वामम्भवाद्याप्यत्वासिद्धिर-
 पिक्तेरिवा निग्रहस्यानमिति । नच स्वसमानाभिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्त
 राप्रतिषर्थैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमम्भसमानाभिकरणहेतुतावच्छेदकत्वम-
 म्भतावच्छेदकान्तरपटितस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमम्भतावच्छेदकत्वनियमस्यै
 क्तोपे न दोष ; तादृशज्ञानविषयत्वतादात्त्वोभयतराणांभिकरणत्वस्यो

सादृशिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वे अभावेन निरुक्तोपयत्वे तादृशसम्बन्धतावच्छेदकघटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्,— प्रथमनिश्चये स्वसागानाधिकरण्यनिवेशस्या साम्प्रदायिकताया भवतैवोक्तत्वात् । उक्तं हि लघुचन्द्रिकामां— “ ईश्वरवादपक्षधरीये तादृशसम्बन्धतावच्छेदकघटितत्वेन हेतुतावच्छेदकं विशेषणीयमित्युक्तम्, ता तादृशपदं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकपरम्, पूर्वग्रन्थे तस्यैव प्रकृतत्वात्, तथाच स्वसागानाधिकरण्यनिवेशस्य तान्त्रिकसम्प्रदायासिद्धत्वात् स्वरूपोलकल्पितत्वं निर्मुक्तिफलत्वं चे” ति । एवंच द्वितीयनिश्चयेषु स्वसागानाधिकरण्यनिवेशादुक्तोपयत्त्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति । एवं येन सम्बन्धेन यत्र यत्सम्बन्धते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावमङ्गीकुर्वन्ता स्वपदेन घटाद्युपादानेषु नापकृतासम्बन्धेन घटाभाववज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमपीति तदवाध्यज्ञानामसिद्धिः । सागानाधिकरण्यप्रतीतिस्थले भेदाभेदोपपन्नानङ्गीकारेण ब्रह्मज्ञानमध्येषु तद्भेदोपपादने न ब्रह्मणि व्यभिचारो दुर्वारः । भेदासहिष्णुतादात्म्यस्य भवद्विरनङ्गीकारेण हेत्वप्रसिद्धिश्चेत्थलं पल्लवितेन ।

यदपि— वृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम् ; नच शुद्धे ब्रह्मणि व्यभिचाराः, वृत्तिनिरूपितनिरवच्छिन्नविषयताया एव विशक्षितत्वात् ; शुद्धेषु वृत्तिविषयताया नृत्पुप,हितावच्छिन्नवृत्तिकृतया न व्यभिचारः, नचैवं विद्यदादिनिष्ठाया विषयताया अपि विद्यत्तावच्छिन्नत्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्,—सप्तमीनिर्देशं यद्विलक्षणं दैविकावच्छेदकत्वं तदनिरूपकस्वरूपनिरवच्छिन्नत्वस्य विद्यदादिनिष्ठया विषयताया अपत्युहत्वात् । नच विद्यदादादिषु अक्षय्येषु वृत्तिविषयतानवच्छिन्नेति वाच्यम्,— “ यत्तद्भेदव्यभिचारेण ” ति श्रुतिस्वारस्याद्ब्रह्मनिष्ठविषयताया अत्याप्यश्रुतत्वाभ्युपगमान् ; नच विषयतासागान्यवाधिनाः कर्मवत्ययस्यानवच्छिन्नविषयतापरत्वेषु श्रुतेर्भेदाभ्युपादानपरत्वरूपं स्वारस्यं न निर्वहतीति वाच्यम्,— प्रथमश्रुतदासे

भातोऽसाकन्मविषयकदाष्टिरूपगुरुगर्भावच्छिन्नलक्षणजागपेक्ष नमन्मत्यस्यैव
 विलक्षणत्वच्छेदकत्वानिरूपकविषयतात्वरूपलघुपर्मावच्छिन्ने लक्षणत्वा एवा
 म्युपपन्तु युक्तत्वादिति । तत्र , घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यानिष्ठविषयतायाः
 घटाद्यवच्छेदेन प्रसूता-त करणवृत्तिनिरूपिताया घटाद्यवच्छिन्नत्वेन निर
 वच्छिन्नवृत्तिविषय-वाभावेन भागासिद्धे । नच प्रत्यक्षस्थले वृत्ते प्रसर-
 नास्तीकारेण तादृशवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नत्वमा तद्विषयतायास्तदनच्छिन्नत्वसम्भ
 वोपि परोक्षवृत्तेर्न तद्वच्छिन्नत्वमिति तद्विषयतामादाय हेतुपदादनसम्भव
 इति वाच्यम्, — तथासति ब्रह्मण्यपि परोक्षवृत्तिविषयताया किञ्चिदव
 च्छिन्नत्वस्याप्रामाणिकत्वात् न्यगिचारस्य दुर्बलत्वात् । न यथा शुद्धे
 विषयता वृत्त्युपहितावच्छेदेन घटाद्यवच्छेदेन शरीराद्यवच्छेदेन वा जायते
 इत्यत्र विनिगमनाभिरहेणान-तावच्छेदकतात्मकिञ्चरुनाप्रसङ्गात् । इदं
 त्वस्यापि सिद्ध्यात्वेनैवावच्छेदकभेद विनैव तदभावोपपत्त्या ब्रह्मणि विषय
 ताया निरवच्छिन्नत्वेति “यत्तददेश्यमि ” ति श्रुत्युपपत्तेस्तत्र लक्षणकल्पन
 र्थमुक्तत्वात् । अ-वया “नेह नानास्ती ” त्यादावपि लक्षणावसङ्गात् ।
 किञ्च- घटादाविव ब्रह्मण्यपि निरवच्छिन्नविषयताया लतापिचारणाय
 कल्पचित्तप्रतिबन्धकताया भावच्छेदकतासम्भवेन ब्रह्मनिष्ठविषयता प्रति
 तादात्म्यसम्भवेन विनिगमनानिरहेण बहूना हेतुनायाश्च कल्पनीयताया
 महागौरवञ्च । इतीत्या किञ्चिदवच्छिन्नत्वरूपमपि प्रत्यक्षवादिरीत्या
 न्यगिचारो दुर्बल एवेति ।

एतेन— स्वानिष्ठविषयकज्ञानावाद्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम् ;
 स्वपदं यस्मिन् दृश्यत्वमुपपदनीयं तत्त्वम् , ब्रह्मविषयकवृत्तेश्च ब्रह्मण्य
 विरिक्तविषयकज्ञाननाभ्यत्वात् तत्र व्यभिचार , यद्वा सत्यादिवद्गुणत्वस्य
 विषया विषयकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम् , अतो न कोपि दोष इति निरस्तम् ,

भवन्मते घटादिविषयकज्ञानसामान्यस्य तदवच्छिन्नवैतन्मविषयकत्वेन
 घटादेस्त्वपदेनोपादाने तदनातिरिक्तविषयकज्ञानाप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धेश्च ।
 नच स्वभिन्नं यच्चिद्विन्न तदविषयकत्वमेव स्वानतिरिक्तविषयकत्वमतो
 नासिद्धिरिति वाच्यम्,— एवमपि घटादिज्ञानस्य घटत्वादिविषयकत्वेन
 शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य च शुक्त्यादिविषयकत्वेनासिद्धेस्ताभनवैकल्पस्य च
 दुर्धारत्वात् । दृष्टान्तपक्षसाधारणानुगतस्वत्वाभावेन हेतोरुभयसाधारण्या
 नुपपत्तेश्च । नच स्वबाधकज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदक
 ताकपतियोगिताकभेदवत्स्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टत्वमेव
 तथेति नाननुगम इतिवाच्यम्,— अहं ब्रह्मास्मि घटो विनाशीत्यादिसम्
 ह्यालम्बनस्यापि प्रपञ्चबाधकतापक्षे घटादावच्छेदे, घटादिज्ञानस्य स्व-
 परेनोपादाने तद्बाधकचरमवृत्तिविषयत्वस्य घटादौ सत्त्वात् । नच स्वबा-
 धकतावच्छेदकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदनिवेशालो-
 कासिद्धेः, समूहालम्बनज्ञानस्य बाधकत्वेपि घटादिविषयकत्वेन तथात्या
 भावेन घटादिविषयताया बाधकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्,— प्रपञ्चा
 भिकरणकालपूर्वत्वाभावरूपे भवन्मतसिद्धबाधकत्वे ब्रह्मविषयताया अनच्छे-
 दकत्वं न घटादिविषयताया इत्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् । शुक्तिः रजतं
 नेत्यादिज्ञाननिष्ठावच्छेदकतावच्छेदककोटौ शुक्तिरूप्यविषयताया अपि
 प्रविष्टत्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्पमाद्य । नच स्वबाधकज्ञानवृत्तित्वसम्बन्धा
 वच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य निवेशान् साधनवैकल्पम्, वृत्तित्वं
 च स्वानतिरिक्तविषयकत्वसम्बन्धेन, एतदर्थमेव हेतौ स्वविषयकज्ञानावाप्येति
 विहाय स्वानतिरिक्तविषयकज्ञानावाप्येत्युक्तमिति वाच्यम्,— तथासति
 समूहालम्बनस्य बाधकतापक्षे स्वपदेन घटादिगोचरवृत्तेरुपादाने निरुक्त
 सम्बन्धेन स्ववित्तिष्टारमकपत्रियोग्यप्रसिद्धयोक्तभेदमासिद्धेः । असिद्धेदमा
 दाय हेतुपादाने च प्रसङ्गि न्यभिचारस्य दुर्धारत्वात् । नचासमूहालम्बनज्ञान

एवमपि वाचकस्य सत्त्वात्तत्र ब्रह्मणि वृत्तेन व्यवहारात् इति वाच्यम्,— ताना
 ज्ञानवशे यत्पुरुषीयाज्ञानकल्पितं जगत्समूहान्मन्त्रनेत्रेण बाधितं तदीयज्ञान
 विषयस्वरस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन व्यवहारात् । पुरुषान्तरीयात्समूहान्मन्त्र
 ज्ञानस्य चैवःपुरुषीयज्ञाननापकत्वान्मात्रात् ।

यद्वेत्त्यादिकमपि न युक्तम् ; सत्यादिपदतात्पर्यविषयत्वात् ब्रह्मणि
 सत्त्वेन तदविषयकवृत्तिविषयत्वस्य भवन्मते घटादावभावेनासिद्धेः । नच
 घटादिज्ञाने घटात्मकचित्तकर्मत्वस्य भावेन शुद्धसमाधानात्सिद्धिः, शुद्ध
 स्वैव सत्यादिपदतात्पर्यविषयत्वादिति वाच्यम्,— ब्रह्मन्मतिरिक्तमित्यत्र
 निश्चयं विना शुद्धे तत्पदनात्पर्यस्य निश्चेत्तुमशक्यत्वेन अन्योन्याश्रयात् ।

यदपि कल्पव्याप्यत्वमेव दृश्यत्वम्, कल्पं च स्वावच्छिन्नवृत्तिप्रतिविधित्वात् वृत्त्यु
 परकत्वप्रतिविधित्वात् वा चित्, तद्व्याप्यत्वं च तदादात्म्यम्, अक्षरत्वापकस्या
 न्तःकरणस्य नेत्रादिद्वारा बहिर्निर्गम्य घटादिविषयदेशं गतस्य च घटाकारात्माः
 वृत्तेरतिस्वच्छत्वेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिरुपपत्त्यात्, घटादेरस्वच्छत्वेनैव स्वच्छ
 वृत्तिप्रसङ्गेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिरुपपत्त्युपपत्त्यात्, स्वतः प्रतिबिम्बोत्पत्त्य
 योषाया अपि गितेर्जलादिसम्बन्धेन तयोपपत्त्यदर्शनात्, द्वितीयकल्पो
 म्पुपपन्न इति । तत्र, नित्यातीन्द्रिये गुरुत्वादी मायासिद्धेः, परोक्षवृत्ती
 प्रतिबिम्बसम्बन्धेन तादृशवृत्तिविषयदेशप्राप्त्यभावेन स्वावच्छिन्नवृत्तिप्रति
 विधित्तविद्यादात्म्यस्य च न्युपरकत्वप्रतिविधित्तविद्यादात्म्यस्य वा अभावात् ।

अदधीश्वरीमायां मायापरिणामरूपायां विद्यमानसर्वविषयिक्रियायां
 वृत्ती प्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्य गुरुत्वादिकं सर्वं विषय इति न भागासिद्धिः,
 उक्तं हि विश्वरणे “ ईदस्य सर्वकर्तृत्वादेव विद्यमानसर्वविषयज्ञते” इति ।
 उक्तं च तत्र तत्रदीपे “ ईश्वरोपाविस्मत्त्वमभावं भावा विद्यमानसर्वविषया
 कारेण परिणमते, कस्मिन्च परिणामे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वं परमत्वात्प्राप्तिक
 सम्बन्धा ” इति; एवं च ब्रह्मदुःखादौ शुक्तिरूपादौ च वृत्तेरस्वीकारेण

न भागासिद्धिसाधनवैकल्ये इति । तदपि न, फलपदस्य प्रमाफलार्थकत्वात्
 सौभरीयमायावृत्तेश्च प्रमात्वाभावेन तत्प्रतिबिम्बितचित्तः फलशब्दार्थत्वा
 भावात् । येन हि पुरुषेण यदजातं तत्पुरुषोपतद्विषयवृत्तेः प्रमात्वादीश्वरेण
 भाशातस्य कस्मात्प्रभावेन तदीयमायावृत्तेः प्रमात्वाभावात् । यदिच
 फलशब्दार्थमपहायेश्वरवृत्तिसाधारण एव हेतुरुच्यते तथा उक्तभागासिद्धश्च
 भाषेपि सन्दिग्धासिद्धिर्न्याय्यत्वासिद्धिश्च दुर्बारा, द्वैतवादिमते स्वाकारक
 वृत्तिप्रतिबिम्बितचित्तोनङ्गीकारात्, चिदादात्म्यमातस्य हेतुत्वसम्भवेन प्रति
 बिम्बितान्तवैयर्थ्यात् । किंच नीरूपस्य निरवयवस्य चैतन्यस्य निरूपाया
 मन्तःकरणवृत्तौ प्रतिबिम्बाङ्गीकारोपि न युक्तः, गगने कालादिप्रतिबिम्ब
 वदसम्भावितत्वात् । नच जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्य निरवयवस्यापि स्फटि-
 कादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् सावयवस्य सरूपस्यैव प्रक्षिप्त्वा इति न नियम
 इति वाच्यम्, — एवमपि चाक्षुषस्यैव चाक्षुषे प्रतिबिम्ब इति नियमस्याव्या-
 हतत्वेनोक्तस्थले प्रतिबिम्बासम्भवात् । नच शब्दस्याचाक्षुषस्य प्रतिशब्दा
 रूपप्रतिबिम्बोपलम्भाद्चाक्षुषस्याकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनाच्च नायमपि
 नियम इति वाच्यम्, — शब्दस्य द्रव्यत्वपक्षे पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दाभि
 घातेनान्यत्र शब्दान्तरोत्पत्तावपि तत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावाव्यवहारात् । शब्द
 स्याद्द्रव्यत्वपक्षे ऽप्यभिन्वयज्ञक्रबाम्बभिघातेन शब्दान्तरोत्पत्तेः । आकाशस्य
 च पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वात् ।

यदपि— फलन्याप्त्वरं स्वावच्छिन्नविषयकाज्ञानभङ्गविशिष्टचिद्विषयत्व
 मेव, वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वस्वीकारात्, यत्र विषयत्वं स्यात् तदेव स्वमिति ।
 तदपि न, नित्यादीन्द्रिये गुरुत्वादी भागासिद्धेः, आवरणभङ्गविशिष्टचित्तः
 प्रत्यक्षवृत्तिफलत्वात् । आवरणं हि द्विविधम्- असत्त्वापादकममानापादकं
 च । तत्राप्यस्य परोक्षपरोक्षसाधारणनिश्चयेन नाशेपि द्वितीयस्यापरोक्षवृत्तैव
 नाशात् । साक्षिभाष्ये सुखादौ भागासिद्धेःशुक्तिरूप्यादौ साधनवैकल्यात्,

साक्षिभास्वस्याज्ञानवच्छेदकत्वेन स्यादच्छिन्ननिद्विषयज्ञानाप्रसिद्धेः ।
चिद्विषयत्वमात्रस्य हेतुवसम्भवेनेतराशवैयर्थ्यादुक्तहेतोरभयवापसिद्धत्वेन
सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

यदपि— वृत्तिव्याप्यफलव्याप्ययोरन्यतरत्वमेव दृश्यत्वम्, अन्यतरत्वं
च तदुभयमुत्पत्तिशेषक यज्ज्ञान तन्मुखविशेष्यत्वम्, तद्व्यक्तित्वेन
ज्ञानस्य निवेश, तेन वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनान्यवैयर्थ्यामित्यापा
क्यम्, यद्वा कदाचित् कश्चित् धीविषयत्व किञ्चित्कालावच्छिन्नमावृत्ताना
वृत्तचिद्विषयत्वरूप इत्युक्तम्, अत्र चिदादात्मनेव हेतु, दैशिकसम्भवेन
हेतुमत्तालागायावच्छिन्नान्दम्, कालिकसम्भवेन हेतुत्वे चाविद्यादिषु
माद्विषयार्थेषु भूयसिद्विष्टिषु । सत्त्व, वृत्तिव्याप्यत्वस्योक्तरीत्या प्रकाशौ
व्यभिचरित्वेन उक्तप्रयत्नत्वस्यापि तत्र व्यभिचारात् । न्यायप्रयोगे
तदादिप्रदुमयोगस्यासात्प्रदाधिकत्वाच्च । यत्रेत्यादिकमपि न युक्तम्, चित्ता
दात्म्यस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात् । भित्तितियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरण
त्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्य प्राविभासिकस्य ब्रह्मणि सम्भवेन व्यभिचारात् ।
प्रातीतिकान्यस्य चिदादात्म्यस्य हेतुत्वे च दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । हेतो
रुभयवापसिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च । नच चिद्वृत्तित्वविशिष्टतादात्म्य
त्वेन हेतुत्वाङ्गीकारात् कैपि दोष इति वाच्यम्,— चिद्वृत्तित्वविशिष्टतादा
त्म्यस्यापि ब्रह्मणि धमसम्भवेन तादृशप्राविभासिकत्वस्या व्यभिचारस्य
दुर्भावात् । भवदगिगतादात्म्यस्योभयासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

यदपि— स्वातिरेकमित्ययोज्यस्वभ्यवहारकत्व दृश्यत्वम्, यतो
परीक्ष इत्याकारके घटविशेष्यरूपपरीक्षत्वव्यवहारे अनावृत्तचित्ततादात्म्येन
हेतुत्वात् घटादावपरीक्षत्वस्यानावृत्तचित्तादात्म्यरूपत्वात्, व्यवहारे व्यन
हर्तव्यस्य प्रयोजकतायास्तर्वासिद्धत्वात्, नित्यातीन्द्रिये क्तित्वव्यवहारस्या
सत्त्वापेक्षानानुसंधित्ययोज्यत्वात्कुचित एवास्तित्वरूपत्वात्, सुखादी

साक्षिभास्ये प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य च साक्षिचित्तोपेक्षात्वादेर्निर्दिष्टकालीनिन्द्रिय
 साक्षिभास्येषु हेतुसत्त्वमुपपन्नम् ; नचैवं शुद्धे व्यभिचारः, तत्राप्यस्तित्व
 व्यवहारेऽसत्त्वापादकाज्ञानशून्यचित्तस्तादोत्स्येन कारणत्वात्, अन्यथा
 तादृशव्यवहारं प्रति निरुक्तचित्तः कारणताया व्यभिचारोपत्तेः उक्तविशेषण
 विशिष्टचित्तश्च शुद्धचिद्भिन्नतया शुद्धचित्ति तादोत्स्यसम्भवादिति धाञ्चम् ;—
 स्वातिरिक्तचित्तप्रयोज्यत्वव्यवहारसामान्यकत्वस्य विवक्षितत्वात्, व्यवहार
 शब्देनासत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिद्रूपस्फुरणशब्दप्रयोगप्रवृ
 त्त्वादीनां परिग्रहात्; स्वगोचरस्फुरणाद्यन्वयतमत्वव्यापकस्वातिरिक्तचित्तप्रयोज्य
 ताकत्वे पर्यवसानात् शुद्धगोचरनिरुक्तस्फुरणरूपव्यवहारे स्वातिरिक्तचित्त
 प्रयोज्यत्वाभावेनादोषात् ; घटादेर्निरुक्तस्फुरणं शुद्धचिदपेक्षम्, शुद्धचित्त-
 मनोवृत्त्याऽसत्त्वापादकाज्ञाननिवृत्तेः- उक्तविशिष्टचिद्रूपस्फुरणस्य शुद्धचित्ति
 कल्पितत्वेन तदाभित्वाच्च, शुद्धचिद्विषयकोक्तस्फुरणस्य शुद्धचिदपेक्षितत्वेपि
 सा न ब्रह्मातिरिक्ता, ब्रह्मभिन्नसामान्यस्थाविषयप्रयोज्यत्वेन स्वातिरिक्तप्रयोज्य
 स्फुरणकत्वस्यापि शुद्धे सत्त्वाद्यभिचार इति चित्तदम्; अथ स्वातिरिक्तविश्रम्यो
 ज्यस्फुरणकत्वं लघुहेतुर्वोध्य इति । तत्र, ब्रह्मविषयकशब्दार्थनोधारणकनिरुक्त
 स्फुरणस्य स्वातिरिक्तपदज्ञानादिरूपविश्रम्यो ज्यत्वेन उक्तहेतोरपि ब्रह्मणि
 व्यभिचारात् । नचानादिस्फुरणं ब्रह्मणस्त्वातिरिक्तचिदप्रयोज्यत्वेन, पूर्णा
 नन्दांशे उक्ताज्ञाननिवृत्तेस्तादाकारवृत्त्यधीनत्वेपि चिदशेऽसत्त्वापादकाज्ञान
 विषयत्वाभावस्यानादित्वात् ; शुद्धचित्तोऽज्ञानाविषयत्वे नित्यसिद्धे वृत्तेरप्रयो
 गौजकत्वेऽप्यज्ञानाविषयत्वविशिष्टचित्त एव तत्र क्षेत्रसाधारणप्रयोजकत्वात्
 शुद्धचित्तस्तादृशिशिष्टत्वेन स्फुरणत्वादिति वाच्यम् ;— तस्मापि स्वातिरिक्त
 जीवचित्तप्रयोज्यत्वात् । अन्यथा चैतस्य स्फुरतीत्यादिबन्धव्यवहारमुपपत्तेः ।
 निरुक्तस्फुरणादिपाटितहेतोरुपपत्त्यासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेश्च । किंच
 आक्षरणागत्याभावश्चित्तादात्म्यव्यापरोक्षपदार्थत्वमपि न युक्तम्, पदार्थि

विषयकचाक्षुषादिकाले घटोपरोक्ष इत्यादिव्यवहारस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेः, तदशायावपि घटाधिष्ठानत्रयनैतन्न्यस्य मूलाज्ञानेनाशृतत्वात् । नचावरणावच्छेदकत्वरूपानाशृतत्वविशिष्टश्चित्तसम्बन्ध एवापरोक्षत्वम्, घटाक्षुषादिकाले घटादिचित्तसम्बन्धव्यावरणानवच्छेदकत्वात्, जन्यभावे जीवस्योपायादनत्वपक्षे घटादिभिर्भावस्याध्यासिकोपरागसत्त्वेऽव्यावरणाभिभवार्थं ब्रह्मण उपपादानत्वे त्कोपरागार्थमावरणमङ्गार्थं च वृत्तिरिति स्वीकारेण घटादिचाक्षुषादिवृत्त्या घटादिविज्ञादात्म्यावच्छेदेन अज्ञाननाशाशोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — तथाप्येकाज्ञानपक्षे घटादिचाक्षुषवृत्त्या अज्ञाननिवृत्तिस्वीकारे सद्यो मोक्षापत्तेस्तत्पक्षे चित्तसम्बन्धे व्यावरणानवच्छेदकरवासम्भवात् । नच तत्पक्षे प्रमाविरहविशिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदमावविशिष्टश्चैतन्न्यसम्बन्ध एवापरोक्षता, सुखादिचित्तसम्बन्धे अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्यैवाभावेन घटादिचित्तसम्बन्धे च अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वसत्त्वेपि तत्र प्रमाविरहरूपविशेषणानात्वेन विशिष्टाभावसत्त्वाद्गुणमत्राप्यपरोक्षव्यवहारनिर्वाह इति वाच्यम् ;— एन सति प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायाञ्जुलादावपरोक्षव्यवहारानुपपत्तेः । नच प्रमावच्छेदकत्वात्तावविशिष्टं यत्स्वविषयतावच्छेदकत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽज्ञानभावस्तद्विशिष्टं चित्तादात्म्यमपरोक्षता, चाक्षुषादिप्रमाकाले तस्यानियमेन घटादिनिष्ठचित्तादात्म्ये प्रमावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन तदमावविशिष्टावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानाभावत्वात्तकाले उपरोक्षताव्यवहारनिर्वाह, उक्तविशिष्टस्य सम्बन्धत्वाच्च प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायामप्युक्तव्यवहारनिर्वाह, सम्बन्धानुपस्थितावपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् ;— निरुक्तचित्तादात्म्यस्य उक्तव्यवहारे प्रवृत्त्यादौ च कारणत्वापेक्षया लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वे लापवात् । नच भवन्मतेऽपामाण्यज्ञानास्फण्डितसाक्षात्कारकाले प्रवृत्त्यादिधारणायापानाभ्युत्थानास्फण्डितत्वस्य प्रवृत्त्यादिरनुकृता

वच्छेदककोटौ निवेशावश्यकतया गौरवम्, अस्मन्मते चापामाण्यज्ञानादि
 सत्त्वे ऽज्ञानस्यैव सत्त्वेन नोक्तविशिष्टचित्तादात्म्यमस्तीति वाच्यम् ;— एव
 मप्यज्ञाननाशं प्रत्युक्तप्रमामा हेतुत्वस्य तदवच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञाना
 गावस्य च निवेशनीयतया भवन्मते महागौरवात् । एवमसत्त्वापदकज्ञान
 शून्यचित्तोस्तित्वरूपत्वमप्यनुचितम्, तथा सत्यस्ति स्फुरतीत्यनयोरेकार्थक
 त्वेन षटो मे स्फुरतीतिवद्वटो मेऽस्तीत्यादिव्यवहारापत्तेः । चैतस्य स्फुरति
 न भैत्रस्येतिवचैत्रस्यास्ति न भैत्रस्येत्यादिव्यवहारापत्तेश्च । परन्तु काल
 सम्बन्धित्वमेव - अस्तित्वमिति युक्तम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यस्य हेतुत्वमपि
 न युक्तम्, व्यवहर्तव्यस्य सत्त्वेपि तदज्ञानदशायां व्यवहारानुत्पत्तेः नच व्यव
 हर्तव्यज्ञानं व्यवहारहेतुरिति वाच्यम्, — शुक्लादिव्यवहारे व्यभिचारादिति ।
 एतेन स्वातिरिक्तचित्सापेक्षस्फुरणकत्वं दृश्यावमिति निरस्तम्, उक्तरीत्या
 ब्रह्मणि व्यभिचारात् । हेतोरुभयासिद्धत्वाच्च ।

यदपि- अस्वप्रकाशत्वमेव दृश्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वं च स्वान्यचिदनपेक्षा
 परोक्षकत्वम्, चिदंशनिष्ठस्यापरोक्षत्वस्य स्वान्याविद्यापेक्षावाच्चिदिति विशेष-
 ष्योपादानम्, आनन्दांशस्य च स्वान्यचिदंशापीनापरोक्षताकृत्वाच्च स्व-
 प्रकाशत्वम् ; नच निर्वक्षेत्पुनःकलक्षणस्यासम्भवः, स्वान्यचिदप्रसिद्धेरिति
 वाच्यम्, — स्वान्यत्वाभावाविशिष्टा स्वनिष्ठापरोक्षत्वापेक्षणी चाचिदस्य
 तत्त्वं— स्वप्रकाशत्वम्- स्वापरोक्षत्वापेक्षणी या चिददन्या
 भवति तत्त्वं तदिति यत्स्वपदाभ्यां स्वपदवत्पदाभ्यां चैका वृत्तिर्मिथ्येति ।
 तत्र, शुद्धगतानन्दांशस्यास्वप्रकाशत्वे तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । तस्य
 मिथ्यात्वे च मोक्षे आनन्दावाप्तिबोधकश्रुतेरनुपपत्तेः । मोक्षे आनन्दावाप्ति
 बोधकश्रुतीनामनाभूतानन्दैक्यमर्थो नत्वानन्दसम्बन्धः, अभेदे सन्नन्धानुप
 पत्तेरिति भवतैवोक्तत्वात् । नचेत्यादिकमपि न युक्तम्, चिदंशस्य स्वादेनो
 पादाने स्वान्यस्या जीवचित्तः प्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धिनिरहात् ।

किंच- अपरोक्षतायाः प्रत्यक्षारम्भकान्त-करणवृत्तिवियवर्धरूपत्वे विषय
तासम्भवेन अर्थसम्बद्धवृत्तिरूपत्वे वा स्थान्यधिदप्रयोग्यापरोक्षत्वाप्रसि
द्धेः, स्वपदेन शुद्धस्योपादाने तद्विषयकशब्दजन्यमापरोक्षवृत्तेरपि स्वान्य
जीवविषययोग्यत्वेन तदप्रयोग्यरथाभावात् । नचोक्तस्वप्रकाशत्वस्याप्रसि
द्धत्वेपि नक्षतिः, तदत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नमेदस्य वा असत्प्रतियोगिका
भाववरप्रसिद्धिसम्भवेन हेत्वप्रसिद्धयभावादिति धाच्यम्, - तथासति ब्रह्मणि
व्यभिचारापत्तेः ।

यदपि- अत्रापरोक्षत्वं नोक्तवृत्तिरूपम्, किंत्वज्ञानविषयत्वामावप्रयोजक
विशिष्टान्तःकरणवच्छिन्नचित्तूपम्, तथाच नाप्रसिद्धिः, ब्रह्मनिष्ठाकापरो-
क्षत्वस्याधिष्ठानविषयता स्वप्रयोग्यत्वेपि स्थान्यधिदप्रयोग्यत्वेन ब्रह्मणि निरुक्त
स्वप्रकाशत्वस्य प्रसिद्धेस्तत्र तद्देवामावाच नोक्तव्यभिचारः; नचापरोक्षत्व
स्योक्तरूपत्वापेक्षया ऽज्ञानविषयत्वामावविशिष्टचित्तूपत्वं युक्तं लाघवादिति
धाच्यम्, - साक्षाद्गोतेस्सकर्तृकत्वानुरोधेनापरोक्षताया उक्तरूपत्वावश्यक
त्वात् ; यात्यर्थतावच्छेदकफलज्ञान्तिं हि कर्मत्वम्- फलप्रयोजकव्यापार
धदित्वाचकारं धातोस्सकर्मकत्व गिति तार्किकादयः; स्ववाच्यव्यापारव्यवि
करणं यत्कले तद्वाचकत्वं धातोस्सकर्मकत्वम्, फलतत्प्रयोजकयोर्धातुवाच्य
धटकत्वे धातोस्सकर्मत्वानुपपत्तेः; अतएव जानात्यर्थरूपस्य स्फुरणस्याप्य
सस्वापादकाज्ञानविषयत्वामावप्रयोजक विशिष्टचित्तूपत्वमेव, नत्र सत्त्वापा
दकाज्ञानरान्यचित्तूपत्वम्, जानातिस्सकर्मकत्वानुपपत्तेः ; सादृशप्रयोजकं च
धटादिप्रत्यक्षस्थले धटायाकारवृत्तिजनकसामग्री, सुखादिप्रत्यक्षस्थले सुखा
दिजनकसामग्री, तत्पूर्वकालवच्छेदेन सूक्ष्मरूपेण विद्यमाने सुखादौ वर्त
मानस्साज्ञानविषयत्वस्य सुखाद्युत्पत्तिक्षणे जमावो वर्तमानो हि तादृश
सामग्रीप्रयुक्तः; इदानीमज्ञानविषयत्व सुखादौ चन्दनयोगादिप्रयुक्तमित्य
नुभवाविति । तत्र, ब्रह्मगतस्योक्तापरोक्षत्वस्य वेदान्तजन्यवृत्त्यवच्छिन्न

त्रिद्रूपस्य स्वातिरिक्तपदज्ञानादिरूपप्रतिध्रयोऽप्यस्वेन निरुक्तद्रवप्रकाशात्वात्मा
प्रसिद्धेः । पूर्वोक्तरीत्या स्वमिथाराद्य ।

किंचात्ताज्ञानविषयताशून्यचिद्रूपापरोक्षत्वस्यैव हेतौ निवेशो युक्तः,
धातोस्सकर्मकत्वोपपद्ये घातुवाच्यतावच्छेदकगर्भं फलतत्प्रयोजकयोर्निवे
शावश्यकत्वेवि हेतुकोटौ तन्निवेशस्य विफलत्वात् । वस्तुतोत्र भात्वर्थता
वच्छेदकेपि फलतत्प्रयोजकयोर्निवेशो नावश्यकः, घटमिच्छति घटं करोति
घटं श्लेषीत्यादौ सविषयवाचकवातुसगभिन्माहारे विषयत्वरूपं गौणं कर्मत्व
मित्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन विषयतानिरूपकवस्तुवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्य
फलादेशांतुवाच्याघटकत्वे ऽऽयुपपन्नत्वात् । साक्षात्करोतिर्जातातेश्च उक्तार्थे
शक्तिस्वीकारे ईश्वरस्त्वैव साक्षात्करोति सर्वं ज्ञानातीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः ।
ईश्वरस्याज्ञानाभावेनाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित्तादात्म्यस्य तत्र
वापत् ।

यच्च— इच्छति द्वेषि करोतीत्यादेशपि कलावच्छिन्नत्वापारवाचकत्वा
द्रेव सकर्मकत्वम्, फलप्रयोजकं च्छासादृशद्वेषश्च इच्छतिद्वेष्योरर्थः, इच्छा
साः फलं सुखादी प्रमातृसम्बन्धः, गवादी स्वत्वादिः, द्वेषस्य च सर्पादी
तत्पदानिष्ठश्च, सुखाद्यनुत्पत्तावपीच्छादेवकासम्बन्धस्वरूपयोर्मत्वाजपत्वात् सुख
मिच्छतीत्यादिप्रयोग उपपत्त्यः, भ्रामप्रप्राप्त्यनुपपत्तेवि भ्रामं गच्छतीत्यादि
प्रयोगवत् ; एव कालसम्बन्धप्रयोजक उत्पत्तिप्रयोजको वा यज्ञः करो
त्यर्थः, घटं करोतीत्यादौ घटनिष्ठकालसम्बन्धप्रयोजकवृत्तबोधत्वात् ; उक्तं च
“ कर्मवत्कर्मप्राप्तवृत्तिश्च ” इति सूत्रे वैयाकरणैः—“कर्मोऽकर्मकत्वात्प्रेनेर्दे
स्यार्थे ह्यस्यते । किन्तुत्थादानमेवातः कर्मवत्स्याद्भ्रामप्री ” ति; इत्यादनु
इत्यपिप्रयोजकव्यापारः, यदतेश्च केवल्यसार्थकत्वात् सकर्मत्वमिति ।
चल, तमासति इत पुलादिसुखेच्छया स्वजन्मादिचारुजं सामप्रवशात् सति
हितशत्रोरपि सुखोत्पत्तिः तत्र पुत्रस्य सुखमिच्छतीतिवत् शत्रोस्सुखमिच्छ

तीति प्रयोगापत्ते; तत्र तादृशोच्छामयोज्यस्य उत्पत्त्यादिरूपफलस्य पुत्र
सुख इव शत्रुसुखेऽपि सत्त्वात्, विषयताया द्वितीयाथत्वे च शत्रुसुखविषयके-
च्छाविरहात् तदापत्तिः । एव यत्र द्वेषप्रयोज्यसामप्रया शत्रोरिव मित्रस्याप्य
निष्ठोत्पत्तिक्रम मित्र द्वेष्टीति व्यवहारापत्तिः, शत्रोऽसुख नेच्छति मित्र न
द्वेष्टीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिश्च । एवमुत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य करोतिवाच्यत्वे जला
हरणाद्यनुकूलयत्नेन धमाद्युत्पत्तौ जलाहरण करोतीतिवच्छ्रम करोतीति
व्यवहारापत्तिः, धम न करोतीति व्यवहारानुपपत्तिश्च । किञ्च साक्षात्करो
तेर्ज्ञानतेजोकार्यकत्वे शुक्तिरूप्य साक्षात्करोति जानातीत्यनयोरनुपपत्तिः,
प्रातिभासिकस्याज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेन द्वितीयान्तार्थस्य शुक्तिरूप्यादि
निरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य उक्ताज्ञानविषयत्वामाये वा-
धात्; परं जानातीत्यादौ द्वितीयान्तेन घटादिनिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धा
वच्छिन्नाधेयत्वस्य भानात् । एवं स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरण यत्फलं
तद्वाचकत्व धातोःसकर्मकत्वमित्यपि न युक्तम्, फलस्यापि किञ्चिदपेक्षया
व्यापारत्वेन स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणफलामसिद्धेरसम्भवापत्ते । एषत
इत्यादीनामपि परस्परव्यधिकरणानानावृद्ध्यादिवाचकत्वेन तादृशशुद्धेरव्य
न्मापेक्षया वा फलत्वेन स्ववाच्यैकशुद्धिरूपव्यापारव्यधिकरणस्यापर
शुद्धिरूपफलस्य तादृशशुद्धिप्रयोज्यफलस्य वा वाचकत्वसंशयवतिव्याप्तेः ।
नच एषधातोस्त्वपदेनोपादाने वृद्धिसामान्यस्य स्ववाच्यत्वेन स्ववाच्य
व्यापाराधिकरणत्वावच्छिन्नभेदवद्दृष्टित्वरूपं तादृशव्यधिकरणत्वं न वृद्धय
न्तरे तत्फले वा सम्भवतीति नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, - सकर्मकधातु सामा
न्यस्य स्वपदार्थत्वे स्ववाच्यव्यापाराधिकरणसामान्यभेदासिद्धे, फलमाश्रयते
सर्वमित्यादिव्यवहारेण सर्वत्रापि तादृशव्यधिकरणव्यापारसत्त्वात्; नच स्ववाचकत्व
स्वविशिष्टव्यापारवाचकत्वोभयसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वमेव सकर्मकत्वम्,
व्यापारे स्ववैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतिबोधितावच्छेदकत्व स्वम-
योजकत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच समयोगाद्यधिकरणमामादिनिष्ठभेदप्रतिबोधिता

स्फरोतीत्यत्र हि स्वापकर्पावपित्वमकारकबोधविषयता नमःपदार्थः, व्यापारः
 कृपात्वर्थः, तथाच नारायणनिष्ठतादशबोधविषयताप्रयोजकन्यापारानुकूलकृति
 मानिति योधः, तादृशविषयताश्रयतया च नारायणस्य कर्मत्वम्, यतो
 धात्वर्थज्ञावच्छेदकफलशालित्व कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थज्ञावच्छेदकत्वं न पाशु
 शक्यतावच्छेदकत्वम्, किंतु व्यापाररूपार्थे अनुकूलतासम्बन्धेन विशेषण
 तथा धातुप्रतिपाद्यत्वम् । धिपातार्थस्य च धात्वर्थे साक्षादन्वयेन तादृश
 बोधविषयतारूपधात्वर्थज्ञावच्छेदकत्वमक्षतमेव । एवं अत्रदेशावस्थान
 रूपपुर पदार्थस्य ज्ञानरूपाविरादिपदार्थस्य भूषणसंयोगरूपात्म्यपदार्थस्य
 चानुकूलतासम्बन्धेन कृपात्वर्थे विशेषणत्वात्तदाश्रयणण्डितादेः कर्मता ।
 तथा प्रकृते साक्षात्पदार्थस्य प्रत्यक्षस्य कृपात्वर्थे विशेषणत्वं विषयतया
 तदाश्रयणतादेः कर्मत्वं चेत्यहं मासन्निकविचारणेन ।

किञ्चोक्तस्वप्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतिबोनीताकभेदस्य हेतुत्वे ब्रह्मणि
 न्यभिचारो दुर्वारः, स्वप्रकाशो ब्रह्म 'साक्षात्परोक्षाब्रह्मे' ति लौकिकवैदि
 कसामानाधिकरण्यप्रत्ययेन ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नभेदस्यावश्यकत्वात् ।
 अन्यथा तत्र स्वप्रकाशतादात्म्यानुपपत्तेः । एव स्वप्रकाशत्वोपादिते मिथ्या
 मूले तद्भेदाभावेन भागासिद्धिश्च । नच स्वप्रकाशत्वोपलक्षितप्रतिबोधिक
 भेदस्यैव हेतुत्वात् दोष इति वाच्यम् ;— उपहितभेदातिरिक्तोपलक्षितभेदस्यो
 भववापसिद्धत्वात् ।

यदि— अवेमत्वे सत्यपरोक्षान्यवहारयोग्यत्वरूपं यत्स्वप्रकाशत्वं तद्
 भावरूपमस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वम्, धेयत्वं च स्वावच्छिन्नविधिषयकं
 यदभानापादकाज्ञानं तन्निवर्तकनृत्तिन्याप्यत्वरूपं फलन्याप्यत्वम्, तच्च न
 ब्रह्मणि, यत्तोक्तन्याप्यत्वं स्याप्य तस्यैव स्वपदार्थतया ब्रह्मावच्छिन्नविद
 प्रसिद्धे, तथाच निरुक्तवेद्यत्वाभावप्रमानाधिकरणस्याभानापादकाज्ञाननिवर्त

कृत्तविषयस्वरूपापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य ब्रह्मगात्रनिष्ठत्वात्तदभावरूपं
 दृश्यत्वं प्रपञ्चेऽभ्युपगम्य ; शुक्तिरूप्यादेरतीतत्वादिदशायां तस्यासत्त्वापाव
 काज्ञाननिवर्तकानुमित्यादिवृत्तिव्याप्यत्वे ऽप्यभानापादकाज्ञाननिवर्तकवृत्तिव्या
 प्यत्वाभावेन तत्र निरुक्तावेवसत्त्वेपि तत्रोक्तापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात्
 इष्टान्दस्य साधनवत्त्वमुपगतम् , यथादौ चोक्तापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वसत्त्वेपि
 तत्रावेद्यत्वाभावे विशिष्टाभावो क्षत एवेति । तत्र, स्वावच्छिन्नविशिष्टविषय
 काभानापादकाज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वाभावेसमानाधिकरणाभानापादकाज्ञा
 ननिवर्तकवृत्तिविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मणि वृत्तिकार्य एव सत्त्वेन तद
 भावस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यवभित्वात् । नचोक्तस्वप्रकाशत्वाभावस्य निर
 वच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम्, - उक्त
 स्वप्रकाशत्वस्यापि भिद्यत्वात्वेन तदभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनापि
 सत्त्वेन व्यवभित्वात्परिहारात् । तदवच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वेपि स्वमकारं ब्रह्मोति
 समानाधिकरणप्रतीत्या ब्रह्मणि तादृशभेदस्यापि सत्त्वेन व्यवभित्वात्वारणत् ।
 ब्रह्मनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षयोक्तस्वप्रकाशत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नभेदात्सिद्धेः
 तुच्छे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ च व्यवभित्वात् ।

यत् अज्ञानामयुक्तं सत् यज्जगन्मं तदन्वत्वे सति कालसम्बन्धित्वं
 हेतौ निवेद्यम् , पञ्चमप्रकारे सत्यन्ताभावात्तुच्छे च कालसम्बन्धित्वाभा-
 वात् व्यवभित्वात् इति । तत्र, सत्यत्ववादिमते षटादौ सत्यन्ताभावेनासिद्धेः ।
 भवन्मतेपि जीवन्मुक्तभोगादौ सत्यन्ताभावेन यागासिद्धेः । पञ्चमप्रकारेपि
 प्रतिशोभिनिधया अज्ञानस्य कारणत्वेन सत्यन्तेन तदवारणम् । नचाज्ञान
 मयुक्तत्वमज्ञानतल्लेखान्यतरतादात्म्यापन्नत्वम् , पञ्चमप्रकारस्य प्रतियोगि
 निधया अज्ञानमयुक्तत्वेपि तदसंगानकालीनत्वेन तत्तादात्म्यापन्नत्वविरहा-
 स्तत्त्वेन तदवारणम् , जीवन्मुक्तभोगस्याज्ञानासंगानकालीनतया तत्तादा-
 त्म्यापन्नत्वेपि ब्रह्मेशतादात्म्यापन्नत्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् ; - तथा सत्य
 ज्ञानमयुक्तत्वस्य निरुक्तरूपस्यैव हेतुत्वसम्बन्धेनेतरांशवैयर्थ्यात् ।
 इति न्यायभास्करे दृश्यत्वगणोष्ठमः

अथ जडत्वभङ्गः ।

जडत्वमपि न हेतुः । जडत्व हि ज्ञातृभित्तत्वं, तत्र ज्ञातृत्व यदि तादात्म्येन वृत्तिमत्त्वरूपं तदा तादृशज्ञातृत्वस्य घृत्तपिष्ठान् वैतन्य इवान्त करणेपिसत्त्वेन उक्तहेतोस्तत्र भागासिद्ध्यापत्तेः । यदि चासत्त्वापादफाज्ञानविषयत्वाभाव प्रयोजकविशिष्टविधादात्म्यमेव ज्ञातृत्वम्, घटा जानातीत्यादौ मनातृत्विति तादृशतादात्म्यभावादिषु च्यते, तदा घटादिमत्त्वक्षयले घटादिरूपविषयेषु तादृशचित्तादात्म्यसत्त्वेन घटादावपीद्वि । नच मनोवच्छिन्न तादृशचित्तादात्म्यमेव ज्ञातृत्वम्, नतु तादृशचित्तादात्म्यमात्रम्, तथापि घटादिमत्त्वक्षयले घटो जानाति घटो ज्ञातेत्यादिस्यवहारापत्तेः, तथाच तादृशव्यवहारप्रयोजक यन्मनोवच्छिन्ननिरुक्ताचित्तादात्म्य तदवच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वात् न घटादावसिद्धिरिति वाच्यम्, — तथापि मनोवच्छिन्नचित्ति भागासिद्धेः । नच मनोवच्छिन्नचित्तो न ज्ञातृत्वम्, सुषुप्तौ तदभावेऽप्यविद्यावृत्त्यात्मकस्य सुप्तादिज्ञानस्य साक्षिणि दर्शनादिति वाच्यम्, — तथाप्यविद्याविशिष्टरूपेण सुषुप्तिस्वप्नयोरेतद्व्यतिष्ठरूपेण चित्तो जायते ज्ञातृत्वेपि शुद्धस्याज्ञातृत्वेन तत्र व्यभिचारात् । नच ज्ञातृत्वदजन्योपस्थितिविशेषत्वावच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वात्तासिद्धिव्यभिचाराविति वाच्यम्, — ज्ञातेति समुदायस्य वारिप्रकृत्यभावेन तादृशसमुदायजन्योपस्थित्यप्रसिद्धेः । वैषाकरणराल्या तत्र शक्तिर्भाकारेपि न तादृशभेदस्य हेतुतासम्भवः, ज्ञानानुहलव्यापारवत्त्वेन चित्त इव मनसोपि ज्ञातृत्वदजन्यभीषुःस्यविशेष्यत्वेन उक्तभेदस्यासिद्धत्वात् ।

अतु— ज्ञानपदजन्यभीषुरयविशेष्यत्वावच्छिन्नभेद एव जडत्वम्, तत्र वृत्तेषुदुपरामार्थस्वपक्षे प्रतिविम्बप्रयोजकमनोवच्छिन्नप्रवैकन्य जानात्सर्थ, मनोवच्छिन्नचित्तो घटाभाकारतृत्तौ प्रतिविम्बोदवान् घटादिज्ञाननिरुक्तात्, घट जानाति वैक इत्यादौ घटादिक स्वाकारवृत्तिविशेष्यसम्ब.

न्येन जानात्यर्थकदेशप्रतिबिम्बरूपफलेन्वेति, सुखादौ वृत्तिस्वीकारे स्वाकार
 वृत्तिनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव प्रतिबिम्बे सुखादेरन्वयः, तदस्वीकारपक्षे सुखादा
 येव मनोवच्छिन्नचित्तं प्रतिबिम्बोत्पत्तिस्वीकारात् स्वनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव तत्र
 तदन्वयः, सुखत्वं जानामीत्यादौ सुखत्वादी वृत्तेः प्रतिबिम्बस्य चास्वीकारोप
 स्वाश्रयसुखादिनिष्ठत्वसम्बन्धेन सुखादे प्रतिबिम्बेन्वयः, तथाचाल कल्पे
 जानातिप्रगभिन्नाहृतद्वितीयायाः स्वनिष्ठत्व स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्व स्वाश्रय
 निष्ठत्वाद्यन्यतमसम्बन्धोर्ध इतिबोध्यम् ; साक्षात्करोत्यर्थस्तु विषयविशिष्टं
 बत्प्रतिबिम्बितं तत्प्रयोजकप्रयोज्य प्रतिबिम्बविशिष्टा चिदेव, विषयविशिष्टत्वं
 च न्यायवच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्वं स्वनिष्ठत्वं चेत्याद्यन्यतमसम्बन्धेन वाच्यम् ;
 वृत्तेरावरणभङ्गार्थस्वपक्षे स्वमत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्ट-
 चैतन्यं जानात्यर्थं, घटं जानामीत्यादावाधेयत्वस्य त्रितीयार्थस्य तादृशा
 ज्ञानविषयत्वाभावे ऽन्वयः, तथाच कल्पद्वयेपि जानात्यर्थे विशेष्यतया
 चित्तः प्रवेशात्तदवच्छिन्नभेदस्य दृश्यमात्रनिष्ठस्य हेतुतासम्भव इति। तत्र,
 ज्ञानपदप्रयोज्यशब्दबोधियमुद्यमविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वे ज्ञानविष-
 यस्त्वर्थमिति वाक्यजन्यबोधीयविशेष्यताया ज्ञानपदप्रयोज्यतायास्तत्संसाधार-
 ण्येन तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रासिद्धे । नच शब्दबोधियमुद्यमविशेष-
 यताया ज्ञानपदप्रयोज्यत्वं हि ज्ञानपदजन्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्,
 शब्दस्य दुर्बलत्वात्, तथाच तादृशचिन्निष्ठविषयताशक्तिबोधं प्रत्येव
 ज्ञानपदज्ञानस्य कारणत्वेन तादृशचिन्निष्ठगुरुत्वविशेष्यताया अपि तादृश
 विषयतात्वेन जन्यतावच्छेदकत्वादुक्तबोधीयसंबन्धत्वावच्छिन्नविषयतायाश्चा-
 तथात्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् ;— तथासति पर्यायदान्तरजन्यबोधे व्यभि-
 चारवारणायान्मबहिर्गतोरुत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशावश्यकत्वेन
 विषयतायास्तत्रानिवेशेन निरुक्तप्रयोज्यत्वस्य विषयतायामसम्भवेनासिद्धेः ।
 ज्ञानपदप्रयोज्यता या विषयताव्यक्तिसादृशविषयताव्यक्त्येव स्वरू-
 पतो वा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन ज्ञानपदप्रयोज्यविषयतात्वविक्रि-

एस्य गुरुत्वात् । नच ज्ञानपदप्रयोज्यां विद्विष्ठविषयताव्यक्तिं सत्याकित्त्वेन
 गृह्याया सन्निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य सत्याकित्त्वावच्छिन्नावच्छे-
 दकताकभेदस्य वा हेतुत्वमनुगतमिति वाच्यम् ; — तदादिपरेण हेत्वादि
 निर्देशस्य न्यायप्रयोगेऽसाम्प्रदायिकत्वस्य भवद्विरेवामकृतकत्वात् । किञ्च-
 तादृशगुरुत्वविशेष्यता ज्ञपहितमिष्टैव, नतु शुद्धचित्तिष्ठ-गुद्धस्य सविकल्प-
 कावेशत्वात्, तथाचोक्तगुरुत्वविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धे व्यभिचारे
 दुर्भारः । नच तदुपहितत्वावच्छिन्नभेदस्य तत्राद्वैशेषित्वावच्छिन्नभेदस्य
 च शुद्धे स्वीकारेऽप्युपाहृतादिघटकविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धेनर्श-
 कारात् व्यभिचारः, तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्यैवोक्तगुरुत्वविशेष्यत्वा
 वच्छिन्नभेदत्वेन निवेशादिति वाच्यम्, — चैत्रियघटायाऽकारवृत्तिनिष्ठमति
 विम्बमयोत्कमुद्राचिनमादाय मैत्रीयज्ञानव्यवहारापत्तेर्वाग्याय ज्ञापात्त्वर्थे
 शुद्धचित्तो न भवेश-— किंतु मनोवच्छिन्नचित इति भवद्विरेव विन्दुटीकायाऽनु-
 स्वेन मनोवच्छिन्नचित एव विशेष्यत्वात्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य मनोवच्छि-
 त्तचित्तभावेन भागातिद्वेष्टशुद्धचित्ति व्यभिचारस्य च प्रसङ्गात् । स्वनिष्ठ-
 स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वं स्वाश्रयनिष्ठत्वान्यतमसम्बन्धो जानातिसमभिव्याहन
 द्वितीयार्थ इत्यपि न युक्तम्, सुखत्व जानानीतिवस्तुतद्बुद्धिभावद्वर्तान्
 जानातीति भ्यवहारापत्तेः, स्वाश्रयनिष्ठत्वसम्बन्धेन प्रतिबिम्बे सुखत्वस्यैव
 तदुद्भूतेष्वन्तरस्यापि सत्त्वात् ।

यदपि ज्ञानत्वावच्छिन्नभेद एव जडत्वम् ; तत्र ज्ञानत्वं च न ताव
 नास्ति, वृत्तिप्रतिबिम्बितज्ञानाभावेषु तत्सम्भवेपि शत्वष्टप्रसङ्गात्तत्रे तद्
 चोगात्, किंत्वर्थप्रकाशत्वम् ; नच मोक्षे अग्याभेदित्वाभावात् स्वरूपो
 ह्येते च सविषयत्वापादादुक्तज्ञानत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, — मुक्तावर्था
 भावेऽप्यर्थोपलक्षितप्रकाशत्वानुपायादिति । तत्र, मुक्तौ प्रकाशवर्थाभावेन
 प्रकाशात्त्वर्थेवात्सम्भवेनार्थोपलक्षितप्रकाशवत्त्वात्प्रसङ्गात् । मुक्तित्वावयव

प्रकाशस्य दुर्बलत्वाच्च । किञ्च ज्ञानत्वं हि सविषयकत्वव्याप्यम् , सविष-
यकत्वं च स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्यम् , इच्छादौ तथा दर्शनात् ,
तथाच सर्वदृश्योच्छेदे मोक्षे वर्तमानस्य शुद्धस्य सविषयकत्वात्तन्मवात् तद्दे-
दस्य हेतुत्वे शुद्धे व्यभिचारो दुर्भारः ।

यत्तु— सविषयकत्वे स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्तिरेवाभिद्धा ,
इच्छामां सविषयकत्वस्यैवासिद्धेः, चाचित्तगण्डनम्भावेन स्वजनकज्ञानीय
विषयतयैवेच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारात् , ज्ञानविषययोस्तादात्म्येणैव
विषयतात्वस्य क्लृप्तत्वादिति । तच्च, घटमिच्छतीत्यादौ हि विषयतानिरूपक
ज्ञानजन्यत्वं द्वितीयार्थं इति भवद्विर्वक्तव्यम् , तथाच घट इष्टसाधनं
पटस्य प्रमेय इति सम्पूर्णात्मनज्ञानजन्येच्छादशाया घटमिच्छतीतिवत् पट
मिच्छतीति व्यवहारप्रसङ्गः । नच स्वजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वमेव इच्छा-
यास्सम्बन्धः , तथाच शोकदोष इति वाच्यम् , तत्रापीष्टसाधनत्वविषयताया
स्वजनकतावच्छेदकत्वेन ऋटमिच्छतीतिविदिष्टसाधनत्वमिच्छतीत्यादिव्यव-
हारापत्तेः । नच स्वजनकतावच्छेदकीगूतेष्टसाधनत्वप्रकरतानिरूपितविशेष-
प्यतावच्छेदकघटत्वादिभत्त्वमेव इच्छायास्सम्बन्ध इति नेष्टसाधनत्वमिच्छ
तीति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् ,— एवमपि नित्येच्छास्थले उक्तसम्बन्धा
सम्भावेन तस्यास्सर्वविषयकत्वानुपपत्तेः । किञ्च— ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्व
नियमाज्ज्ञानप्रकाशत्वस्य विषयादिप्रकाशत्वव्याप्यत्व सिद्धम् । तथाच
भवन्मते ज्ञेयज्ञातृ विशोपेतशुद्धचिद्रूपेणाप्यसम्प्रज्ञातसमाधौ मोक्षे चारमनः
प्रकाशमानत्वात् ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वम् । अतएवोक्तं विवरणे “ ज्ञातृ
रर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वादि” ति । तत्र ज्ञातृज्ञेययोर्वृत्त्ववच्छिन्नचैतन्यरूपे
असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचैतन्यरूपे वा ज्ञानपदार्थे
पटकताविरहेपि ज्ञातृरन्तेषु कर्तृज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वत्वमार्थत्वात् ।

एवञ्च ज्ञातृश्रेयाविशेषितरूपेण भासमानस्यात्मनो ज्ञानवासम्भवात्तुद्धात्मनि ज्ञानत्वावच्छिद्यमदस्य वृत्तेर्व्यभिचारो दुर्बार । नच सिद्धान्ते ज्ञातृश्रेयाविशेषितरूपेण भासमानात्तु ज्ञानत्वमित्यविभूतीना कथं ज्ञानत्वमिति वाच्यम्,— ज्ञानेश्वरस्यो प्रत्यक्त्वविशिष्टतयैव भासात्मीकारेण स्वात्मकज्ञातृश्रेयाविशेषितरूपेणैव भासनात् । प्रत्यक्त्वस्य च स्वकर्तृकत्वव्यवहारजनकता चच्छेदकस्वनिरूपितविषयताप्रयत्नरूपत्वात् । नित्यविभूतेभ्यः श्रेयाविशेषितरूपेण भासविरहात् स्वमकाशत्वेनैव भासेन स्वात्मकश्रेयाविशेषिततयैव भासनात् ।

यसु—यथा जाते-र्पक्तिनिरूप्यत्वेपि गोत्वप्रकारेणाद्यावगादिभ्रमे ष्यमिचारेण जातिप्रत्यक्षत्वस्य न व्यक्तिविषयकत्वव्याप्यता- किंतु भ्रमा-यजातिप्रत्यक्षत्वस्यैव, तथा ज्ञानस्य श्रेयादिनिरूप्यत्वेपि ज्ञानत्वविशिष्टप्रकाशत्वमेव विषयप्रकाशत्वव्याप्य न ज्ञानत्वोपलक्षितमकाशत्वम्, उदाहृतविवरणवाक्यमपि ज्ञानत्वविशिष्टस्य श्रेयादिनिरूप्यतापरमिति नोक्तत्वात् इति । तत्र, अश्वादी तादात्म्येन गवादिभ्रमस्य भव मत्तसिद्धत्वे गोत्वकनादिशेष्यकगोत्वप्रकारकभ्रमासिद्धत्वा दृष्टान्तासिद्धे । नचाश्वो गौरित्वाकारकज्ञानभवात्स्वित्वाकारके विषया तरबिज्ञासारूपे प्रतिबन्धके सति जायमानप्रत्यक्षे गवादिमानासम्भवाद्यच्चविषयकज्ञानविषयकप्रत्यक्षसिद्ध्या न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्,— तदात्म्येन गोप्रकारकभ्रमाप्यधनिष्ठविशेष्यता निरूपितगोत्वनिष्ठप्रकारताकत्वेन अश्वो गौरित्वाकारकतासम्भवेन तादृशभ्रमे तादृशेच्छया प्रतिबन्धनत्वात्प्रसक्ते । तादात्म्येन धर्मध्यासस्थल तद्धर्मससर्गाध्यासनिधमात् । नच गोनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नाधनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपितगोत्वप्रकारताशालि ज्ञान जायतामितिच्छादशाशानोक्ततादात्म्यारोपसम्भव इति वाच्यम्,— तदश्यायामप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावानापन्न गोत्वनिष्ठप्रकारताद्वयनिरूपकस्य तादात्म्यारोपस्य सम्भवात् ।

पच गोतादास्याविषयज्ञानं जायतामितीच्छादशायां न तत्सम्भवं इति वाच्यम्, — तथामात्रे तुल्यदुक्त्या प्रतिभासिकविषयकस्य जायतामितीच्छादशायां जायमानस्ये प्रतिभासिकमानासम्भवेन अन्यथाप्यापि स्वीकारापत्तेः । अस्तुवा धर्मितादास्यारोपं त्रिनैव धर्ममंसर्गारोपः, तथानिप्याप्यतावच्छेदके भ्रमान्यस्यनिवेशनमफलम्, तादृशसमदशायां अथे गोत्वसंसर्गोत्पत्त्या अवश्यैव गोत्वाध्वयव्यक्तित्वाज्जातिव्यक्तत्वस्य तराश्रयव्यक्तिविषयकत्वव्याप्यत्वाविषयतात् । एवं यत्किञ्चित्तिविषयिना विषयविषयकत्वाभावव्याप्या तस्य घटादिवत् ज्ञानत्वासम्भवेन निर्विकल्पकज्ञाननिष्ठायाः शुद्धविषयविताया विषयविषयकत्वाभावव्याप्यत्वाच्छुद्धस्य ज्ञानत्वासम्भवः ।

यत् ज्ञानत्वावो निर्विकल्पके ज्ञानत्वावलाक्षितविशेष्यके नृसिंहाकारमत्यक्षे शुद्धविषयितासत्त्वेति विषयविषयकत्वमावबिरहेण व्यभिचारात् शुद्धस्य ज्ञानत्वे वाचकमिति । तत्र, तादृशज्ञानवृत्त्यवच्छिन्नस्य विषयवच्छिन्नस्य वा चैतन्यस्य विषयत्वेति शुद्धस्याविषयत्वात् । अन्यथा घटस्मृतित्वादिज्ञानेति तदापत्तेः । एवं ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं सज्ञातृत्वं न स्वाभाविकमिति भवद्भिमत्तशुद्धस्य ज्ञातृज्ञेयविरहितस्य ज्ञानत्वासम्भवान् उच्छेदोर्ध्वभिचारः ।

यत् ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं न स्वभाविकम् ; तद्विज्ञेयजन्यत्वं वा ज्ञेयव्याप्यत्वं वा, नः, परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने चाभावात् ; परमते ईश्वरज्ञानस्याव्यपत्त्यात्, मन्मतेपीन्द्रियसन्निकर्षस्येव विषयस्यापि तत्रादेतत्त्वात् ; नापि द्वितीयः, यदा यस्यार्थस्य ज्ञानं तदा सोर्ध्व इति कालिकन्यासी परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने च व्यभिचारात् ; ज्ञानार्थयोर्दोषकन्यासेष्वभावात् ; ज्ञातारे ज्ञानरसार्थाभावादिति । अत्र, यत्र ज्ञानत्वं तत्र विषयतासम्भवात्-

च्छिन्नप्रमेयाभाववद्भेद इति व्याप्तिस्वीकारात् । शुद्धस्य निर्दिपयत्वेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्तया ज्ञानत्वासम्भवात् । सिद्धान्ते जीवब्रह्मणोः नित्यविभूतेश्च ज्ञानत्वेपि तत्र विषयतासम्बन्धेन स्वात्मकप्रमेयसम्बन्धेन च तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्त्वविरहेणोक्तव्याप्तौ व्यभिचारविरहात् । असाद्विषयकविरहेणोक्तव्याप्तौ ज्ञानत्वाभावेन सादृशवृत्तौ विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभाववत्त्वेऽपि व्यभिचारमाभात् ।

यद्यपि— ज्ञानस्य सञ्जातृकत्वं न स्वाभाविकम् ; ज्ञानस्य सञ्जातृकत्वं स्वाभाविकमित्यनेन यत्र ज्ञानत्वं तत्र ज्ञानजन्यत्वमिति व्याप्तिविवक्षायां नैयायिकादिमते ईश्वरज्ञाने व्यभिचारः ; सिद्धान्तेपि वाचस्पतिमते साया शूक्तिरूपज्ञानानङ्गीकारेण चैतन्यस्यैश्वरज्ञानरूपत्वात् तत्र व्यभिचारः ; नच तन्मते विषयावच्छिन्नविद्वेषेण ज्ञानजन्यतेति वाच्यम् ;— अविद्याद्यनादिविषयत्वानादित्वे तद्योर्जन्यजनकभावविरहात् ; यत्र ज्ञानत्वं तत्र प्रातृसम्बन्धेत्वमिति व्याप्तौ चाप्रयोजकता, ज्ञानस्य ज्ञानजन्यत्ववत् ज्ञानसम्बन्धेत्वंस्वापि सम्भवात् ; कदाचिज्ज्ञानजन्यत्वेनैवोक्तव्याप्तेरुपपत्त्या सर्वदा ज्ञानजन्यत्वासाधकत्वात् ; ज्ञानस्य गुणत्वाक्रियात्वयोरनभ्युपगमेन द्रव्याश्रितत्वानुमानायोगात् , अनादेश्च क्रियात्वासम्भवान् । नचैवं अस्ति ब्रह्मेत्यत्र कर्तारैलकारो न स्यात् , सत्त्वाद्य अनादित्वेन क्रियात्वासम्भवादिति वाच्यम् ;— मणिकारमते चैवो जानातीत्यादौ ज्ञानकृत्वत्वादेरसम्भवात् ज्ञानाद्यत्वत्वादिलक्षणायां शीरसाद्यावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकज्ञानव्योतीकारादाख्यासस्य कर्तृत्वार्थकत्वासम्भवात् साधुत्वार्थवत्त्वं मकृते ब्रह्मसत्ताया अनादित्वेन तत्कर्तृत्वनोपासम्भवात् षट्योस्तीत्यादावपि क्रियाभावेन कारकान्वयबोधोसम्भवादाश्रयवत्त्वं च अख्याततो बोधाद्य ब्रह्मास्ति पदान्नामत्वण्डलबोधोपपत्तिकारेणोपपत्तयः साधुत्वनात्तार्थत्वादिति । तत्र, यत्र ज्ञानत्वं तत्रविद्यतया प्रमेयमात्रवद्भेद इति व्याप्तौ दोषविरहात् ।

नविष्य नित्यविभूतेश्च ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि तत्राधेयतयेश्वरस्य सत्त्वादीश्वरस्य
 तथात्वेऽपि तत्र " यं पृथिव्या तिष्ठति " न्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वस्यापि
 सत्त्वेन तेषु न्यभिचारविरहात् । ज्ञानस्य ज्ञायात्पर्यवस्वरूपक्रियात्वसत्त्वेन कि
 श्विदाश्रितरवस्यावश्यकत्वाच्च । " अस्तिब्रह्म " त्वयास्मदातस्य साधुरव
 माप्रार्थस्वममुक्तम् ; सत्ताया अन्यादित्वेन तदनुकूलकृतेरपसिद्धावपि तदाश्रय
 त्वस्य प्रसिद्ध्या तद्वेधे बाधकविरहात् । नच ब्रह्मण एव सत्त्वास्वरूपत्वेन
 अभेदादाधाराधेयभावोऽपि नास्तीति वाच्यम् ; - सत्ताया बाध्यत्वाभावरूपत्वा
 दभावस्य चाधिकरणस्वरूपत्वाद्ब्रह्माभिलक्ष्येऽपि ब्रह्मवृत्तित्वस्यापि भवद्विरेय
 स्वीकारात् । अन्यथा सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयरूपसदसद्विलक्ष-
 णत्वस्य ब्रह्मण्यतिव्यापत्वात् । उक्तं च लघुबन्दिनाया सदसाद्ब्रह्मणत्व
 रूपमित्यात्वनिरुक्तौ " तथाच भावरूपधर्मानाभ्यत्वेऽपि बाध्यत्वाभावरूपधर्मा
 शयत्वात्तातिव्याप्ति " इति । नच ब्रह्मण्यदस्य चैतन्यस्वरूपमाप्रार्थकत्वा
 त्त्वास्यातेनाश्रयत्वबोधन न पुज्यत, निर्भर्मितावच्छेदककशाब्दबुद्धयसम्भवा
 दिति वाच्यम्, - निष्प्रकारकशाब्दबोधाङ्गीकृत्या भवतानिर्भर्मितावच्छेदक
 कशाब्दधीस्वीकारे बाधकविरहात् । खण्डबाधकार्यभाषपूर्वकमहाबाधकार्य
 बोधस्वीकर्तृमते घटाद्ब्रह्म घटमानयेत्यादा घटाद्ब्रह्ममित्यशेन घटभेदप्रकार
 कस्य निर्भर्मितावच्छेदककबोधस्य नैयायिकैरपि स्वीकारात् । ब्रह्मण्यदस्य
 नृदत्त्वादिविशिष्टपरत्वेन निर्भर्मितावच्छेदककशाब्दबोधापसत्केरभावाच्च ।
 ब्रह्मण्यदस्य स्वरूपमाप्रार्थकत्वेऽपि निर्भर्मितावच्छेदककवाधानङ्गीकारोऽपि आख्या
 तस्य साधुत्वमाप्रार्थस्वममुक्तम्, बाध्यत्वाभावात्सत्तेति कलेरे यथा अनाना
 पादकाञ्च नविराधिनी चिद्भानम् - अनानन्दापादकाङ्गानविरोधिनी चिदानन्द
 कथा अपत्त्वापादकाङ्गानविरोधिनी चिरसत्तेति पक्षेऽपि ब्रह्माभिलाषयिका
 तादृशसत्तेति बाधाय धान्वर्धविशेष्यस्य सम्भवात् । धात्वर्थनिरोध्यत्वेऽपि
 स्यैव स्मृत्यनुमतत्वात् अन्यथा " ब्राह्मो विवाह आहूय यत्कन्या दीयते
 स्वयम् " इति स्मृतिवाक्यादादानपूर्वकं स्वयं कन्यादानं ब्राह्मो विवाह

अथ परिच्छिन्नत्वभङ्गो दशम ।

एवं परिच्छिन्नत्वमपि न हेतुः । परिच्छिन्नत्वं हि व्यावर्तितत्वम् , आरु-
प्यादिगुणेन क्रमसाधनगवादिकं परिच्छिन्नमिति व्यवहारात् ; व्यावर्ति-
तत्वं च इतरभेदविधेयकानुमितिविषयत्वम् , तस्य च न हेतुतासम्भवः, अक्ष-
तुच्छयोर्बभिवारात् । विषयत्वमात्रस्य हेतुरसम्भवेनेतरांशवैयर्थ्याच्च ।

यत्तु परिच्छिन्नत्वं त्रिविधम् देशपरिच्छिन्नत्वं कालपरिच्छिन्नत्वं वस्तु-
परिच्छिन्नत्व चेति, तत्र यद्यपि देशपरिच्छिन्नत्वादिकं द्विद्विदेशादिलिङ्गके-
तरभेदानुमितिविषयत्वादिरूपम् , अथ घट एतद्देशपरिच्छिन्न इत्यस्य एत-
द्घट एतद्देशेन देशान्तरावच्छिन्नेभ्यो व्यावर्तित इत्यर्थात् ; एतदेतत्कालपरि-
च्छिन्न इत्यादावपि; तथापि निरुक्तदेशपरिच्छिन्नत्वस्य देशान्तरनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वं विनानुपपन्नतया अर्थापत्त्या देशान्तरनिष्ठात्वनाभावप्रतियोगि-
त्वस्य देशपरिच्छिन्नशब्देन लाभादुक्तरीत्यैव कालान्तरनिष्ठत्वप्रतियोगि-
त्वस्य कालपरिच्छिन्नशब्देन वस्तुवन्तगोचरेणैव प्रतियोगित्वस्य च वस्तुपरि-
च्छिन्नशब्देन लाभाच्चत्रापि देशान्तरादिपटितस्य हेतुत्वे तस्य सर्वदृश्यानु-
गतत्वादत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिभङ्गांस्तस्य व्यर्थत्वाच्चात्यन्तभावगतयो-
गित्वं देशपरिच्छिन्नत्वं चैतत्प्रतियोगित्वं कालपरिच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगित्वं
च वस्तुपरिच्छिन्नत्वमिति - त्रिविध परिच्छिन्नत्वमपि हेतुरिति । तत्र, सग-
वापत्तन्वन्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अक्षणि सत्त्वेन प्रथमद्वेनेसात्र व्यभि-
चारान् । सयोगमन्वन्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावैवक्षण्यमूर्तिनिष्ठमयोग-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि अक्षणि व्यभिचारात् । नच तत्र व्यभि-
चारवारणाय मूर्तिनिष्ठात्यन्ताभावीयत्येवमन्वन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया हेतु-
त्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् ; - आकाशकालवक्तृव्यादावभिद्वे ; सर्वमूर्तत्वा-
फासमित्यादि । तैत्तिरीयनिवृत्तयोः, प्य. का. अ. म्पात्यन्ताभावविद्वात् ।

चरसप्तयोगित्वरूपद्वितीयहेतोश्च प्रकृतिकालादावभिद्धिः, “गौरनामन्त
वती” “नित्या सततविक्रये “त्यादिभिः प्रकृत्यादेर्मित्तरावगमात् । शब्द
प्रतियोगित्वरूपतृतीयाहेतोश्च प्रमाणि व्यभिचार, तस्य अद्विष्टमेव प्रति
योगित्वात् ; अन्यथा अद्विष्टत्वापत्तेः ।

यदपि— स्वसमानसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगि वंदे उपरिच्छिन्नत्वम् ,
साहाय्येदप्रतियोगित्वं च वस्तुसंरिच्छिन्नत्वम्, यत्र हेतुः स्यात्त्वः न
स्ववदार्थः, तथाचात्मनि हेतोः स्थारणे तस्यैव स्ववदेन धार्यत्वात्तसमान
सत्ताकात्यन्ताभावादेरप्रसिद्ध्या अनारमन एव स्ववदार्थत्वात्तसमानि व्यभि
चारइति । तदपि न, अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे
स्वसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वाभावेन अलिङ्गे, श्रुतिकरूपादेः प्राप्ति
भासिकस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । न च
स्यान्पूनसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षणाज दोष इति वाच्यम्, —
स वस्थानुगतत्वेन मार्यासिद्धेः । न च पारमार्थिकनिष्ठ यद्व्यावहारिकाभाव
प्रतियोगित्वं तद्विज्ञत्वे सति पारमार्थिकनिष्ठ यत्प्रातिभासिकभावप्रतियोगि
त्वस्य तद्विज्ञप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यात्त भासासिद्धिरिति वाच्यम् ;—
व्यावहारिकत्वमातिभासिकत्वादिना सत्यत्वादिमते अक्षिप्तत्वन तद्विज्ञ
हेतोरुभयवशासिद्धत्वात् । यतो नास्ति घटत्वेन भ्रमेवं नास्तीति पतीन
विषयीभूताभावयोरैक्येन अभावैक्ये प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये प्रतियोगि
ताया ऐक्येन घटादिनिष्ठव्यावहारिकाभाव प्रतियोगिताया
अपि पारमार्थिकनिष्ठत्वेन तद्विज्ञत्वाभावादसिद्धेहकरीत्यैव दृष्टान्ते
साधनवैकल्याच्च ।

एतेन वस्तुतस्तु सापवादत्वात्तद्विज्ञत्वेन विद्विष्टताप्रतियोगितासम्बन्धेन
असम्बन्धात्प्रयो भेदो वा हेतुर्भेद इत्यपि निरन्तरम्, उक्तरीत्या घटादि

निष्ठप्रतियोगितायाः आत्मावृत्तित्वासम्भवेनासिद्धेः; आत्मावृत्तित्वविशिष्टसम्भवेन अस्यन्ताभावादेहेतुत्वमित्येतावतैव निर्वाहे तत्र सम्बन्धतावच्छेदके प्रतियोगितात्वनिवेशवफलप्राप्तौ । किञ्च घटो नाम्नीनि बुद्धावगावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया मानान्मध्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोवच्छेदकत्वाच्चात्माननिष्ठस्य प्रतियोगिनिरूपितानुयोगितास्यसम्बन्धस्यावश्यमङ्गीकारवैश्वेपि प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्धकारणकस्याभावीयो घट इत्यादिप्रत्ययम्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रतियोगिव्यवहारस्य चानुयोगितानिरूपकत्वावलम्बनन्यैवावपत्तेश्च अभावीयप्रतियोगितास्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावात् प्रतियोगितासम्बन्धेन अस्यन्ताभावादेहेतुत्वमनुचितम् । नच ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतियोगिजन्यत्वानुगमेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठसम्बन्धोपगम आनन्दक इति वाच्यम्, - अस्यन्तामदे तादात्म्यानञ्जीकर्तृणां भवतां प्रतियोगिनासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुत्वमित्यस्यासम्भवात् ; अभावांतरस्य तादृशसम्बन्धे मानाभावात् । स्पष्टं भेदं पूर्वपक्षव्याप्तिविनाशगादापर्याम् ।

एतेन घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पितानाः- विभक्तत्वात् - स्वानुगतप्रतिभासे रज्जाविदमश्वे कल्पितसर्पमालादिबदित्वनुमानामिष्यात्सिद्धिः; स्वानुगतप्रतिभासे कल्पितत्वं च स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपकारताव्यापकत्वनिवर्तकधीविषयताकत्वम्, तादृशप्रकारताव्यापकत्वात्स्यन्ताभावशुभं वा; अत्र तादृशप्रकारतासमानाधिकरणस्वनिवर्तकधीविषयताकत्वस्य साध्यत्वे घटादेः स्वतादात्म्यधीविषयघटत्वाद्यौ कल्पितत्वमादाय परैरर्थान्तरं वाच्यमतो व्यापकत्वमुक्तम्; तादृशप्रकारता च निरवच्छिन्ना साक्षाद्, येन स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावाते द्रव्यगुणादौ स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावेपि न क्षतिः; प्रतियोगिताविषयतादेरवच्छिन्नप्रकारतास्वीकारे तत्र स्वनिवर्तकधीविषयताविरहाभिरूपितान्त-

स्थाने स्वतादात्म्यसमानाधिकारोति वाच्यम् ; एवंच सामानाधिकरम्य
 मधि व्यापकत्वस्थाने षडतुं शक्यम् ; द्वितीयसाध्ये तु न प्रकाराभा
 मनवच्छिन्नत्वं देयम् ; विभक्तत्वं च स्वममानगच्छाकभद्रपतिभोगित्वमिति
 न ब्रह्मणि च्छमि वारः— इत्यानन्दबोधानुमानपरिष्कारोति निरस्तः ; खण्डो
 गौर्मुण्डो गौरित्यनुगतप्रतीतौ गवादिषु तादात्म्येन प्रकारीभूते गोत्वाद्गौ
 गवादिनिवर्तकधीविषयत्वाभावेन मयमसाध्ये बाधापत्तेः । नच खण्डो
 गौरित्यादौ प्रकारीभूतं गोत्वं सद्रूपमेव, पराभिमतता भावतो व्यक्त्यस्ताव
 दन्यतमोपरक्तसद्रूपस्यैव गौरित्यादिव्यवहारकारणत्वात्, घट इत्यादिव्यव
 हारेषु तादृश्यावयवव्यवस्थान्यतमोपरक्तसद्रूपस्यैव कारणत्वात् ; तथा च न
 बाध इति वाच्यम् ;— तावदन्यतमत्वघटकमेदानां विशेषणविशेषभावे विनि
 गमनाभिरहेण तावदन्यतमोपरक्तसद्रूपस्य गौरित्यादिव्यवहारकारणताया
 आनन्वयनसंज्ञान् गौरिवाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च उक्तान्यतमत्वघटितम् तथात्वा
 सम्भवेनात्रिरेकगोत्वादेः कल्पनस्यैव युक्तत्वात् । तावदन्यतमोपरक्तमने
 यत्त्वस्तुत्ववाच्यत्वादीनां तथात्वकल्पनमादाय विनिगमनाविरहाच्च । नचो
 क्तान्यतमत्वस्याखण्डस्य स्वरूपन एव निवेशाच्च गौरत्वं दुर्ज्ञेयत्वं चेति
 वाच्यम् ;— तथा सति तादृशान्यतमत्वस्यैव तथात्वोच्चिरयात् ; तत्र गवा
 दीनां कल्पितत्वाभावेन बाधस्य दुर्वारत्वात् ।

एतेन बाधव्यक्तौनां यावन्ति सद्रूपेण सह तादात्म्यानि तावदन्य
 तमत्वविशिष्टसम्बन्धेन सद्रूपविशिष्टं गौरित्यादिव्यवहारविषयः, तेन सम्ब
 न्धेन सद्रूपं तथाविष्टकारणतादेरवच्छेदकम्, तथाच खण्डो गौरित्यादि
 प्रतीतौ सत एव प्रकारत्वात्तत्र कल्पितत्वस्य गवादिषु सत्त्वात् बाध इति
 निरस्तम् ; कारणातावाहुल्यगौरवदुर्ज्ञेयत्वादेः पूर्वोक्तरीत्या पसहान् ।
 अन्यतमत्वस्यैव तथात्वापत्तेः ।

एतेन अनन्ता हि मूलाज्ञानीषाः कार्बज्जननानुकूला विक्षेपनामक
शंकयो निर्विषयकाः, 'आवरणशक्तेरेव साविषयकत्वात्, तथाच घटव्यक्ति-
भिरवच्छिन्ना जलाहरणादिकार्यानुकूला तादृशप्रतिर्घटत्वम्, एवं घट
त्वादिकमपि वाच्यमिति प्रत्युक्तम् ।

यत्तु गोत्वादिजातिस्वीकारेपि तादृशान्यतरत्वस्य कारणतावच्छेदकत्ववार-
णाय तस्योभाम्यामन्यथासिद्धिनिरूपकत्वस्य स्वीकारान्नोक्तापत्तिरिति तत्र,
सद्रूपतिरिक्तजातिस्वीकारपक्षे सद्रूपस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वकल्पनात् ।
किंच, अत्र साध्यघटकीभूतं स्वनिवर्तकधीविषयत्वं यदि स्वनाशकज्ञानविष-
यत्वरूपं तदा यादृशपूर्वज्ञानस्योत्तरेण ज्ञानत्वज्ञानेन नाशस्तारुणपूर्वज्ञाने सिद्ध
साधनात् । अवच्छेदकत्वच्छेदेन साध्यत्वेपि तद्वदेव विषयादेरमित्यारवापत्त्या
र्थान्तरात् । घटद्वारादिना नष्टे घटादौ वाचाच्च । स्वस्वकारणान्यतरत्वा
वच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वरूपमाशक्तानिवेशे च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ना
भावप्रयोजकधीविषयताकत्वमात्रस्य साध्यतयैव समीहितनिर्वाहे व्यापकान्त
निवेशवैयर्थ्यात् । द्वितीयसाध्ये विशिष्टाभावोभयाभावसम्बन्धान्तरावच्छिन्ना
भाववारणं दुर्घटम् । स्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व तादात्म्य
सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रतियोगिताविशेष्यत्वेन तद्वारणेऽप्यर्थान्तरं दुर्वा-
च्यम् ; स्वानधिकरण एव स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिद्धया प्युक्त
साध्यस्य पर्यवसानसम्भवेन तदधिकरणे तदत्यन्ताभावासिद्धेः । स्वाधिकरणता
समानाधिकरणप्रकारतानिवेशे च प्रकारतानिवेशवैयर्थ्यम्, स्वाधिकरणता
व्यापकभावप्रतियोगित्वस्यैव साध्यतासम्भवात् ; तावन्मात्रस्य च प्रागेव
निरस्तत्वात् ।

४. "

अतएव, घटादि सद्रूपे कल्पितं प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्
जलतरङ्गचन्द्रवदित्यनुमानाग्निगत्यात्वासिद्धिः ; अत्र सद्रूपे कल्पितत्वं सद्रूप
ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वं च सत्तादात्म्येन प्रतीय

मानत्वम्, तथाच घटादीनां सर्वेषां सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् घटा-
दिकं सर्वं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यमिति पर्यवसितम्, तरन्नस्यैवन्द्रस्तत्रिति
प्रतीत्या सत्तादात्म्यस्य सद्रूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च तरन्नचन्द्रे सत्त्वाद्बुद्धा-
हरणसङ्गतिरिति त्रशसिद्धिकारोक्तमपि निरस्तम्; ब्रह्मणो रूपादिदीनस्य
चाक्षुषादिविषयत्वासम्भवात् । ब्रह्मणस्तत्तादिज्ञातिरूपतया द्रव्यतादात्म्या
पन्नजातिनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वाथयतादात्म्यसम्ब-
न्धेन रूपस्य कारणत्वेन तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणो रूपादिमन्वेपि तस्य चाक्षुषा
सम्भव एव, तस्याऽऽसंसारमज्ञानावृत्तत्वेन शब्दैकगम्यतया घटस्सत्रित्यादि
बुद्धिविषयत्वानुपपत्तेः । “न चक्षुषा पश्यति कथनेनय” “पराचि खानि
व्यतृणत्स्वयम्भूरे” त्यादिश्रुतिविरोधात् । अन्यथा सप्रकारकशब्दाजम्य
श्रुतिविषयत्वरूपदृश्यत्वापत्त्या गिध्यात्वापत्तेः ।

यदपि सद्भानानन्दाशानाम्मध्ये आनन्दाद्यरूपेणैव तस्य मूलाज्ञाना
वृत्तम्, पूर्णानन्दो मे न भातीति प्रत्ययात्, सद्भानरूपे भासेत इति प्रत्य
याच्च; नच सद्भानाशयोरनावृत्तत्वे घटाद्याकारवृत्त्यभावकालेषु घटस्सन्
यदो भातीति धीहस्यादिति वाच्यम्, - सद्भानाशयोर्मूलाज्ञानेनानावृत्तत्वेपि
घटाद्यवच्छिन्नापिदज्ञानेन तूलाज्ञानशब्दितेनावृत्तत्वात् तादृशवृत्त्यभावकाले
तथाबुद्ध्यापादनासम्भवात्; कृष्या तादृशज्ञाननाशे च तथा व्यवहारात्;
एकाज्ञानपक्षे मूलाज्ञानेनैव सद्भानाशयोरनावृत्तत्वेपि कृष्या तदुच्छेदासम्भ
वेपि कृत्तिकाले तथा व्यवहार उपपद्यते; यस्सन् घटो भातीत्यादिव्यवहार
मति घटाद्याकारवृत्त्यभावविशिष्टमूलाज्ञानविषयतायाः प्रतिबन्धकत्वेन श्रुति
दशया प्रतिबन्धकविरोधात्; तथाच घटस्सभित्यादिपरीतो ब्रह्मणो विषयत्व
मुपपन्नमिति । तन्न, घट नजानामीति साक्षिधिया घटादेरेव अज्ञानविष
यत्वावगाहनेन तन्निवर्तकचाक्षुषादिवृत्तौ घटादेरेव भानौचित्यात् सद्रूपस्य
भानाङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । नच घटाद्यवच्छेदेन चितः स्फुरणवाराणाय

घटाद्यच्छेदेन चित्तज्ञानविषयत्वानामवश्यं कल्पनीयतया तदवच्छेदकत्वे-
 नैव घटादीनामस्फुरणोपपत्तौ तेष्वज्ञानविषयत्वान्तरकल्पने गौरवमिति
 वाच्यम् ;— घटाद्युपहितचैतन्यानां केवलचित्तो भिन्नत्वपक्षे उपहितचैतन्येष्व
 ज्ञानविषयत्वानां घटादिषु तदवच्छेदकत्वानां च कल्पनीयतया तदपेक्षया
 घटादिष्वज्ञानविषयत्वानां कल्पनाया एव लपीयस्वत्वात् । तादृशचैतन्यानां
 केवलचित्तमिदमिदमपक्षेपि घटादिविशेषितचित्तूपे संशयाद्यभावरूपस्फुरणस्य
 घटादावज्ञानविषयत्वाङ्गीकारमात्रेणैव निर्वाहात् तादृशचित्तो अज्ञानविष-
 यत्वाकल्पनात् । न चाद्यपक्षे घटादावच्छेदकत्वानि न कल्प्यानि, तथा
 ज्ञातचित्तादात्म्यादेवाज्ञातत्वव्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यम् ;— विनिगमश्चा
 भावात् । घटादावज्ञातत्वस्वीकारे, प्यज्ञातचित्तादात्म्यादेव तदुपहितचित्तस्य
 ज्ञातत्वव्यवहारनिर्वाहात् । नच चित्तज्ञातत्वस्वीकारे अज्ञातत्वशून्यचित्त-
 पमपरोक्षज्ञानमिति सम्भवति, घटादौ तत्स्वीकारे तु नापरोक्षत्वम्, घटा
 दाकारयुक्त्यनुपचिकालेपि घटादेरपरोक्षत्वापत्तेः, किंत्वज्ञातत्वशून्योपहितत्व
 विशिष्ट चित्तं तथा वाच्यमिति गौरवाच्चित्तपज्ञातत्वस्वीकारपक्षे सापवमिति
 वाच्यम्, — घटादावज्ञातत्वस्वीकारपक्षेऽप्यज्ञात वाभावस्यैवापरोक्षतारूपत्व-
 सम्भवात् । नचैवमङ्गीकस्याप्यपरोक्षत्वापत्तेः, तन्म्याज्ञातत्वशून्यत्वादिति
 वाच्यम्, — वृत्त्यभावदशाया अज्ञातत्वसत्त्वेपि प्रातिभासिकम्याज्ञातत्वा
 भावस्य सम्भवेन तद्दशायामपरोक्षत्वव्यवहारवारणाय स्वसमानसत्ताकाज्ञात
 स्वसामान्याभावकत्वस्यैवापरोक्षतारूपत्वावश्यकतया ऽङ्गीकस्यापरोक्षत्वापत्ते
 विरहात् । अस्तुवा सद्रूपस्याज्ञानविषयता, तथापि तत्तत्तत्कृतृत्वविषयत्वं
 सद्रूपत्वानावश्यकम् ; नच तथासति सद्रूपवारणानास्ते घटमनित्यादिव्यव-
 हारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — घटादिविषयकवृत्तेरेव घटाद्यच्छेदेन सद्रूपा
 वरणाभिभावकत्वसम्भवात् । अज्ञातविषयकत्वेपि घटादाकारयुक्तो ज्ञाना
 नवच्छेदकविषयकत्वेनैव प्रगात्वसम्भवात् । तात्त्विकप्रगात्वमेवाज्ञातविषय
 पतितं महाकारयुक्तमिति वक्तुं शक्यत्वात् ।

यद्यपि न्ययभाष्यकारमते त्रिषयाद्यभाष्यकारसामग्र्या एव ज्ञानप्राप्त्य-
 फलवत्त्वं मीमांसकमते फालसम्बन्धिप्राहकसामग्र्या फालप्राहकत्वदासत्ता
 श्रयप्राहकसामग्र्यासत्ताप्राहकत्वास्तीकारात् सत्त्वरूप ब्रह्म सर्वव्यप्येषु
 भासते, “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत् शब्दो न भासते” इति शाब्दिकोक्त-
 नियमस्य सिद्धान्ते स्वीकारादिति। तत्र, केवलवद्विद्यापद्यादिविज्ञानसत्ताविशिष्ट-
 ब्रह्मव्याप्यनुमित्यादेरसम्भवेन केवलवद्व्याप्यावकपदेन सत्ताविशिष्टवद्ब्रह्मवि-
 बोधासम्भवेनानुमित्यादौ सत्तानानासम्भवात् । बहिर्न सन्नित्यादिज्ञाना-
 नन्तरजातानुमितौ ब्रह्म-यादौ सत्तु भासासम्भवाच्च । नच व्याप्य विज्ञानेऽपि
 सत्ताविशिष्टवद्ब्रह्मव्यादेरेव भासादनुमितौ सत्ताविशिष्टवद्ब्रह्मयादिभासासम्भवा-
 द्बहिर्नसन्नित्यादिधीकाद्येऽपि सत्तावद्विद्ययोरेकत्र द्वयमिति शेषा प्रकृष्टत्व-
 सम्भवादिति वाच्यम्,— एव सति सामानाधिकरण्यात् सिद्ध्यादिप्रतिबन्ध-
 तावच्छेदकगर्भे शुद्धवद्विद्ययावच्छिन्नविधेयत्वशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वादे-
 र्निवेशानुपपत्तेः । बद्धि बनिष्ठानिरवच्छिन्नभासच्छेदकतामिषसत्तामिष्टनिरवच्छि-
 न्नावच्छेदकतागिलावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपशुद्धवद्विद्ययावच्छिन्नत्वस्य विभे-
 यतायानिवेदे च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्वशुद्धमयोगावच्छिन्नत्वयोरप्युक्त-
 शैल्यैव निवेदयतया अधिकभेदनिवेशाद्विशेषणविशेष्यभाव विनिगमनाविरहा-
 द्गुणतरभेदेऽप्यपत्तिर्यथाभावात्तु व्यापत्तिः । एव परामर्शकार्यतावच्छेदक-
 वाप्यप्रतिबन्धतावच्छेदकादावपि तथानिवेशावस्मकतया बहुतरगौरव दुर्वा-
 स्म । एव बहिर्नस्तीत्यादियुद्धौ सत्ताया ब्रह्मशे उपलक्षणतया मान-
 स्वीकार्यम्, सत्ताविशिष्टवद्ब्रह्मत्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्, तयान-
 महानसीववद्निर्नास्तीत्यादौ महानसीवत्वादेरुपलक्षणतया भानधारणाय
 कल्पनीयाया स्वावच्छिन्नपतियोगिनाकल्पसम्भवावच्छिन्नधर्म्यं तरनिष्ठी-
 तपकारत्वात्तवच्छिन्नप्रकारभास्वरूपविशेष्यत्वावच्छिन्नपकारत्वात्तानिरूपितस-

सर्गतासम्बन्धेन ज्ञान प्रथमभावोपायुयोगिताभेदस्य कारणताया उपपत्तये प्रकारस्वानवच्छिन्नप्रकारताया सत्त्वान्प्रतिष्ठितस्य विवेकपत्तया गौरवात् । तस्मात्सत्त्वामास्सर्वप्रत्ययवेद्यत्वमनुनितम् ।

यदपि सत्त्वादात्म्येन प्रतीयमानत्व च सदवृत्तित्वविशिष्ट भेदप्रति योगित्वम्, तथाच यदुक्तप्रतियोगित्ववत्तत्सद्रूपरीनिवर्त्य यथा तरुचन्द्र इवे त्यत्र तात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति । तदपि न, सदवृत्तित्वविशिष्टस्यैव हेतुत्वमम्ब येन तत्र भेदप्रतियोगितात्वानिवेशनेष्यदर्पात् । अपति व्यभिचारात् । जगत्त्वत्वादिमते सदवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगित्वादे प्रपञ्चे अस्वीकारेण सन्दिग्धासिद्धेऽर्थे ।

इति शेषकुलार्थकम्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे
परिच्छिन्नत्वमज्ञो दशम ।

अथांशित्व हेतुमत्र एकादश ।

अय पट एतच्छन्दुनिष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगी अशित्वात् इभराशिवदि स्पनुमानान्निध्यात्वसिद्धि, नच पटे तन्वच्छिन्नविदेशोपादानत तन्द्धारिति मते सिद्धतापनम्, तादात्म्येन तन्तौ पटस्यात्वन्ताभावसत्त्वादिति वाच्यम्, - तत्र तन्तुपदस्योपादानरत्तादुक्तानुमानेन स्योपादाननिष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगि स्वलक्षणमित्यात्वसिद्धे, नच कस्यचित्कस्य सयोगसम्बन्धेनेतच्छन्दुपु सत्त्वेन तत्र तन्निष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगित्वे वैरहाद्यभिचार इति वाच्यम्, - तस्मिन्नेवस्य तन्निष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगित्वमज्ञो कृष्वन्मन्तुपु कस्यापि सनिष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगित्वमज्ञो पञ्चमगत्ता । अमानभ एतन्तयात्र

च्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वेन विशेषणीयः, तेन नान्याप्यवृत्तितामाहा
 यार्थान्तरम्, नवा मित्यारवपटकात्पन्ताभाषस्यानवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्स्यै
 फोरिषि क्षतिः इति — विमुक्ताचार्यपक्षोपि न युक्तः—
 विशिष्टाभावमुपयायानं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं चादाय
 सिद्धमापन्तात् । वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिवर्मानवच्छिन्नत्वे सति
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतिषेधोपेक्षायां निवेद्येपि न निस्तारः,
 व्याप्त्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नेपि तदवच्छिन्नत्वस्य द्वित्वादिनाऽभावमन्त्रात् ।
 न्यास्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नं मत्तद्यत्किन्वावच्छिन्नमेवकृतवत्त्वस्य अनवर्त
 दुर्लभत्वात् । व्याप्त्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवनिवे-
 द्येत्तत्पट तत्पटोमपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वभिन्नत्वं व्याप्त्य
 वृत्तिपर्यावच्छिन्नत्वोभयत्वावच्छिन्नमेवत्वात् त्वभिन्नत्वविशिष्टव्याप्त्य
 वृत्तिपर्यावच्छिन्नत्वावच्छिन्नमेवत्वाच्च तदव्यावृत्तेः । नव स्यावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकरवसम्बन्धेन व्याप्त्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नत्वविशिष्टमेवदस्य प्रति
 योगिताविशेषणरत्नानुपपत्तिः, निरुक्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता च ताद
 त्तोमपत्वावच्छिन्नस्यैव संसर्गो ननु प्रत्येक व्याप्त्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नत्व
 विशिष्टस्य, तद्वर्गविशिष्टपर्यावच्छिन्नमेवकृतकप्रतियोगिता तद्वर्गवच्छिन्नस्य
 संसर्ग इति स्वीकारादुक्तमेदव्यवृत्तिरिति वाच्यम्, — एवमपि प्रतियोगि
 तात्वात् प्रतियोगित्वरूपत्वपक्षे बाधाः, एतत्पटत्वावच्छिन्नैतत्पटत्वकमति
 योगिताया एव वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नत्वात्सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताया
 अपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् । प्रतियोगिताया व्यतिरिक्तत्वेपि यादृश
 प्रातिभासिकविशेषस्य वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नमेव भावं तादृशमति
 भासिके व्यभिचारश्च, तत्र वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसत्त्वे मान्ना
 मावात् । नचैतत्पटत्वपर्यावच्छिन्नमेवकृतकत्व प्रतियोगित्वे निवेदयम्,
 उक्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोस्तथावालोक्तदोष इति वाच्यम् :-
 तद्वान्ते साध्यवैकल्यापत्तेः । नचैतत्पटत्वेन पटान्तरभावमादाय तत्र साम्य

सत्त्वनिर्वाह इति वाच्यम् ;— व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमे साध्य
सत्त्वनिर्वाहात् । न च घटवृत्तिस्वाभावाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादाय
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमपि दृष्टान्ते साध्योपपत्तिः, पक्षेच तादृ-
शाभावप्रतियोगिरवचापेन स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादायैव
साध्यमुपपादनीयमिति वाच्यम् ;— विषयितया एतत्पटत्ववतो ज्ञानस्य संयो-
गेन योभावस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैतत्पटे सिद्धिमादायार्थान्तरधारणाया
वच्छेदकतायां समवायावच्छिन्नत्वगिबेदास्यावश्यकत्वेन दृष्टान्ते
साध्यवैकल्यप्रौढ्यात् । नचैतत्पटत्वमेतन्नन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमंशिवृत्तिःत्वाद्दटत्वादिबदित्यत्र तात्पर्यात् दोष इति वाच्यम् ;—
कम्बुमीवादिमत्त्वाद् व्यभिचारात् ; गुरोरनवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तत्र व्यभिचारात्तदवस्थात्, कम्बुमी-
वादिमत्त्वस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । एवं
घट इत्यादिज्ञानेपि कम्बुमीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयितासम्बन्धावच्छिन्ना-
भावसत्त्वेन तादृशाभावप्रतियोगितायां घटत्वादेरवच्छेदकत्वात्सम्भवात् ।
तत्प्रतियोगिताव्यापकत्वे सति तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितानवच्छे-
दकत्वस्यैव सम्भवति लघावित्यत्र सम्भवत्वरूपत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तद्व्यपत्तादवस्थम् ;
भवन्मते विषयितायाश्चैव्यसादात्म्यरूपत्वात् । एवं साध्यमविष्टप्रतियोगि-
तायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे एतन्नन्तुसंयुक्तपटे व्यभिचारशङ्का
या अनुत्थितिः । तादात्म्यवत्सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय सिद्ध-
साधनत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धानिष्ठा या सम्बन्धविषया अवच्छेदकता तादात्म्य-
निष्ठसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकतारूपा तन्निरूपकत्वस्य निवेशेपि तादात्म्य-
संयोगोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याव्यापृतेः । तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धान-
वच्छिन्नत्वनिवेशेपि स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याव्यापृतेः ।

सादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभासस्य चात्वावृत्त्या भिन्नमात्रेण दुर्वारम् ।
सादात्म्यत्वानिरीक्षणानवच्छिन्नतदात्म्यनिष्ठावच्छेदेकतानिषेधेपि स्वल्पतो
ऽन्यानुयोगिकतादात्म्यनिष्ठावच्छेदेकतामादाय दोषो दुर्वारः । किञ्चान्यासम-
वेतस्यादित्यमेतत्तन्नुसमवेतत्वं विना न युक्तमिति पिरुद्धो हेतुः ।

यद्यप्येतत्तन्नुनिष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वेपि एतत्तन्नुसमवेतत्वस्य
सम्भवात् विरोधः, नद्यत्तन्नुनिष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वमेतत्तन्नुसमवेतत्वे प्रयो-
जकम्, परमते केवलान्वयिपरममात्रस्यैव तत्समवेतत्वापत्तेः, किन्त्वेतन्निष्ठ-
प्रागभावप्रतियोगित्वम्, तर्ह्येतन्निष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वेपि न विरुद्ध-
मिति । तत्र, एतत्तन्नुनिष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वस्यैतत्तन्नुसमवेतत्वावस्थाप-
कतया व्यापकाभावाद्याप्याभावे आपादिते व्यापकतासङ्गनस्य युक्तत्वेन
तदवस्थाय केवलान्वयविधौ व्यभिचारादुक्तात्वं तदाभावप्रतियोगित्वस्य एत-
त्तन्नुसमवेतत्वव्याप्यत्वं न सम्भवतीति खण्डनस्य अपुक्तत्वात् ।

यद्यपि नद्यत्तन्नुनिष्ठत्वादिग्रन्थसंग्रहव्यापकतासङ्गनपर, प्रयोज-
कमित्यस्य समव्यापकमित्यर्थादिति तद्ग्रन्थसङ्गनम् । तदपि न, समव्याप-
कतासङ्गनस्यानवसरमज्ञत्वात्, परोक्तापत्तेहेतुनूतव्यापकतासङ्गनस्यैव
व्यापकत्वात् । समव्यापकतासङ्गनव्यापकतासङ्गनेन तत्परत्वात्सम्भवात् ।
एवमेतन्निष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वमेतन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावा-
प्रतियोगित्वं वाच्यम्, अथवा सर्वस्यापि सम्बन्धावच्छिन्नाभावा-
प्रतियोगित्वेनापसिद्धत्वापत्तेः, तथाच प्रमेयत्वादौ व्यभिचारोक्तसङ्गतिः ।
एवमेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैतन्निष्ठात्वं तदाभावप्रतियोगित्वेना विरोध-
कथनमसङ्गतम्, अत्यन्ताभावप्रागभावयार्थविरोधात् ।

यत्तु — अत्यन्ताभावप्रागभावयोर्विरोधस्तु दीक्षितावेव निरस्त —
“अन्तरादधामे रक्त रूप नास्तीति प्रत्यक्त्वात्, तस्य प्रागभावादिविषय-
कत्वे पूर्वापररक्तिमध्वसप्रागभावावति मध्यरक्तेपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गादिति ।”

तत्र, अतिरिक्तात्यन्ताभाववादिमते रक्ततादृशस्यां तादृशात्यन्ताभावसत्त्वेपि
प्रतियोगमन-विकरणकालावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धतया तदभावात्तादृश
प्रत्ययाभावात् । मात्तां ध्वंसप्रागभावपरेषु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकृतया तादृशप्रतीतिविषयत्वेपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावत्वविशिष्टं प्रति तादृशस्वरूपस्यैव सम्बन्धावकल्पनेनोक्तापत्तिविरहात् ।
उक्तयुक्त्या रक्तप्रागभाववति तदत्यन्ताभावसिद्धावपि पटप्रागभाववति तद-
त्यन्ताभावसिद्धेश्च । प्रागभावहेतुतया पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावत्वविशिष्टस्योक्तस्वरूपसम्बन्धेन हेतुस्यैव वा पटवति पटोत्पत्तिधारणा
तदर्थमत्यन्ताभावहेतुत्वानावश्यकत्वात् । पटत्वावच्छिन्नाविकरणे पट-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धेमात्रेण मिथ्यात्वंनिर्वाहे तदर्थं प्राग-
भावाधिकरणं अत्यन्ताभावसाधनस्य विकलत्वाच्च ।

अत्रकेचित्— ध्वंसं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न, एत-
त्तन्तुवच्छिन्नात्, व्यतिरेकेण पटान्तरवदिति प्रतिरोधः; नचापसिद्ध
विशेषणत्वम्, एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाव
प्रतियोगि-संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्प्रागभावप्रतियोगितावदिति सामा-
न्यतस्तत्प्रसिद्धेरिति वदन्ति ।

यत्तु— किञ्चिन्निष्ठेत्याद्यनुमानं न सम्भवदुक्तिरुम्, संसर्गाभाव
प्रतियोगित्वस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवेन व्याप्यत्वात्तत्रैवर्थात्; किञ्च
यदि व्याप्यत्वं येन केनचिद्द्रूपेणोच्यते तदा आकाशाभावस्यापि पटादि
वृत्तित्वावच्छिष्टत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्तत्र चात्यन्ताभावप्रति
योगित्वाभावात्प्रतिरोधः; अत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ साधन
वैकल्यात्, संसर्गाभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ स्वव्यापक
साध्यतमानाधिकरणवृत्तिहेतुत्वात्तच्छेदकरूपव्याप्तिरूपे साधने संसर्गाभाव

प्रतिभोगितात्वस्य प्रविष्टत्वेन तस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवादितरांशवैयर्थ्यमिति । तत्र, संसर्गाभापप्रतिभोगितारवावच्छिन्नाभाववदधृत्त्वविशिष्टस्यैव तस्याप्यस्यादित्वेन विवक्षितत्वेन वैयर्थ्याभावात् । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकपरमन्तरापाटिनस्यैव व्याप्यतावच्छेदकरमित्यत्र स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वेन संसर्गाभापप्रतिभोगित्वस्य उक्तव्याप्यत्वे घटकत्वेपि तस्यापकत्वामावात् । अन्यथा वदिगदन्माकृतित्वस्य वद्विव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

यदपि- धैततन्तुनिष्ठात्वन्वाभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तन्वारव्यवस्थाभाप इति व्यतिक्रम्यास्तापेततन्तुनिष्ठागभावप्रतियोगित्वस्योपाधिराजसप्रतिपक्षता, एतत्तन्वारव्यवस्थाभावव्यापकस्य एतत्तन्तुनिष्ठागभावाप्रतियोगित्वस्यैतत्तन्त्ववच्छिन्नचित्तुपादानकप्रतिभासिकसर्पादी एतत्तन्तुनिष्ठात्वन्वाभावप्रतियोगित्वान्यापकत्वात् ; एतत्तन्तुनिष्ठागभावप्रतियोगित्वमित्यत्रैतत्तन्तुगदनेतत्तन्त्ववच्छिन्नापित एव ग्रहणात्तन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिभासिकसर्पादायमावात् उक्तव्यतिक्रम्यात् तदाहसर्पे व्यभिचारस्य दुर्कारत्वाविति । तत्र, प्रानिगासिद्धान्त्यत्वे सत्येतत्तन्वारव्यवस्थास्यैव प्रतिहेतुतया विवक्षितत्वेन तदभावस्य तन्त्ववच्छिन्नचित्तुपादानकसर्पादिताधारणतया एतत्तन्तुनिष्ठागभावप्रतियोगित्वस्य तस्यापकत्वाभावे नोपाधिरासम्भवात् । उक्तप्रतियोगित्वरूपसाध्याभाववति सर्पे निरूक्तहेत्वभावस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारमावाच्च । नच एतत्तन्तुनिष्ठागभावप्रतियोगित्वप्रतिभासिकान्यत्वोभयाभावस्य उक्तहेत्वभावव्यापकस्य पक्षवृत्तेः पक्षवृत्ततया मन्दिशगनेवचन्तुनिष्ठात्वन्वाभावप्रतियोगित्वान्यापकत्वात्तुपाधित्वं दुर्कारमिति वाच्यम् ;— साध्यासमानाधिकरणधर्मव्यवस्थापनवत्तन्निष्ठागभावप्रतियोगितावच्छेदकस्याप्यसमानाधिकरणवृत्तियर्थेधर्मैतद्वस्वरूपस्य दी-

भित्तिकाराशुक्लस्योपाभिलक्षणस्य तत्राभावेन तन्व्योपाधित्वासम्भवात् ।
 साधनवत्तया निश्चिते साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वाभावात् । साध्या
 समानाधिकरणधर्मवत्त्वासाधनवत्तया सन्निर्गमस्यापि तद्व्यक्षणघटकत्वे प्रथिषी
 इतरेभ्यो मिथत इत्यादौ पाकजरूपामावादेरप्युपाधित्वापत्त्या व्यतिरेकबुद्धे-
 दापत्तेः ; प्रथिषीत्वाभावव्यापकस्य पक्षावृत्ते. पाकजरूपभावस्य पक्षवृत्ति
 तथा सन्दिग्धमानप्रथिषीत्वाव्यापकत्वात् . वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्थापनानु-
 माने सिद्धसाधनं दुर्बलम् , सिद्धान्ते अवयवव्यतिरेकावयवजननीकारेण
 व्यसमवाधिकारणतया अभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्तोरेव पदशब्दार्थतया
 तत्र तन्तुमिष्टाभावप्रतियोगित्वाक्षतेः । विलक्षणसंयोगस्य पूर्वमासिद्धत्वन
 तदर्थं कारकव्यापारस्य सार्धकथेनाभेदेपि कार्यकारणभावनिर्वाहात् । प्र-
 क्षितं चेदं सिद्धान्तसिद्धाक्षने । एवमंशित्वादित्यनेनावयवसमनेतत्त्वानप-
 वजन्यस्योर्ध्वशणे मन्मतं असिद्धिः । अवयवममुदायत्वविवक्षणे तु वैभ
 र्ध्वम् , अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयस्वरूपसमुदायत्वघटकविवक्षयत्वात्तन्मैव तथा
 त्वसम्भवात् । किञ्च मिथ्यात्वघटकाभावस्य तात्त्विकत्वे “एकमेवाद्वितीय”
 मिति श्रुतिविरोधः ।

यत्तु- तादृशश्रुतेर्ब्रह्मविशभावशून्यत्वमर्थः, अभावरूपा धर्मा
 नाद्वैतं निग्नन्तीति मण्डनोक्तेः, तादृशश्रुतेरखण्डार्थकत्वाद्वा न विरोधः;
 नचैवं तादृशभावस्य तात्त्विकत्वञ्च सम्भवति, तत्रावेदकप्रमाणवेद्यत्वाभा-
 वाच्छ्रुतेरेव तत्रावेदकत्वादिति वाच्यम्, — मिथ्यात्वानुमाने स्वसमानाधि-
 करणस्याधिकसत्ताकाल्यन्ताभावस्य मण्डनमते साध्ये निवेशेन तस्यैव तत्त्वा-
 वेदकत्वात् ; तात्त्विकद्वैताभावविषयकत्वादेव हि तस्य द्वैतप्राधिपत्यशब्दि
 बाधकत्वमिति मण्डनाभिप्रायात् ; किञ्च तत्त्वज्ञानोद्देशेन मुमुक्षुर्ज्ञानं मवृत्ते
 स्तत्त्वज्ञानकार्योऽविद्याभ्रंसस्त्रात्विष्टो वाच्यः, तस्य मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञान
 बाधत्वेन तत्कार्यत्वानुपपत्तेः. एवञ्च मिथ्यात्वघटकोऽयन्ताभावो अविद्या

ध्वंसश्च गण्डनमते तास्विको न स्वभावात्तरमिति । तत्र, अभावस्य सत्यत्वे
 तत्राभावत्वतत्सम्बन्धतदधिकरणत्वानां ब्रह्मणि चाभावसम्बन्धतदनुयोगि-
 योरवश्यं वाच्यतया भावाद्वैतस्यापि दुर्लभत्वापत्तेः । नचानादत्ततःसम्ब-
 न्धादेराश्रयरूपत्वात् दोष इति वाच्यम् ;— स्व न स्वीयमित्याद्यनुभवा
 तत्रस्य स्वसम्बन्धत्वे आशाश्रयापत्तेश्च स्वरूपस्य सम्बन्धत्वासम्भवान् ।
 अन्वया गुणगुण्यादिसंश्लेषेण स्वरूपस्य सम्बन्धात्वापत्तौ भवता
 न्तादान्यविकल्पवसङ्गात् । किञ्चाभावस्य सत्यत्वे ब्रह्मपभेत्यादिपञ्चतावच्छेदका
 क्रांते तत्र साध्यभावान्नाशः । अभावान्यत्वस्यापि पक्षतावच्छेदकगर्भे नि-
 वेशे च जीवब्रह्मभेदादेर्मिथ्यात्वानिदृश्या भेदवादापत्तिः । अनुमानान्तरण
 तत्र मिथ्यात्वसाधने ऽप्युक्तादुक्ताने हृदयत्वादेः पारमार्थिकभावे व्यभिचारः ।
 अभावान्यत्वस्य हेतुकाटावपि निवेशे चाप्रयोजकता, मिथ्यात्वाभावे
 ऽप्यभाषादौ हृदयत्वाद्युक्तत्वत्पक्षेण तदुपपत्त्या वक्ष्यमाणतर्काणामनव-
 काशात् । अपिचानुमानवेद्यस्याभावस्य पारमार्थिकता स्वीकृत्याद्वैतव्य-
 श्रुतिसङ्घोचार्थीकर्तृणां शास्त्रपामितकल्पणगुणानापि पारमार्थिकत्वाज्ञी-
 कारस्य युक्तत्वात्, उत्सर्गापवार्न्मायेन निषेधस्य तदतिरिक्तपक्षव्युत्पत्त्या-
 दिति ।

इति शेषकुलतिलकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभाष्ये

अंशित्वहेतुगण पञ्चादशः ।

अथनिरुपाधिकत्वभङ्गो द्वादशः ।

सोपाधिकाश्च दृश्यत्वादयः, स्वबाधकाभिगतावाध्यदोषप्रयुक्तभानत्व-
 स्वबाधकामिमतावाध्यबाधक प्रति निषेधत्वेन विद्यत्वं चेत्सुपाधिसम्भ-
 वात् । यत्रोपाधिस्स्यात्प्यः स स्वपदार्थः । शुक्तिरूप्यादेः स्वपदेन ग्रहणे
 तद्बाधकत्वेनाभिमतामियशुक्तिरित्यादिज्ञानं तदनाद्यदायश्च सादृश्यादि स्त
 त्प्रयुक्तविषयताश्रयत्वस्य शुक्तिरूप्यादौ सत्त्वेन साध्यन्वापकत्वात्, विषयदावेः
 स्वपदेनोपादाने तद्बाधकत्रसञ्जानावाध्यदोषाभिद्वया तदुपादानासम्भवेन
 शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धस्य तस्य विद्यत्वासिद्धसाधारणसाधनाव्यापकत्वात् एवं
 स्वबाधकशुक्तिज्ञानावभ्यबाधकं नास्तरजतमित्य दिज्ञानं सादृशबाधक प्रति
 निषेधत्वेन शुक्तिरूप्यादर्निषयत्वेन साध्यन्वापकत्वत्, काकाशादि
 बाधकविषयकाकाशादिबाधक ज्ञानज्ञानच ध्याय दाशशाशायुक्तोपाधभावेन
 साधनाव्यापकत्वात् । यद्यस्युक्तापाधिद्वयस्य द्वैतभेदे न मासाद्धसम्भय,
 शुक्तिरूप्यादेरनिर्वचनीयस्यानङ्गीकारात्, तथापि परीयेवोपाधिकप्रमाणा
 प्रसिद्धिः । हेतारुभयगतेऽप्युद्वेगत्वस्य वक्तव्यत्वेन परीत्यापि दोषस्य
 वारणं यत्तात् । केवल दोषप्रयुक्तभानत्वस्य बाधकज्ञानं प्रति निषेधत्वेन
 विषयत्वस्य च तन्गते परञ्जबाधारणत्वेन साधनाव्यापकत्वासम्भवात्स्व-
 बाधकाभिगतावाध्यस्य विशेषणम् । द्वैतवादिना शुक्तिरूप्यादेर्बाधकारावी
 काराद्यन्तरित्वा नोपाधिसम्भव इति सूचनायाभिपत्तेयुक्तम् । नच स्वस्य
 स्यानुगतस्याभावेन सकलप्रतिगासिकसाधारणमिधनात्सद्व्यापकत्वलोकोपाधे-
 रसम्भवतीति वाच्यम् ; स्वबाधकव्यापकत्वमन्व्यावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेद-
 ताकभेदवदोषप्रयुक्तविषयत्वतादात्म्योभयसम्भवेन किञ्चिद्विच्छिद्यत्वस्य ता-
 दृशभेदवद्बाधकज्ञानानिरूपितमनिभोगेनासम्भवावच्छिन्नप्रकारवत्तादात्म्यो-
 भयसम्भवेन किञ्चिद्विच्छिद्यत्वस्य सोपाधित्वे तात्पर्यात्स्वत्वस्यानुगतत्वेपि
 क्षतिविरदात् ।

एतेन स्वभाषकेत्यादौ स्वभाषकवाच्यत्वं यदि स्वजनकाज्ञाननिवर्तक
निवर्त्यत्वं, तदा जनकत्वस्यावच्छेदकघटितत्वाच्छुक्तघटितत्वाच्चि
द्विषयकाज्ञानत्वाविरूप्यावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वाज्जवर्तकत्वघटकनिवृत्ति
जनकत्वस्य च शुक्तिरवकारकेर्द्विधेः स्वकत्वादिस्वावच्छेदकभेदेन
भिन्नत्वादाननुगमः, न हि स्वत्वस्यानुगतत्वेऽपि तदनुगमसम्भवात्, द्रव्य
जनकत्वेन रूपेण कपाकत्वतस्तुत्वावच्छिन्नजनकतानामनुगमत्वं, तथाच
नोक्तोपाधेः साध्यत्वात्कतेति निरस्तम्, शुक्तिरूप्यावेक्याधित्वे तज्जनक
नाया एव ससर्गत्वेन प्रविष्टतया जनकतानामनुगतत्वेऽपि क्षतिरिच्छात् ।
सम्बन्धानुगमस्वादावत्वात् । अन्यथासिद्धयनिरूप्यावत्तावच्छेदकनियत
पूर्ववृत्तित्वावच्छेदकधर्मवत्स्वजनकतानामवच्छेदकभेदेऽपि तादृशधर्मत्वेनानु
गमसम्भवात्, स्वावच्छेदकघटितत्वात् 'दोषाभिरूपस्य जनकत्वस्य तत्त्वस्य
वा सम्भवाच्च । कपाकत्वतस्तुत्वावच्छिन्नजनकताना च द्रव्यजनकतात्वे
नानुगम इत्यत एव । अतएव बोधिताववयवमन्थ प्रकृतानुमितिजनकता
वच्छेदकविषयतात्वेनाऽव्यव्यतिरेकव्याप्तिविषयतयो रसरपतिपक्षमन्थे च
विद्योध्यनुमितिजनकतात्वेन नानाविधव्याप्तिजनकताया चानुगम कृतः ।

यद्यपि तून्नाज्ञानास्वीकारपक्षे शुक्तिरूप्याद्युपादानमूनमज्ञाननिव-
र्तकत्वज्ञानानाऽवद्यदोषमसिद्ध्या उक्तोपाधिर्न सम्भवतीति । तत्र, तून्ना
ज्ञानाङ्गीकारेऽपि उक्तोपाधिकथनात् । तून्नाज्ञानानङ्गीकारे तु स्वनिष्ठ
विषयताप्रयोजकत्वोपयोज्यविषयताप्रयान्त्वं स्वभाषकाभिमत बाध्यत्वम्,
शुक्तिरूप्यनिष्ठविषयताप्रयोजकतादृश्यादिरूपदोषप्रयोज्यविषयताप्रयवत्त्वम्
सादृश्यादिरूपदोषे अभावात्सादृश्यादप्रयोज्यविषयतावत्त्वस्य साध्य
व्यापकत्वात्, घटादिनिष्ठविषयताप्रयोजकतादृश्यादप्रयोज्यविषयताप्रय
त्वेऽप्यविद्यात्वात्प्रयान्त्वात्सादृश्यादप्रयोज्यविषयतावत्त्वस्य घटादौ
साधनावश्यकत्वेनोपाधिवत्त्वम्भवात् । अथवा तून्नाज्ञानास्वीकर्तुमते अविद्याति

रिक्तदोषप्रयोज्य— विषयतावच्यमुपाधि, तस्य शुक्तिरूप्यादौ साध्यव्यापकत्वाद्घटादौ साधनाव्यापकत्वात् । देशात्मैक्यादावाविदातिरिक्तदोषाभावे तत्र साध्यव्यापकत्वामात्रेण तस्योपाधित्वासम्भवे तु स्वमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानवमुपाधिर्दोषियम् । नच निश्चयत्वस्य धर्मितावच्छेदकादिभेदेन नानात्वादननुगम इति वाच्यम्, — स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्ववच्छेदकत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशून्यस्वरूपानुगतनिश्चयत्वस्यैव निवेशात् । अन्वयाशेषशयानात्मकमिथ्यात्वनिश्चयमादायैवापाध्युपपादनसम्भवेनान्वाशेषशक्य मिथ्यात्वनिश्चयस्यासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् । यद्वा प्रकारितान्तरानवच्छिन्नमिथ्यात्वनिरूपितप्रकारिताकत्वमेवानुगतमिथ्यात्वनिश्चयत्वम्, सत्यमेकोऽद्वैतीयपकारतयोरवच्छेदावच्छेदकभावस्य संप्रतिपक्षमन्वसिद्धत्वात् । आतेरव्याप्यवृत्तितार्त्वीकर्तृमध्यदिमते तु सशयत्वजात्यनवच्छेदकमिथ्यात्वविषयिताकत्वमेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वम् । स्पष्ट च द केवलान्वयिमन्वयादाधर्याम् । यस्तुतस्तु सन्देहीत्याकारकप्रतीतिसिद्धो विषयताविशेषसशयत्वमित्यस्य स्वयमेवायुपगततया मिथ्यात्वनिष्ठतादृशविषयताभिरुविषयताकृत्यमेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वमिति सम्भवादननुगमकथन स्वाभ्युपगमविरुद्धम् ।

यदपि नेहानेति श्रुत्यादिजन्यनिश्चयेनेशरीरानिश्चयेन च इत्यमात्रस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वादतादृशदोषामसिद्धिरिति । तत्र, नेहानेति श्रुतिजन्यबोधस्य ईशरीयज्ञानस्य च मिथ्यात्वनिश्चयरूपत्यासिद्धेः सिद्धावपि दोषमित्यत्त्वमित्त तदविशेष्यकमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकत्वविषयत्वेण दोषाभावात् ; उक्तश्रुतिजन्यमेशरीयस्य च निश्चयस्य दोषमित्तमित्तत्वविशेष्यकत्वेन तदविशेष्यकत्वाभावात् । स्वमित्तविशेष्यकमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानवस्य घटादावपि सत्त्वारभाषणाव्यापकत्वनिर्वाहाय दोषमित्तेति । स्वमित्त यदोषमित्तमीश्वर तदविशेष्य

केव चटाविधे मिथ्येत्यादिनिश्चयेनाविवाह्यादोषमिथ्याय न निश्चितमिति सा-
धनाभ्यापकत्वनिर्वाहात् ।

यद्यप्युक्तरूपस्ये पाषित्वस्य सम्भवति, शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ
मिथ्येत्यादिनिश्चयमादाय साध्यव्यापकत्वात्, यत्र प्रतिभासिकान्तरा
विश्लेष्यक स्वविश्लेष्यकानिश्चयवज्ञानज्ञात जात तत्र साध्यव्यापकत्वाच्चेति ।
तत्र, सर्वत्र प्रमात्वेनोभयमतसिद्धरवस्य तादृगनिश्चये विशेषणत्वात्,
शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ मिथ्येति निश्चयस्य प्रतिभासिकमात्रमित्यात्व
चादिमते ज्ञापकानिश्चयत्वाद्ये अमत्वात् तादृगनिश्चयवारणात्, स्वनिश्च
यदोषाभिन्न तदविश्लेष्यकत्वस्याने स्वाभावाविश्लेष्यकत्वस्य निवेशेन नेहना
नेत्यादि श्रुत्यादिजन्यदोषवारणस्य प्रतिभासिकान्तरविश्लेष्यकत्वत्किञ्चित्वा
तिभासिकविश्लेष्यकानिश्चयत्वनिश्चयप्रसङ्गस्य च सम्भवात् ।

यदपि दोषत्वस्य सकलदोषानुगतस्यैकम्याभावादेकैकदोषस्य दोष-
त्वेन निवृत्ते तत्र्युक्तमानसस्य न साध्यव्यापकतासम्भव, अन्यतमत्वेन
रूपेण दोषाण निवृत्त अनन्तदोषघटितान्यतमत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वापत्ति, ताव
दन्यतमत्वव्यक्त स्वरूपतो निवेशाभ्युत्पत्तेरप्यविद्यादोषाणामेव ताव
दन्यतमत्वरूपेण निवेशसम्भवेनावाप्यान्वयैवर्थापत्ति, वेन रूपेण
साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावश्च, अन्यथा प्रतिभासिकानामन्यतमत्वेनैव
रूपेण तादात्म्यसम्भवेनोपाधि वक्ष्यापत्ति, किञ्च स्वामादिभ्रमे प्रातीतिक
दोषस्यापि सम्भवेन तस्य स्वसाधकजगत्प्रदादिवाच्यत्वेन साध्यव्यापकत्व
हानिश्चेति। तदपि न, अत्रावाच्छिन्नजन्मतानिरूपितजनकनाशरवेन दोषा
णामनुगमात् उक्तं हि प्रत्यक्षमणिरुचिर्बिभौ— “अमत्वाच्छिन्नकार्यतानिरू
पितकारणताशालित्व च दोषत्वमि” इति १, अत्राप्यवृत्तजातिस्वीकर्तुमि
त्यादिमते अमत्वस्याप्यवशुचित्वेपि चातिरूपतासम्भवेन तस्याप्यनुगतत्वात् ।

न तेरेव्याप्यवृत्तित्वास्वीकारेपि स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वस्यानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नत्वैतन्निमित्तम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताप्राप्तित्वरूपस्यानुगतभ्रमत्वस्य गदाघरेणैव हेतुमन्धे निर्वचनत् । अन्यथास्यात्स्वीकर्तृणां निरूप्यनिरूपकमावापजाविषयताकञ्चानद्वयस्य भ्रमरूपवाङ्गीकर्तृणां सिद्धान्तिनाम्नतेपि स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नत्वं भ्रमत्वमित्यनुगमप्रकारस्यास्माभिर्ज्ञानयाथार्थ्यवादे प्रदर्शितत्वात् । सद्द्विविक्तत्वरूपमिध्यात्वविचारे भ्रमत्वस्य जातिरूपतायास्तदवच्छिन्नजनकत्वेन दोषानुगमस्य च भवतैवोक्तत्वेनाप्रानुगमोक्तेः सन्दर्भविरुद्धत्वाच्च । अन्यतमत्वेनापि दोषाणामनुगमसम्भवः, अन्यतमत्वस्व च स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण दुर्ज्ञेयताविरहात् । नचैवं न्यक्तयन्मतमत्वेनैवानुगतप्रतीत्युपपत्तावतिरिक्तजात्यसिद्धत्वावतिरिति वाच्यम् ;— इष्टत्वात्, सिद्धान्तेतिरिक्तजातेरनङ्गीकारात् । नचाविद्यान्मदोषाणामेवान्यतमत्वेन निवेद्यसम्भवेनावाध्यान्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, — अविद्यातिरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वघटितोपाधाववाध्यान्तस्यानिवेद्यात्, अविद्यासाधारणतद्घटितोपाधावेव उन्निवेद्यात्, अविद्यासाधारणान्यतमत्वघटितवतिरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वयोर्भेदात्, अवाध्यान्तघटिततादृशान्यतमत्वघटितस्य लघोरुपाधित्वसम्भवेपि प्रकृते वैयर्थ्यान्वकाशात् । न च तादृशलघुरूपस्मोपाधित्वासम्भवः, तेन रूपेण साध्यव्यापकतामाहकसर्कामावाद्, अन्यथा प्रातिभासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वावतिरिति वाच्यम् ;— सत्तायां विशिष्टसत्तायाश्च द्रव्यत्वव्यापकतामाहकसर्कमदोषजन्यज्ञानविषयत्वाविद्यान्मदोषजन्यज्ञानविषयत्वयोरपि तत्सम्भवात् । प्रातिभासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वस्येष्टत्वात् । देहात्मैक्येतिरिक्तदोषाभावे अविद्यातिरिक्तदोषनिष्ठान्यतमत्वघटितस्मोपाधित्वासम्भवस्त्विष्ट एव, देहात्मैक्ये साध्यव्यापकताभङ्गात् । तदानीमवाध्यान्तघटितस्यैव तत्साधारण्येन उपाधित्वसम्भवात् । स्वामादिभ्रमे प्रातीतिकदोषस्य सम्भवेपि

योऽस्मिन्निर्दिष्टादिदोषस्य व्यावहारिकस्य स्वाम्बोधकाभाषणस्य सम्प्र
 धेन तमाद्यैशेषोपपत्तेश्चोपादनमिवात् । तथा च दृश्यत्वानुमाने उक्तो
 पाधिद्वयं दुर्वारम् । अस्य चोपाधिद्वयस्य विपक्षाद्भ्रमणस्तुच्छाया व्या
 वृत्तत्वात्मा-वस्य-व्याप्तस्यैशेषोपाधित्वमित्युक्तमनगतेऽप्युपाधित्वनिर्वाहः । निरु
 क्तोपाधिसाध्ययोर्नितिरुक्त्यासितत्वाच्च साध्यामायाप्यस्वामावकत्वे सति
 साध्याव्यापकत्वमुपाधित्वमिति नतेपि नानुपपत्तिः ।

यत्तु ब्रह्मज्ञानमात्रभाष्ये देहात्मैक्ये भिद्यमाने साध्याव्यापकत्वात्
 नयोऽप्याधिरसम्भव इति । तत्र, नेदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य श्रुतिरूप्य
 माधकतावच्छादं देह इति प्रत्यक्षस्यैवापामाग्यज्ञानानास्करिदुत्तस्य देहात्मैक्य
 माधकतया तदवाध्याविद्यादित्यप्युक्तमनगत्स्य तत्र सत्त्वासाध्य
 व्यापकतानिर्वाहात् । तस्मिन् ब्रह्मज्ञानमात्रभाष्ये प्रमाणाभावात् ।
 स्वल्पथा तस्यापि ब्रह्मप्रमान्मात्रभाष्येन पश्चान्तर्भाष्यपन्था सिद्धसाधनस्य
 दुर्वारत्वात् ।

यद्यपि- पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिवत्साधनवत्प्रक्षमात्तन्पार्श्वविशेषण
 वक्ष्ये नु पक्षेतरवत्तुल्यत्वात्साधनयोरेवाधिरसम्भवः, उक्तं हि मनौ “न हि
 पक्षेतास्ते इदं व्याप्यतु कवेनानुपाधौ उपाधिकक्षणस्यातिशयासि”, तस्मान्मुक्त
 तर्काभावेन व्यापकत्वानिश्चयात्, बाधोभावे च तर्कोत्सयेव ; एवं पर्वता
 वयववृत्त्यन्यत्वादिकजोपाधिः पक्षगतत्ववर्तकविशेषणवत्त्वा ” इति ;
 तथा च पक्षेतरवत्तुल्यत्वेन पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादर्पधोक्तमनिवाक्येनोपाधि
 त्वमुक्तं तथा तस्मिन्साधो स्वभाष्येत्याद्युपाधोऽपीति । तत्र, अत्राध्यान्त
 विशेषणस्य वातगान्दिदोषपप्रुक्तविकल्पविषयादुक्तव्यविपक्षाद्यावर्तकत्वेन
 पर्वतावयववृत्तित्वविशेषणस्य च पर्वतरवयववृत्त्यादिनो विपक्षाद्यावर्तकत्वेन
 दृष्टान्तदर्शान्तिकयोऽप्युपाधि साधनवत्प्रक्षमात्तन्पार्श्वविशेषणवत्त्वा

भावात् । न च साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकत्वताम साधन-
 वद्विपक्षाव्यावर्तकत्वम्, साधनवद्विपक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया
 अनवच्छेदकं यद्विशेषणं तद्घटितत्वपर्यवसितम्, तथा च पर्यतावयव
 वृत्त्यादिकं विशेषणमन्यत्वादिनिष्ठामा उक्तावच्छेदकताया अनवच्छेदकमिति
 न तद्वद्विपक्षोपाधित्वम्, साधनवद्विपक्षो यद्योगोक्त्यादौ पर्यतावयव
 वृत्तवन्परवादिनते भेदासत्त्वात्, आर्द्रेन्धनविशेषणस्यार्द्रत्वस्य च साधन
 वद्योगोक्तनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्चद्विपक्षोपाधित्व-
 सम्भवादिति वाच्यम्;— तथासति प्रकृते साधनवद्विपक्षप्रसिद्ध्या प्रकृ
 तोपाधयोस्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकविशेषणघटितत्वस्या-
 सम्भवेन उपाधिताया दुर्वारत्वात् । न च यद्विशेषणघटितत्वस्य यस्यो
 पाधेरात्रयाद्विशेषणमिति प्रकृतसाधनवत्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 पर्यतावयवसाधनवद्विपक्षोपाधित्वस्य तद्विशेषणघटितत्वस्योपाधित्वस्य
 रूपधितासम्भव इति वाच्यम्, — प्रकृतानुगते प्रत्यधादिना साधनस्य
 मत्स्यमाणतया पक्षस्यैव साधनवद्विपक्षत्वेन तद्व्यावर्तकविशेषणघटितत्वे
 प्युपाधित्वाविरोधात् । बहिरनुगणः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे साधनभाष
 निश्चयद्रशायां पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वेन सर्वसिद्धत्वात् ।

यदपि यद्ग्राह्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रत्वं साधनभाषव्याप्यता
 वच्छेदकं तद्ग्राह्यवच्छिन्नस्य साधनभाषापक्षवगिभ्यवादुपाधित्वम्, यथा
 आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नाभाषत्वस्य भूमाभाषव्याप्यतावच्छेदकत्वाच्चद्विपक्षवच्छिन्न
 स्य तथात्वम्, प्रकृते च स्वभाषकाभिमतात्वात्पक्षोपपत्तुकमानसत्त्वावच्छिन्ना
 भाषत्वस्य लघुना दोषप्रमुक्तमानसत्त्वावच्छिन्नाभाषत्वेन व्याप्यतावच्छेद
 कान्तरेण घटितत्वात्काल्पमत्त्वादिपक्षोपाधित्वावच्छेदकत्वभावेन न तद्ग्रा
 ह्यवच्छिन्नस्योपाधितासम्भवात्; एतं द्वितीयोपाधित्वम्; अत्र एव शरीर

जन्यत्वाभावत्वस्य न कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकत्व लघुना जन्य-
त्वसामान्याभावत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकान्तरेण घटितत्वादित्युक्त मणाविति ।
तदपि न, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन भूमिभेदेन वैयर्थ्याभावात् । स्वस-
मानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणत्वरूपत्वात् ।
न च विशेष्यविशेषणाभावयोरेव विशिष्टाभावरूपत्वाद्यैव्यर्थोक्तिनिर्वाह-
इति वाच्यम्,— तथा स्वीकारेण वैयर्थ्यासम्भवात्, स्वसमानाधिकरण-
व्याप्यतावच्छेदकान्तरेत्यत्र स्वसमानाधिकरणपदस्य स्वव्यापकपरत्वात् ।
अन्यथा बहिमान्बाह्यमदम्यावृत्तेरित्यादौ बहिमदन्यावृत्तेरित्यापि बहि-
व्याप्यतावच्छेदकानुपपत्तेः । स्वसमानाधिकरणपदस्योक्तार्थपरत्वाभिमा-
येणैव सामान्यनिर्हकौ गदाधरेणाभिहितम्— “ तत्तद्भूमौ चच्छिन्ननिरूपित-
विषयितान्यतमविकथितानिरूपकतावच्छेदकधर्मत्वस्य लक्षणात् तदधिक-
विक्रान्तकृतया विशेषणस्यार्थक्यमित्यवसेय ” इति ।

अपि येन विशेषणेन विनापि व्याप्ति गृह्यते तदेव व्यर्थविशेषण-
मिति स्वीकारादुक्तस्थले वैयर्थ्यासम्भव, अत्राध्यान्तविशेषण विनापि
दोषप्रयुक्तभानत्वमात्रस्य साध्यव्याप्तिमहत्सम्भवात्, उक्तं हि मणा—
“ उक्तस्थले शरीरात्म्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वम्, कायवनजन्यत्वस्यै-
व्याप्यत्वात्, येन विशेषणेन विना न व्याप्तिगृह्यते तस्यैव यावन्ना-
वच्छेदकत्वनिश्चयात्, अत एव प्राणोद्भिद्यथाश्वरूपपादेषु पशुषु गन्धे-
गन्धस्यैवाभिव्यक्तत्वादित्यादौ रूपादिषु मध्ये इत्यस्यैव साध्यत्वमपि
यद्यम्, तेन विनापि व्याप्तेर्नार्हा ” इति । अत्रोच्यते येन विशेषणेन
विना व्याप्तिर्गृह्यते तदेव व्यर्थविशेषणमित्यस्य व्याप्तिमहत्त्वसमानाधिकरण-
भेदपरित्योगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्व यत्र तत्र व्याप्यता-
वच्छेदकत्वमात्रम्, यथा जन्यत्वाभाव कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्य इति प्रो-
क्ते शरीरजन्यत्वमात्रव्याप्यत्वनिश्चयविषयतावच्छेदकत्वात् शरीरजन्य-

त्वामावरणं न व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः; सूत्रायुक्तः, बह्विध्याप्यवानिति
 व्याप्तिग्रहे भूगर्भावच्छिन्नविषयतावद्भेदसत्त्वेन भूमत्त्वापि व्याप्यतावं
 च्छेदकत्वाभावापत्तेः । न च किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यकपद्व्याप्तिग्रहत्व
 समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वं यस्य
 तस्य तद्व्याप्त्यवच्छेदकत्वाभाव इत्येव व्याप्तिः, तथाच निर्धर्मितावच्छेदक
 क्व्याप्तिग्रहे षटादिनिरूपितषट्संयोगादिनिष्ठव्याप्तिग्रहेषु भूगर्भावच्छिन्न
 विषयितावद्भेदसत्त्वेषु न क्षतिः, यत्प्रदेन बह्विध्याप्तिरेव ग्रहणादिति वा-
 च्यम् ;— साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्याप्तेर्भूमत्त्वानोकरत्वादिरूपहेतुताव-
 च्छेदकभेदेऽप्यभिन्नतया भालोको बह्विध्याप्य इति ग्रहे भूमत्त्वावच्छिन्न
 विषयितावद्भेदसत्त्वात् । नचाल व्याप्तिप्रदेन हेतुतावच्छेदकघटितहेतु
 समानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिरेव विवक्षितं, किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यकत्वं च
 नोपादेयमिति वाच्यम्, — तथा सति शरीरजन्यत्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाघटितव्याप्तिरेव अन्यत्वसाधा-
 न्याभावादावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाघटित-
 व्याप्तेर्भिलतया शरीरजन्यत्वाभावत्वघटितव्याप्तिग्रहत्वसमानाधिकरणभेद
 प्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशव्याप्त्यव-
 च्छेदकताया दुर्गारत्वात् । एव स्वनामकाभिगतावाभ्यदोषप्रयुक्तभावत्वा
 भावत्वावच्छिन्नघटितव्याप्ती तादृशाभावत्वस्यावच्छेदकताया अनपायेना
 बाध्यान्तविशेषणघटितस्योपाधित्वं दुर्गारमिति ।

यदि केवलदोषजन्यज्ञानविषयत्वे साध्यव्यापकताप्रादुर्गतकर्मसत्त्वे
 प्यबाध्यान्तविशेषणघटिते तदभावेन साध्यव्यापकत्वाभावाघटितस्य नो-
 पाधित्वमिति । तत्र, शुद्धसर्वविशिष्टसत्त्वमोर्द्रव्यत्वव्यापकतावदत्रादि
 तत्सम्भवात् ।

एव अपिष्ठानन्वागिमत्समसत्ताकदोषजन्यज्ञानविषयत्वगद्गु-
पाधि, श्रुतिरूप्ये श्रुत्यादिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकदोषसादृश्यमादिदोषजन्य-
ज्ञानविषयत्वसत्तेन साध्यव्यापकत्वात्, यटादौ चाधिष्ठानन्वागिमत्समस-
सत्ताकदोषासिद्ध्या उक्तोपाधे साध्याव्यापकत्वात् ।

यत् निरुक्तत्वस्य नोपाधित्वा सम्भवति, असाधारोपितक्षणकत्वाद्वा
गिरयामूने निरुक्तरूपाभावेन साध्यव्यापकत्वात्, तत्राधिष्ठानश्रुतब्रह्मसम-
सत्ताकदोषासिद्धेरिति । तत्र, अधिष्ठानगद्गु स्वजनकज्ञानविषयावच्छेदक-
स्यैव निवृत्तजन स्थिरत्ववच्छिन्नब्रह्मविषयकाज्ञानकार्ये अपिकल्पे स्वजन-
काज्ञानविषयावच्छेदकश्रुतस्मिन्स्वजनसत्ताकदोषजन्यज्ञानविषयत्वसत्तेन --
साध्यव्यापकत्वनिर्वाहात् । अतिरेकसाधने व्यर्थव्येगणत्वं तु पूर्ववतिर-
सनीयम् ।

एव श्रुतित्वावर्थाविषयत्वगद्गुपाधि, तस्य च प्रतिभासिके साध्य-
व्यापकत्वाद्भिववादिप्रपञ्चे साध्याव्यापकत्वात् ।

यत् स्वयंसाध्यात्वादिविशिष्टतया साधारणविव दृश्यतापेति गिरवा-
त्वादिविशिष्टतया अनित्यत्वसत्तावदिवत्त्वमात्रस्य साध्यव्यापकत्वान्नो-
पाधित्वसम्भव, श्रुतिपरमत्वस्यविषयतागावस्य च साध्यव्यापकत्वेति ता-
दृशतावर्थाविषयत्वस्य ब्रह्मगतनिष्ठतया तदगावस्य साध्याव्यापकत्वान्नोपा-
धित्वमिति । तत्र, स्वर्गादिनाथनत्वप्रकारकश्रुतित्वावर्थाविषयत्वमात्रस्यैवोपा-
धित्वात् । तस्य प्रतिभासिके साध्यव्यापकत्वात्साधारो साध्याव्यापकत्वात् ।

एव प्रतिभासिकत्वगद्गुपाधि । तत्र असाधारणविषयकज्ञानत्वगद्गु-
देहात्मैवमेव साध्यव्येगणत्वाद्भिवविषयकज्ञानत्वगद्गु-
साध्यव्यापकत्वान्नो-
पपत्ति ।

एवं प्रतिभासमात्रशरीरत्वमप्युपाधि । तत्र स्वविवयकज्ञानाभि-
 करणकालासम्बन्धित्वम् । एतेन प्रतिभासमात्रशरीरत्व यद्यज्ञानविवयानव-
 च्छेदकत्व तदा शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वादिना ग्राह्याना मते शुक्तिरूप्यादे-
 रत्यन्तासत्त्वेन तेषु तदसिद्धे साध्यव्यापकताभङ्ग , नचात्यन्तासत्त्वादेव न
 तत्राज्ञानविषयावच्छेदकत्वमिति तदभादस्याधतत्वात्साध्यव्यापकत्वमुपपन्न
 गिति वाक्यम् , - असत्सत्त्वेन धीवादिना भवता तत्सम्भवात् ; अशशृङ्ग
 सादिति ज्ञानवच्छशशृङ्गज्ञानस्य युक्त्वात् , स्वकाल्पव्यापकत्वधीकत्व
 प्रतिभासमात्रशरीरत्वमित्युक्त्वावी शुक्तिरूप्यादौ तदसिद्धि , असत्सत्काला
 असिद्धेरिति निरस्तम् , निरुक्तप्रतिभासमात्रशरीरत्वस्यासत्त्वादिमते
 प्युपपत्तेरिति ।

इति शेषकुशलिलकस्य यादवादिनिवासरीषिकस्यागन्ताचार्यस्य कृतौ
 न्यायभास्करे दृश्यत्वादिहेतूना निरुपाधिकत्वभङ्गो द्वादश ।

न्यायभास्करगन्ध स्समाप्त ।

